

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՐՅԵՐ

10

ԵՐԵՎԱՆ 2009

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԱԾՐՈՒՆԱԿ

ԳՐԱԾՐՈՒՆԱԿ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

A 96 776

10

ԱՆԱՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԿԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
47

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
47

Signature

ԵՐԵՎԱՆ 2009

ՀՏԴ 06: 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)
Հ 282

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Ա. Մելքոնյան (նախագահ)
պ.գ.թ., դոցենտ Կ. Հ. Խաչատրյան
պ.գ.թ., դոցենտ Հ. Ղ. Սուրադյան
պ.գ.թ. Ա. Վ. Մադալյան, Հ. Կ. Աուքիասյան

**Հ 282 ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ /Գիտական հոդվածների
ժողովածու/. - Եր.: Պատմ. ինստ., 2009, - 310 էջ:**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» խորագրով գիտական հոդվածների ժողովածուի 10-րդ հատորում զետեղված աշխատություններն աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին, միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմության մի շարք հիմնահարցերի վրա:

Հոդվածները զեկուցվել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների 30-րդ հորեյանական նստաշրջանում:

Ժողովածուն նախատեսված է մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-99941-73-27-3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՖ ԵՎ ՍԵՊԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XIX Դ. ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ

XIX դարի ֆրանսիական արևելագիտության մեջ մեծ տեղ է տրվել Հայոց հին պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ խնդրում Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ և հայագետ Մարի Բրոսեն կարևորել է եգիպտական, ասուրական և քաղզեական (այսինքն՝ ըրբելոնյան) հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրություններին տեղեկությունները: Նրա ուսումնասիրության ոլորտում են եղել այդ արձանագրությունների վերծանման հիման վրա՝ Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության հարցերի հետազոտությանը նվիրված Ժ.-Ֆր.Շամպոլիոնի, Ժ. Օպերտի, Մ. Օպերտի, Մ. Ռաուլինսոնի, Ֆր. Լենորմանի և այլոց աշխատությունները, որոնցում արծարծվել են նաև Հայոց հին պատմության որոշ հարցեր:

Մ. Բրոսեն չէր բացառում, որ այդ աշխատություններն արտացոլելով հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վերծանման սկզբնական փուլի արդյունքները, կարող էին հաճախ անհասկանալի բացեր ունենալ: Միևնույն ժամանակ գիտնականը կարևորում էր թե՛ պատմական որոշ անունների հիշատակությունը¹, և թե՛ բիրլիական պատմության և հույն պատմիչների հիշատակած փաստերի համաժամանակությունը:

¹ Մ. Բրոսեն մինչև իր ժամանակները անճանոթ մնացած աշխարհագրական և արքայական որոշ անուններ ուշագրավ է համարել, նշելով, որ դրանք կարող են ապագա բացահայտումների հիմք լինել (M. Brosset, Sur l'histoire ancienne de

Մ. Բրոսեն գրել է. «Մ.թ.ա. XVII դարում՝ XVIII հարստու-
թյան ժամանակաշրջանում, եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագ-
րություններում Միջագետքի հյուսիսում հիշատակվող երկիրը
կոչվում էր Ռեմենե (Remene), իսկ ազգը, որն ապրում է այն-
տեղ՝ Ռեմենեն (Remenen)»: Ըստ Մ. Բրոսեի՝ այն պետք է Արմե-
նիայի և արմենների եգիպտական անվանաձևը լիներ (nom
égyptien de l'Arménie et des Arméniens), քանի որ Արմենիա
(Armenia) դասական անվանաձևի ծագումը շատ վաղ ժամանակ-
ներից է գալիս: Համաձայն Թուլթոս III-ի² կառնակի տաճարի
պատին փորագրված արքայական տարեգրության, վերջինիս
զորքերը հասել էին մինչև Բաբելոն և Արմենիա, իսկ նրա թա-
գավորության վերջին տարիներին՝ Միջագետքից հյուսիս
գանվող լեռներ կատարած արշավանքի ժամանակ արմենները
(les Remenen ou Arméniens) հիշատակված են որպես հարկ վճա-
րողներ³:

Յ. Լենորմանը հիշատակել է Հայաստանը նաև Ռամզես
II-ի (մ.թ.ա. 1279–1213) դեմ ծագած ապստամբության մասնա-
կից երկրների շարքում, նշելով, որ Նեղոսի ափերի հուշարձան-
ները վկայում են Ռամզես II-ի հաղթանակների, ինչպես նաև
նրա դեմ դուրս եկած Վերին Նեղոսի ազգաբնակչության ապս-
տամբությունների մասին: Ապստամբներին էին միացել Արմե-
նիան, Ասորեստանը, Միջագետքը, քաղղեյան՝ Բաբելոնը, Արա-
մեն (Aramée)⁴:

l'Arménie, d'après les textes hiéroglyphiques et cuneiformes. - Bulletin de l'Académie
Impériale des sciences de St-Petersbourg, 1871, t. seizième, p. 333):

² Եգիպտական XVIII հարստության 6-րդ փարավոն թուրմոս III-ի գահակալության
տարիները նշվում է մ.թ.ա. XVI դ. վերջի - XV դ. կեսերի միջև (История древнего
восточка, ч. II, Москва, 1988, с. 238):

³ M. Brosset, Op. cit., p. 335. Fr. Lenormant, Manuel de l'histoire de l'Orient, Paris, 1869,
t. I, p. 374, 379, 385. Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris,
1900, p. 15, 16.

⁴ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 409.

Մ. Բրոսեն կարևորել է սեպագիր արձանագրություններին նվիրված Մ. Օպերտի ուսումնասիրություններում Հայաստանի հիշատակությունն Արմինա (Armina) և Ուրաստու (Uraustu) անուններով⁵: Համաձայն Մ. Օպերտի, Arminiya-ն ազգագրական (ethnographique) բնույթի ածական է, իսկ Armaniya ընթերցվածքը այլ բան չի կարող լինել, քան Armina, որն Ἀρμενία, Armenia-ի դասական անվանաձևն է⁶:

Ժ. Օպերտը նշել է. «Նինվեի արձանագրություններում Urarta-ն ըստացի արտահայտում է Արարատ անունը, որը բիբլիական տեքստերում նշանակում է Հայաստան»⁷: Հատկանշական է, որ է. Կավենյակը Ուրարտուի թագավորությունը հիշատակել է որպես հայկական թագավորություն (le royaume arménien d'Ourartou (Ararat))⁸:

Մ. Բրոսեն հետևել է Ֆ. Լենորմանի ընդունած ժամանակագրական կարգին, ըստ որի մ.թ.ա. 930 թ. հուլիսի 2-ին գահ բարձրացած Թիգլաթպալասարը բազմաթիվ արշավանքներ է կատարել դեպի Հայաստանի լեռներ (dans les montagnes de l'Arménie)⁹:

---

⁵ Ալեհայտ է, որ հեղինակը օգտագործել է Բեհիսթունյան սեպագիր եռալեզու (իին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելոնյան՝ ուլ աքքադերենով) արձանագրությունում հիշատակված Հայաստանի անվանաձևերը (Armina/Arminiya=Uraštu) (P. Lecoq, Les inscriptions de la Perse achéménide, Gallimard, 1997, p. 139, 246): Մ. Բրոսեն անդրադարձել է Բեհիսթունի արձանագրությանը, որում Վշտասպի որդի Դարեհը պատմում է իր դեմ ապստամբած երկրների, ինչպես նաև Հայաստանը իրեն ենթարկելու մասին (M. Brosset, Op. cit., p. 339).

⁶ M. Oppert, Journal Asiatique, Mémoire sur les inscriptions des Achéménides, t. XIV, 1849, p. 547.

⁷ J. Oppert, Expédition scientifique en Mésopotamie, Paris, 1863, t. I, p. 18. H. Layard, Discoveries in the ruins of Ninveh and Babylon, London, 1853, p. 403.

⁸ E. Cavaignac, Histoire générale de l'antiquité, Paris, 1946, p. 155.

⁹ Fr. Lenormant, Manuel de l'histoire de l'Orient, Paris, 1869, t. II, p. 66, 67.

Ըստ Ֆր. Տուրնբերգի¹⁰, Թիգլաթպալասար II-ի¹¹ արշավանքների մասին են վկայում էլասար (Elassar)¹² պալատի սեպագիր արձանագրությունները, որոնց համաձայն նա նվաճել էր Նաիրին, որը Հին Հայաստանի հարավային մի մասի ասուրական անվանումն էր (nom assyrien d'une partie de l'ancienne Arménie méridionale) և գտնվում էր Մասիուսի¹³ երկու լանջերի՝ Վերին Տիգրիսի և Եփրատի միջին հոսանքի մասում¹⁴:

Ըստ ժ. Օպերտի, Սարգանապալ III-ի Կալախի կամ Նիմրուդի (Calakh ou Nimroud)¹⁵ մի մեծ արձանագրությունում ասվում է, որ մ.թ.ա. 920 թ., լուր ստանալով, որ Հայ Ամիկան (Amika, l'Arménien)¹⁶ հրաժարվել էր իրեն հարկ վճարել, նա արշավում է Ջամուա¹⁷ երկրի Ամիկայի մայրաքաղաք՝ Ջամրի (Zamri)¹⁸:

¹⁰ Ըստ Ֆր. Տուրնբերգի, ասուրական աղբյուրներում *Արմենիային* անցվող ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է մ.թ.ա. 1300 թ. Սալմանասար I-ի ժամանակաշրջանին (Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 16): Արդի ընդունված ժամանակագրությամբ Սալմանասար I-ի գահակալության տարիներն են մոտ մ.թ.ա. 1274–1245 թթ. (+/-10) (История Древнего Востока, т. II, с. 100):

¹¹ Համաձայն ներկայիս ընդունված ժամանակագրության՝ Թիգլաթպալասար II-ը գահակալել է մ.թ.ա. 967–935/32 թթ., http://www.babylon.com/definition/Tiglath-Pileser_II/English

¹² Լարսա, քիբլիական էլասսար՝ հարավային Բաբելոնիայում:

¹³ The Geography of Strabo, with an English translation by H. L. Jones, Cambr., Mass., London, in eight volumes, vol. V, 1954, XI. 12.4.

¹⁴ Fr. Tournebize, Op. cit., p. 16, 17.

¹⁵ Նիմվեից հարավ, Տիգրիսի ափին գտնվող արդի Նիմրուդ քաղաքի տեղում հնում հիմնված քաղաքը կոչվել է Կալխու (A. Kuhrt, The Ancient Near East, vol. II, London and New York, t.I, 1997, p. 362):

¹⁶ J. Oppert, Op. cit., p. 318. Հատկանշական է, որ ժ. Օպերտը *Նիմրուդի* (Նեմրուք) այս արձանագրությունը վերծանելիս Ամիկային հիշատակել է *հայ Ամիկա* անվանաձևով, մինչդեռ Դ. Լուկենբիլը իր կողմից վերծանված տեքստերում *հայ* էթնիկական անվան փոխարեն ընթերցել է. «Ամեկա և Առաշտուա» «... Ameka and Arashua had discontinued the tribute... (Annals of the kings of Assyria, vol. 1, London, 1902, p. 311, col. II, 50; D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago, 1926, p. 151):

¹⁷ Այն հիշատակվում է ասորեստանյան թագավոր Սարգոն II-ի՝ Վանի թագավորություն կատարած ներխուժման ժամանակ (մ. թ. ա. 714 թ.), երբ, ի թիվս

Ժ. Օպերաը նշել է. «Սարդանապալ III-ը իր մի արձանագրությունում պարծենում էր, որ 30-րդ արշավանքի ժամանակ զավթել էր հայ Ուրալիից Վանը»¹⁹:

Սարդանապալ (որին Մովսես Խորենացին Պարույր Սկայորդու ժամանակակից է նշել) անունը Աշուրրանիպալ (մ.թ.ա. 668–635/27 թթ.) անվան բիբլիական անվանաձևն է²⁰: Իսկ մ.թ.ա. X դարի 20-ական թթ. նոր-ասորեստանյան կայսրությունում դահակալում էր Թիգլաթպալասար II-ի որդին՝ Աշուր-դան II-ը (մ.թ.ա. 934–912 թթ.)²¹:

Ֆ. Լենորմանը նշում է, որ մ.թ.ա. 877 թ. Սալմանասար IV-ը²² 27-րդ արշավանքի ժամանակ իրեն էր հպատակեցրել ամբողջ²³ Հայաստանը և թալանի ենթարկել Վանը:

հարևան երկրամասերի, նա գրավել էր Ջամուան (տե՛ս Գայ ժողովրդի պատմություն, ԳՍՄԳ ՊԱ հրատ, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 325): Ջամուան տեղադրվում է Փոքր Ջարի վերին հոսանքից հյուսիս դեպի Ուրմիա ընկած տարածքում (АВИИУ(Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту)—Вестник древней истории, 1951, N 2, с. 289).

¹⁸ J. Oppert, Op. cit., p. 318, 319.

¹⁹ M. Brosset, Op. cit., p. 337. J. Oppert, Op. cit., p. 339, 342, 356.

²⁰ Мовсес Хорсенацц, История Армении, перев. с древнесарм., введение и прим. Г. Саркисяна, Е., 1990, с. 36, 224, прим. 73.

²¹ A. Kuhrt, The Ancient Near East. vol. II, London and New York, 1997, p. 479.

²² Ըստ պատմագիտության մեջ ընդունված ժամանակագրության՝ Սալմանասար IV-ը գահակալել է (մ.թ.ա. 782–773 թթ.), իսկ մ.թ.ա. 877 թ. Աշուրմասիրպալ II-ի (մ.թ.ա. 883–859) (A. Kuhrt, Op. cit., vol. II, p. 479) 6-րդ տարին էր:

²³ Ֆ. Լենորմանն այս մասին գրում է. «Սալմանասար IV-ի 27-րդ արշավանքը դեպի Հայաստան մեծ պատերազմն էր, որն ավարտվեց այս երկրի տարբեր մասերի հպատակեցմամբ, որոնք դեռևս դիմադրում էին ասուրական միապետին: 31-րդ արշավանքի ժամանակ թագավորը նորից ուղարկում է իր զլխավոր զորահրամանատարին Հայաստան, որը թալանի է ենթարկում 50 քաղաքներ, այդ թվում Վանը» (Man. de l'hist. de l'Orient, t. II, p. 72): Այսպիսի մոտեցումից հետևում է, որ Սալմանասարին չէր հաջողվել Հայաստանն ամբողջությամբ հպատակեցնել, քանի որ տեղացիների կողմից կար դիմադրություն, որն էլ հավանաբար նրա 31-րդ արշավանքի պատճառը եղավ մ.թ.ա. 873 թ.: Ըստ Ֆր. Տուրնեբիզի, հաճախ նվաճված այս երկրամասերը երբեք ամբողջությամբ չեն ենթակայեցվել (Fr. Tournebize, Op. cit., p. 17):

Հատ Մ. Բրոսեի, մ.թ.ա. 741 թ. «Հայ Սարգուրը (Arménien Sardur) Մատիելի²⁴ (Matiel) հետ միասին դեմ է դուրս դալիս Թիգլաթպալասար IV-ին: Կուսմուսի քաղաքի շրջանում ասուրական թագավորը գրավեց շատ քաղաքներ և հիմնադրեց Հայաստանում Ասուրբազա քաղաքը»²⁵: Այստեղ խոսքը Սարգուր II-ի մասին է, որի ժամանակակիցն էր Թիգլաթպալասար III-ը (մ.թ.ա. 744–727)²⁶:

Արևմուտքում Սարգուր II-ի ստեղծած կուլիցիան միացյալ ուժերով հարձակման անցավ Ասորեստանի դեմ, սակայն Արպադում (Հյուսիսային Ասորիք) տեղի ունեցած ճակատամարտում (մ.թ.ա. 743 թ.)՝ Վանի թագավորության և նրա դաշնակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին: Անհամար կորուստներ տալով՝ իր կյանքը փրկելու համար Սարգուր II-ը ստիպված էր փախուստի դիմել²⁷:

Համաձայն Ֆ. Լենորմանի՝ Ասորեստանի կործանումը բարելոնացի արքայի և նրա հետ միավորված «մար Արրակի» (իմա՝ Վարրակ— Ա. Դ.) կողմից, տեղի էր ունեցել մ. թ. ա. 789 թ. «Սարգանապալի» կամ «Ասուրլիխուսի» (Assourlikhous) ժամանակ²⁸: Մ. Բրոսեն հիշատակել է Ասուրբանիպալին, ով հունական աղբյուրներում Սարգանապալ անունով է հիշատակվում: Նա նշել է, որ Սարգանապալ մարտնչորդ տարբերվում է այն մյուս նույնանուն արքայից, ում օրոք մ.թ.ա. 789 թ. կործանվեց Նինվեի կայսրությունը²⁹: Նինվեի կործանման մասին տեղեկությունը, ինչպես և արքայական ցանկը, ավելի վաղ է թվագրվել, քան ընդունված է պատմագիտության մեջ, որի համաձայն՝ Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի կործանումը Բաբելոնի և Մարաստա-

²⁴ Բիթ-Ագուսիի թագավորը՝ Գյուսիսային Ասորիքում (Յայ ժողովրդի պատմություն, ԳՍՄԳ ՊԱ հրատ., հ. 1, էջ 315):

²⁵ M. Brosset, Op. cit., p. 338; J. Oppert, Op. cit., t. I, p. 337.

²⁶ A. Kubrt, Op. cit., p. 479, 556.

²⁷ Յայ ժողովրդի պատմություն, ԳՍՄԳ ՊԱ հրատ., հ. 1, էջ 317:

²⁸ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 77–80.

²⁹ M. Brosset, Op. cit., p. 339.

նի կողմից տեղի էր ունեցել մ.թ.ա. 612 թ.³⁰, իսկ Ասորեստանը վերջնականապես կործանվել էր 605 թ.: Յ. Լենորմանի հիշատակած Արբակը (Վարբակ)՝ Մեդիայի (Մարաստանի) թագավոր Կիաքսարն է, իսկ Բաբելոնի թագավորը՝ Նաբոպալասարը (626–605):

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» երկում, Կիաքսարը հանգես է գալիս Վարբակես անունով, իսկ Ասորեստանի թագավորը Պատմահոր կողմից Սարգանապալ անունով է հիշատակվել: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում Հայաստանում կառավարում էր Պարույր «որդի Սկայորդոյ», որը մասնակցել էր Ասորեստանի կործանմանը: Պատմահայրը գրել է. «Թողլով ոչ կարևորագոյն ի բանից ասացուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ և կամ թէ ի Նինոսէ՝ զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ»: Մարաց թագավոր Վարբակ-Կիաքսարը. «զքաջն մեր նախարար յանգուզանէ զՊարոյր թագավորութեան շուք և ձև նմա խոստանալով»³¹:

Մ. Բրոսեն Սկայորդուն հիշատակում է Հայոց թագավորների շարքում՝ նկատի ունենալով Մովսես Խորենացու հաղորդումները նրա մասին: Նախ՝ Պատմահայրը նրան որպես «մեր քաջ նախնի» հիշատակել է Ասորեստանից Հայաստան փախած թագավորասպան արքայորդիների կապակցութեամբ: Պատմահայրը գրել է, որ Սենեքերիմին (Սինաքերիբ) «սպանեալ որդւոց նորա Ագրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ: Յորոց զմինն յարևմտից աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նո-

³⁰ История древнего востока, М., 1979, с. 166.

³¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991, էջ 64–68:

րին Ասորեստանի բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն է զԱնասարն...»³²:

Մ. Բրոսեն անդրադարձել է Թովմա Արծրունու կողմից Նինվեի Սինախերիբ (Սենեքերիմ) արքայի հիշատակությանը³³, որը թագավորել է մ.թ.ա. 704–681 թթ.: Սենեքերիմը սպանվել էր մ.թ.ա. 681 թ. Նեսրաք աստծո տաճարում իր որդիների՝ Ադրամելեքի և Սարասարի կողմից:

Հին Կտակարանի Թագաւորութեանց Դ դրքում պատմվում է, թե ինչպես Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորին Նինվեում սպանեցին նրա որդիները՝ Ազրամելեքը և Սարասարը (Շարեցեր), ապա փախան «յերկիրին Արարազայ. եւ թագաւորեաց Ասորգան որդի նորա»³⁴: Ազրամելեքը Արադ-Նինիլին է՝ «Սինախերիբի որդիներից մեկը: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասար) ենթադրվում է զորապետ, մ.թ.ա. 681 էպոնիմ, Նաբուչարոսուրը: Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարխադդոնից (մ.թ.ա. 680–669 թթ.) մարդասպանները փախչում են Շուպրիա»³⁵:

Մ. Բրոսեն, Մովսես Խորենացուն, իրավացիորեն Համարելով V դարի հեղինակ³⁶, նշում է, որ Հին Հայոց պատմության մասին մեր ունեցած սկզբնաղբյուրը Պատմահոր Հաղորդած տեղեկություններն են: Ըստ գիտնականի, արձանագրություններում Հանդիպող Հայ՝ Ամիկա (Amika), Սարդուր (Sarda), Ուդակի (Oudaki), Ուրզահա (Urzaha) թագավորների անունները Պատմահոր երկում չեն հիշատակված, մինչդեռ մի շարք ասուրա-քաղդեական թագավորների անուններ առկա են Թովմա

³² Մովսես Խորենացի, էջ 70:

³³ M. Brosset, Op. cit., p. 338.

³⁴ «Թագաւորութեանց Դ.», գլ. ԺԹ, 36–37:

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՍՂ ՊԱ հրատ., հ. I, էջ 427:

³⁶ M. Brosset, Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, Histoire d'Arménie, Oukhtanés d'Ourha, Histoire en trois parties, St.-Petersbourg, 1870, p. 3.

Արծրունու մոտ³⁷, որոնք «Համընկնում են Մ. Լենորմանի կողմից նշված վիաստերին»³⁸:

Մ. Բրոսեն նշում է, որ Համաձայն Խորսարաղի արձանագրության՝ «Սարգոնն արշավել է Հայաստան և իրեն ենթարկել Վանի տիրակալ Իրանզուին (Iranzou): Վերջինիս որդին էր Աղան, որի դեմ է ապստամբում Հայ Ուրզահան (Urzaha): Ուլլուսունը (Ulloussoun)՝ Աղայի եղբայրն ու Հետևորդը, իրեն է ենթարկում Ուրզահանին, բայց Սարգոնը հաղթում է վերջինիս և Ասորեստանին միացնում Հայաստանի քաղաքները»³⁹:

Ֆ. Լենորմանը դրել է, որ Ուրզահան կամ Ուրտսան (Urtsa), որին Մովսես Խորենացին հիշատակել է Հրաչեա անունով՝ Պարույրի որդին էր, իսկ Ուրտսան Հայաստանի թագավորն էր (Urtsa, roi d'Arménie), որի վասալների թվին էր պատկանում Վանի Ուլլուսունը (Ulloussoun de Van)⁴⁰:

Ըստ Ֆ. Լենորմանի՝ Ուլլուսունը, որին գահ էին բարձրացրել եղբոր մահից հետո «...հաշտվում է Ռուսայի հետ և նրան տալիս քսաներկու ամրոցներ իրենց կայսրորդներով»⁴¹:

Հայտնի է, որ Աղան, ինչպես նաև նրա եղբայր Ուլլուսուն, ոչ թե Վանի, այլ Ուրմիա լճից հարավ ընկած Սարգոնի դրածո Մանայի տիրակալներն էին⁴²: Ֆ. Լենորմանի կողմից Պարույրի որդու Հրաչյայի հետ Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735–713 թթ.) նույնացումը, թերևս վերաբերում է Ռուսա III-ին (մ.թ.ա. 629–601 թթ.):

³⁷ Թովմա Արծրունու հաղորդումները Ասորեստանի թագավորների («սկսած «Բելից և Նինոսից») մասին (Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս.Պետերբուրգ, 1887, 34–36), համադրելով պատմագիտության տվյալների հետ, համապատասխանում են Թիզլաթ-պալասար III-ին (մ.թ.ա. 745–727 թթ.), Սալմանասար V-ին (մ.թ.ա. 727–722 թթ.) (История древнего востока, с.155–156) և այլոց:

³⁸ M. Brosset, Op. cit. . p. 338.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Fr. Lenormant, Op. cit., p. 367.

⁴¹ Ibid., p. 91.

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ, հ. I, էջ 324–325:

Հետաքրքիր է Հովսեփոս Փլավիոսի հետևյալ հաղորդումը (մ. թ. I դ. երկրորդ կես)։ «Հայաստանը (հաստատեց) Ուրտար»⁴³։

Հատկանշական է, որ Մ. Բրոսեի կողմից հիշատակված XIX դ. վերոհիշյալ արևելագետներն ասուրական արձանագրու-թյունները վերծանելիս Ուրարտուի արքաներին հիշատակել են հայոց արքա էթնիկ անվամբ (Amika l'Arménien, Oudaki l'Arménien, Arménien Sardur, Ursa⁴⁴, roi d'Arménie)։ Յր. Տուրնեբիզը նույնպես նրանց հիշատակելով որպես հայոց արքաներ՝ Ուրարտուն գործածել է Ուրարաի (Արարատ) [Ourarti (Ararat)]⁴⁵ անվանաձևով։

Այսպիսով, XIX դարի ֆրանսիական արևելագետների աշխատություններում՝ սեպագիր արձանագրությունների վերծանման համաձայն, Արմենիա երկբանվան և հայ էթնիկ անվան ընթերցումը, Հայոց հին պատմության սկզբնաղբյուրային հիմքի վրա դիտարկումը կարևոր ներդրում էր Արարատյան թագավորության պատմության ուսումնասիրության գործում։

⁴³ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի. – Հին հունական աղբյուրներ, Բ, Ե., 1985, էջ 56։ Ս. Կրկյաշարյանն այս անունների կապակցությամբ նշել է «Մի ձեռագրում Ուրոսի փոխարեն կարդում ենք Օարոս, իսկ մեկ այլ ձեռագրում՝ Ուլոս» (Նույն տեղում, էջ 102, ծան.129)։

⁴⁴ J. Oppert, Op. cit., p. 354.

⁴⁵ Fr. Tournebize, Op. cit., p. 17. Ուրարտու երկրամասի անունը Ուրարտի կամ Արարատ (Ourarti ou Ararat) անվանաձևով է հիշատակվում Ժ.-Ա. Գատեյրիասի «Հայաստանը և հայերը» աշխատությունում։ Նա նշել է. «...Մ.թ.ա. 1130 թ.՝ ասուրական առաջին դինաստիայի օրոք, երբ ասորեստանցիներն առաջին անգամ նվաճեցին Նաիրի երկիրը՝ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքների շրջանը, որոշ (հայկական՝ les tribus arméniens de l'Ourarti) ցեղեր թավականին հզորացել էին կամ միավորվել դաշնություններում (ou se groupèrent en confédération)»։ J.-A. Gatteyrias, L'Arménie et les Arméniens, Paris, 1882, p. 14, 15.

СВИДЕТЕЛЬСТВА ИЕРОГЛИФИЧЕСКИХ И КЛИНОПИСНЫХ
НАДПИСЕЙ О ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ В ОСВЕЩЕНИИ
ФРАНЦУЗСКИХ ВОСТОКОВЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Во французском востоковедении XIX в. большое внимание уделялось изучению истории древней Армении.

Выдающийся французский востоковед и арменовед XIX века Мари Броссе особое значение придавал иероглифическим и клинописным надписям древнего Востока в изучении источников по древней истории Армении. М. Броссе широко пользовался трудами Ж. Оперта, М. Оперта, М. Раулинсона, Ф. Ленормана и др., в которых затрагиваются вопросы истории стран Передней Азии, в том числе и древней Армении.

Французские исследователи считали важным упоминание названия *Армения* и этнического имени *армяне* в расшифрованных ими клинописных надписях. При расшифровке ассирийских надписей, царей Урарту называли этническим именем *Армянский царь* (Amika l'Arménien, Oudaki l'Arménien, Arménien Sardur, Ursa, roi d'Arménie). Фр. Турнебиз, также упоминая их как армянских царей, приводит название *Урарту* в форме *Арапат* [Ourarti (Ararat)].

Исследования французских востоковедов XIX в. проблем древней истории Армении, на основе расшифрованных ими клинописных текстов, является важным вкладом в деле изучения истории Араратского царства.

ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՆ ԱՂՎԱՆՔ

Մ.թ.ա. II դարից սկսած Հռոմը միջազգային ասպարեզում հանդես եկավ որպես գլխավոր ռազմական ուժ՝ ավելի ու ավելի մեծ ազդեցություն գործելով Արևելյան պետությունների ճակատագրերի վրա: Իսկ Պարթևական թագավորությունը Միհրդատ Բ Արշակունու ժամանակ (մ.թ.ա. 123—88) նվաճել էր Միջադեմքը, Ատրպատականը՝ դառնալով հարևան պետությունների վտանգավոր ախոյանը: Մ.թ.ա 190 թ. Մաղնեսիայի ճակատամարտում պարտության մատնելով Աելեկյաններին, Հռոմը սկսեց խառնվել արևելյան պետությունների գործերին: Մեկը մյուսի հետևից Հռոմեական պրովինցիաներ դարձան Մակեդոնիան, Պերգամոնի թագավորությունը, Հռոմի ազդեցության ոլորտում էին գտնվում Կապադովկիան, Բյութանիան:

Այս պայմաններում, մ.թ.ա. 95 թ. հայկական գահին բազմած, Տիգրան Բ Արտաշեսյանն իր կառավարման սկզբում ամենայն պարզությամբ Հռոմին և պարթևաց արքային ցույց տվեց, որ Մեծ Հայքը Առաջավոր Ասիայում ունի իր սեփական շահերը¹:

Մի քանի տարվա ընթացքում հարևան պետությունները ներառնվեցին Մեծ Հայքի ազդեցության ոլորտում: Հռոմը չէր կարող հաշտվել ստեղծված վիճակի հետ, քանի որ դաշնակիցների՝ Պոնտոսի և Մեծ Հայքի հզորությունը սպառնալի չափերի էր հասել: Այդ տարիներին ընթացող Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակ մ.թ.ա. 71 թ. Կաբիրայի ճակատամարտում Հռոմեացիներին հաջողվում է հաղթել Միհրդատ VI Եվպատորին և ժամանակավորապես նվաճել Պոնտական թագավորությունը:

¹ Մանասերյան Ռ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Ե., 1987, էջ 31:

Հռոմը չէր կարող թույլ տալ, որ Փոքրասիական իր գաղութները թիկունքում և Միջերկրական ծովի ափին վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա աշխարհակալ և հզոր Հայաստանը: Վերջինս մշտական սպառնալիք էր լինելու նրա տիրապետության համար Արևելքում: Ուստի Հռոմը ծրագրում է նվաճել նաև Մեծ Հայքը: Մ.թ.ա. 69 թ. գարնանը հռոմեական զորավար Նուկուլոսը, առանց պատերազմ հայտարարելու Մեծ Հայքին և հակառակ հռոմեական ծերակույտի ցանկության, անձնական նախաձեռնություններով ու պատասխանատվությամբ, սկսեց հայկական արշավանքը՝ սկզբնական նպատակ ունենալով գրավել Տիգրանակերտը և արքայից արքային ստիպել կնքել հաշտության պայմանագիր, այլ խոսքով՝ նվաճել Հայաստանը:

Սկսված Հայ-հռոմեական պատերազմում հայկական բանակը համալրելու համար Տիգրան Բ-ը հավաքում է Մեծ Հայքից վասալական կախման մեջ գտնվող պետությունների ռազմական ուժերը: Ներառված լինելով Մեծ Հայքի քաղաքական ոլորտում՝ աղվանները և իբերները ևս չէին կարող հեռու մնալ ծավալվող իրադարձություններից և մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի Տիգրանակերտի ճակատամարտում առաջին անգամ բախվեցին հռոմեացիների հետ: Ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը. «...Բարելոնյան ծովից եկավ արաբների անթիվ-անհամար ամբոխը, իսկ Կասպից ծովից ալբանացիների ու նրանց հարևան իբերների բազմությունը»²: Ուսումնասիրողները տարբեր կարծիքների են Տիգրանակերտի ճակատամարտում աղվանների կարգավիճակի վերաբերյալ: Միանշանակ իրավացի են այն ուսումնասիրողները³, ովքեր գտնում են, որ աղվանները կատարում էին իրենց

² Плутарх, Сравнительные жизнеописания, Лукулл, т. I, М., 1961, XXVI.

³ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 455, 456: Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ.1, Ե., 1966, էջ 309: Ասատուրյան Գ., Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմի մ. 190-են մ. ք. մինչև 428 հ. ք., Վենետիկ, 1912, էջ 40: Սվազյան Գ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VII դ. ներառյալ), Ե., 2006, էջ 121: Մամանդյան

վասայական պարավորութիւնները և թագավորական բանակում էին գտնվում Տիգրանին ստորագրված վասայական թագավորները և իշխանները, այլ ոչ թե ճակատամարտի դաշտ էին եկել անշահախնդիր. «ընդհանուր թշնամուն դիմադրավելու անհրաժեշտութիւնից մղված»⁴:

Մ.թ.ա. 68 թ. Արածանի ճակատամարտում պարտութիւն կրած Լուկոլոսին սենատը հեռացրեց Արևելքում հռոմեական լեգեոնների հրամանատարի պաշտոնից՝ փոխարենը նշանակելով ճանաչում ստացած Գնեոս Պոմպեոսին: Այդ քայլով Հռոմը նպատակ ուներ ոչ միայն նվաճելու Պոնտական թագավորութայանը, այլև Հռոմի գերիշխանութիւնը հաստատել ամբողջ տարածաշրջանում: Ծրագրի առաջին մասը իրականանում է՝ Պոմպեոսը կարողանում է հաղթել Հռոմին շուրջ քառորդ դար անհանգստութիւն պատճառած Պոնտական թագավորութիւնը: Իսկ Արտաշատում մ.թ.ա. 66 թ. կնքված պայմանագրով Տիգրան Բ հրաժարվում է Հայաստանից դուրս կատարած նվաճումներից: Պոմպեոսը տիրացավ արքայից-արքայի թողած ժառանգութայանը, այլ խոսքով նախկինում ենթակա երկրներին՝ մասնավորապես Սիրիային, Իբերիային և Աղվանքին: Պոմպեոսը մտադիր էր շարունակել արշավանքը դեպի Կողքիս, սակայն մոտալուտ ձմռան պայմաններում արշավանքը ժամանակավորապես հետաձգեց և մ.թ.ա 66-65 թթ. ձմեռը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կոսսիոսը. «(Պոմպեոսը - Ա. Վ.) զորքը երեք մասի բաժանելով ձմեռեց Անահտական երկրում և Կյուռնոս (Կուր) գետի մոտ»⁵:

Զորամասերը տեղավորված էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին Պոմպեոսի ու նրա օգնականներ Լուկիոս Փլակկուսի և Մետելլոս Կելերի հրամանատարութայան ներքո:

Յ., քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, էջ 507: Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 323.

⁴ Тревер К., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э., М-Л, 1959, с. 90.

⁵ Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, քարգմ. քննութագրից, առաջաբանը և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1976, XXXVI, 48, 1, 53, 5:

Հռոմեական զորավարի ձմեռվա կայանների հարցի շուրջ պատմագիտութան մեջ կան տարաձայնություններ: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով կայանները գտնվել են Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ակունքների միջև⁶: Իսկ մյուս մասը գտնում է, որ Հռոմեական լեգեոները կայանել են Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև ընկած շրջանում՝ «Պետինգերյան քարտեզի (Խոսպիա) կայարանի ու Կուր գետի մոտակայքում»⁷: Կ. Տրեքերը բանակատեղին համարում է Խաղխաղը կամ Գուգարքը⁸: Նշված կարծիքներից ընդունելի է այն տեսակետը, որի համաձայն Պոմպեոսը մ.թ.ա. 66–65 թթ. ձմռանը կայանել էր Մինգեչաուրի շրջանում, որն աշխարհագրորեն էլ ընկած էր Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի շփման կետում⁹:

Հռոմեական զորավարը գարնանը նախապատրաստվում էր արշավանքի դեպի Կողքիս: Պոմպեոսի ձմռան կայանատեղին վախեցրեց Աղվանքի թագավոր Օրոյսեսին, թե Հռոմեացիները կներխուժեն Աղվանք, ուստի թագավորը որոշեց կանխել դա և հարձակվել Հռոմեացիների վրա, քանի դեռ վերջիններս անհողութուն էին ցուցաբերել՝ չստեղծելով բանակատեղի և զբաղված էին Սատուռնալիայի տոնակատարություններով. «Օրոյսեսը՝ Կյուռնոսից վերև բնակվող ալբանների թագավորը, ցանկանալով մի կողմից շնորհ անել Տիգրան կրտսերին, որը իրեն բարեկամ էր, մյուս կողմից հատկապես վախենալով, որ Հռոմեացիները կներխուժեն Ալբանիա, և կարծելով, որ անկասկած հաջողության կհասնի, եթե ձմեռ ժամանակ անսպասելի հարձակվի նրանց վրա, քանի դեռ նրանք չեն կենտրոնացել մեկ միասնական զորակայանում, արշավեց նրանց վրա Սատուռնալիս տոնի ժամանակ»¹⁰: Պատմիչի այս վկայությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի

⁶ Моммзен Т., История Рима, т. III, М., 1941, с. 106. Меликишвили Г., указ. соч., с. 326.

⁷ Սանանդյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 587:

⁸ Тревер К., указ. соч., с. 93.

⁹ Սվազյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 124:

¹⁰ Դիոն Կասիոս, XXXV, 54, 1–2:

և Աղվանքի միջև սահմանը եղել է Կուր գետը, քանի որ նրանից հյուսիս «Կյուռնոսից վերև» գտնվում էր Օրոյսեսի թագավորութունը: Հռոմեացիների հետ այս բախումով Աղվանքը հանգես է գալիս որպես ինքնուրույն քաղաքականութուն վարող պետութուն՝ թագավորի գլխավորութամբ:

Աղվանների 40 հազարանոց բանակի հարձակումը անակրնկալի է բերում հռոմեացիներին: Օրոյսեսի նպատակն էր թույլ չտալ հռոմեացիներին ներխուժել Աղվանք, նաև ազատել Տիգրան կրտսերին: Դրա ուղղակի վկայութունն է, որ Օրոյսեսը շարժվում էր այն գորամասի վրա, որտեղ շղթայակապ պահված էր արքայից արքայի դավաճան որդին՝ Ասիայի երեք վեհապետներին կապող օղակը¹:

Եթե ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր աղվանների համար, ապա հետագա ժամերին իրադարձութունները դասավորվեցին ոչ նրանց օգտին: Ուշքի գալով առաջին անհաջողութունից՝ Պոմպեոսը շարժվում է Մետելլոս Կելերի գործադրիչ օգնության. «Պոմպեոսը տեղեկանալով մյուսների դեմ բարբարոսների ձեռնարկած փորձի մասին, անակնկալ եկավ իր դեմ արշավողներին ընդառաջ և հաղթելով նրանց, իսկույն, ինչպես կար, շտապեց Օրոյսեսի դեմ: Եվ նրան չհանդիպեց, քանի որ (սա) ետ մղվելով Կելերի կողմից և տեղեկանալով մյուսների ձախորդութունների մասին, փախուստի էր դիմել, սակայն (Պոմպեոսը) ալբաններից շատերին ձեռք բացելով Կյուռնոսի գետանցի մոտ, կործանեց»²: Ճակատամարտն ավարտվեց Օրոյսեսի բանակի ծանր պարտութամբ: Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հռոմեական լեգեոնները մնացին Կուր գետի մոտ մինչև մ.թ.ա 65 թ. գարունը:

Ճակատամարտից հետո Օրոյսեսի և Պոմպեոսի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր՝ Աղվանք չմտնելու պայ-

¹¹ Տիգրան կրտսերը Տիգրան Մեծի որդին էր. Միհրդատ Եվպատորի թոռը և պարթևների թագավոր Դրահատ III-ի փեսան:

¹² Ղիոն Կասսիոս, XXXVI, 54, 3-4:

մանով¹³, որն էլ հենց թագավորի նպատակն էր: Պոմպեոսը չչարունակեց արշավանքը դեպի Աղվանք, ոչ թե «մեծագործությունից» դրդված, ինչպես ներկայացնում է Պլուտարքոսը¹⁴, այլ հաշվի առնելով ձմեռվա դժվարությունները և աղվանների ռազմական ուժը: Պլուտարքոսը նշում է, որ աղվանները «սկզբում համաձայնվել էին թույլ տալ Պոմպեոսին անցնելու իրենց երկրի միջով»¹⁵, սակայն դա իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ Տիտոս Լիվիոսը նշում է հակառակը. «Նա (Պոմպեոսը— Ա. Վ.) պայքարում հաղթեց իրեն բաց չթողնող իրերներին ու աղվաններին»¹⁶: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Հ. Սվադյանը՝ Պոմպեոսը բուն Աղվանքով անցնելու կարիք էլ չուներ, քանի որ նրա վերջնական նպատակը Կողքիս հասնելն էր¹⁷:

Գարնան բացվելու հետ վերսկսելով արշավանքը՝ հռոմեական զորավարը հարձակվում է իրերների վրա, պարտության մատնում նրանց, ապա շարժվում դեպի Կողքիս՝ Բոսպոր ներխուժելու համար, ուր ապաստանել էր Միհրդատ Եվպատորը: Սակայն, զգալով արշավանքի դժվարությունները, հռոմեական բանակը վերադառնում է դեպի Հայաստան՝ Աղվանք ներխուժելու համար: Ինչպես հատուկ է հռոմեացիներին, նրանք խախտեցին աղվանների հետ կնքած պայմանագիրը և ներխուժեցին Կովկասյան Ալքանիայի տարածք: Հայաստանից դեպի Աղվանք Պոմպեոսը գնացել է Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ-Արմաստիկա-Լազո շրջանային հին ուղիով¹⁸: Պոմպեոսի այս արշավանքն Աղվանք փաստորեն դաշնագրության կոպիտ խախտում էր: Պլուտարքոսը փորձելով արդարացնել հռոմեացիներին

¹³ Նույն տեղում, 4-5:

¹⁴ Плутарх, Помпей, XXXIV.

¹⁵ Նույն տեղում, XXXIV:

¹⁶ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. Латышев. т. II, СПб, 1904, с. 50-51.

¹⁷ Սվադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 126:

¹⁸ Մանանդյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 590:

արարքը՝ ներկայացրել է այն որպես ազվանների խռովութիւն¹⁹: Իրականում, Կովկասյան Ալբանիայում ոչ մի ապստամբութիւն էլ տեղի չի ունեցել՝ Պոմպեոսը փորձել է շրջանցիկ ճանապարհ ընտրելով, (Կողքիս-Մեծ Հայք-Աղվանք), աղվաններին անակնկալի բերել, որոնք հանգստացել էին մ.թ.ա 66-65 թթ ձմռանը ձեռք բերված հաշտութեան պայմանագրով բավարարվելով ցցապատնեշներով փակել Կուրի գետանցը: Անցնելով Կուր գետը ու հայտնվելով Աղվանքում՝ հռոմեացիները մտանում են Կամբյուսես-Կանքեճան գետին: Աղվանները առաջին դիմադրութիւնը ցույց են տվել Ալազան (Աբանտ) գետի ձախափին: Ճակատամարտում Պոմպեոսին հաջողվում է հաղթանակ տանել հակառակորդի նկատմամբ, որոնց առաջնորդում էր թագավորի եղբայր Կոզիսը²⁰: Ի հակադրութիւն Պլուտարքոսի, որը նշում է, թե ճակատամարտում աղվանական բանակը բաղկացած էր 60 հազար հետևակից և 12 հազար հեծելազորից և ունեցել է թվային գերակշռութիւն²¹, Դիոն Կասսիոսը վկայում է, որ աղվանները ճակատամարտի դաշտում թվային գերակշռութեամբ զիջում էին հակառակորդին²²:

Աղվանքի տարածքում հռոմեացիները սկսեցին պլերը և թալանը խորանալով երկրում: Մ.թ.ա 65 թ. ձմռանը Ալազանդեոսի ափին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Օրոյսես թագավորի և Պոմպեոսի միջև: Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը դիմեց խորամանկութեան՝ հետևակ զորքին թաքցնելով հեծելազորի թիկունքում: Աղվաններն ընկան հռոմեացիների սարքած թակարդը: Հռոմեական հեծելազորին օգնութեան եկած հետևակը վճռեց ճակատամարտի ելքը: Աղվանական բանակը սկսեց անկանոն նահանջը, որն ավելի կործանարար եղավ նրա համար, չեն փրկվում նաև նրանք, ովքեր փախել և թաքնվել էին ան-

¹⁹ Плутарх, Помпей. XXXV.

²⁰ Եւսեբիոս, XXXVII, 4, 1:

²¹ Плутарх, Помпей. XXXV.

²² Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 4, 1:

տառներում՝ հռոմեացիները հրդեհեցին դրանք և կոտորեցին այնտեղ ապաստան գտածներին²³: Աղվանական բանակի պարտութունը լիակատար էր: Սա Պոմպեոսի և աղվանների միջև մղված երրորդ ճակատամարտն էր: Սակայն Օրոյսեսին այս անդամ էլ հաջողվում է հաշտության պայմանագիր կնքել Պոմպեոսի հետ: Դրա համար թագավորը ժամանում է հռոմեական ճամբար և կնքվում է պայմանագիր, որի համաձայն Աղվանքը հռչակվում է Հռոմի «բարեկամ ու դաշնակից»²⁴: Սակայն չի կարելի համաձայնել ուսումնասիրողների այն պնդումների հետ, թե «բարեկամ և դաշնակից» նշանակում է, որ Աղվանքը, Մեծ Հայքը և Վիրքը վասալական կախման մեջ ընկավ Հռոմից: Դա առանձնապես երևում է Մեծ Հայքի օրինակից: Առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում այն ակնառու հանգամանքը, որ մ.թ.ա 66 թ. Արտաշատի պայմանագիրը չէր շոշափում հայկական բանակի ո՛չ զինաթափման, ո՛չ կրճատման, ո՛չ ցրման հարցը ի տարբերություն Հռոմի կնքած մյուս պայմանագրերի²⁵: Ժիշտ է, մենք լիովին տեղեկություն չունենք Աղվանքի հետ կնքված պայմանագրի կետերի վերաբերյալ, սակայն կարծում ենք, որ այն նման էր լինելու մ.թ.ա 66 թ. Արտաշատի պայմանագրին:

Պարտավորությունների շրջանակը Մեծ Հայքի, Աղվանքի և Վիրքի ու Հռոմի միջև կայանում էր միայն փոխադարձ ռազմական օգնությունը: Այսպես, երբ մ.թ.ա 64 թ. աշնանը Կորգուքի տարածքում սկսվեցին հայ-պարթևական պատերազմական գործողությունները, Պոմպեոսի հրամանով լեգեոնները՝ Ափրիա-

²³ Известия древних писателей..., т. II, с. 531.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 258:

²⁵ Մ.թ.ա. 197 թ. Մակեդոնիայի հետ և մ.թ.ա. 188 թ. Սելևկյան պետության հետ կնքած պայմանագրերով Մակեդոնիային թուլլատրվում էր ունենալ 5 հազ. բանակ (40 հազ. փոխարեն), իսկ Սելևկյան պետությունը պարտավորվում էր Գռոմին հանձնել ողջ ռազմամատուրմը և ոչնչացնել մարտական փղերը (տե՛ս ն. Մաշկին, Գին Գռոմի պատմություն, Ե., 1951, էջ 265-270):

նոսի հրամանատարութեամբ քշեցին պարթևներին Կորդուքից և այն հանձնեցին հայոց արքայից արքային²⁶:

Մ.թ.ա I դ. երկրորդ կեսին թագավորները երեք երկրներում գահ էին բարձրանում՝ չհարցնելով հռոմեական սենատի կարծիքը: Եթե Աղվանքը, Մեծ Հայքը և Վիրքը Հռոմի հանդեպ ունենային վասալական պարտավորութիւններ, ապա պետք է վճարեին որոշակի հարկ, սակայն պատմիչները մոտ այդպիսի տեղեկութիւն գոյութիւն չունին:

Մ.թ.ա 61 թ. Պոմպեոսը վերադառնում է Հռոմ, որտեղ սենատը նրան թուլատրում է անցկացնել հաղթական շքահանդես: Հաղթահանդեսում չէր ներկայացվում այդ երկրներից ոչ մի թագավոր: Աղվանքը այդ շքահանդեսում ներկայացվել էր միայն «երկու առաջնորդներով» ու պատանդներով²⁷, որը ևս մեկ անգամ հաստատում է այն տեսակետը, որ Աղվանքը և նրա հարևանները վասալական պարտավորութիւն չունեին Հռոմի հանդեպ:

Պոմպեոսի վերադառնալուց հետո՝ օգտվելով Հռոմում ստեղծված քաղաքական խառը իրադարձութիւնից, Աղվանքը հարում էր հայ-պարթևական դաշնագրութեան՝ մասնակցելով դեպի Միջագետք կատարվող արշավանքներին²⁸:

Այսպիսով, Պոմպեոսի գործադրած բոլոր ջանքերը Աղվանքում հաստատել հռոմեական տիրապետութիւն անցնում են ապարդիւն: Նրա հեռանալուց հետո երկիրը կրկին ձեռք է բերում անկախութիւն:

²⁶ Ղիոն Կասսիա, XXXVIII, 3-4:

²⁷ Тревес К., указ. соч., с. 109-110.

²⁸ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Ս. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Ե., 1991, գլ. Բ., ԻԲ, էջ 137:

ПОХОД ПОМПЕЯ НА АЛУАНК

РЕЗЮМЕ

После поражения Лукулла Римский сенат освободил его от должности главнокомандующего Восточных войск и назначил Гнея Помпея. Прибыв на Восток в 66 г. до н.э. и покорив Великую Армению, римский полководец направился на Алуанк. В 66/65 гг. до н.э. в трех битвах Помпей разбив алуанское войско, заставил царя Оройса заключить с ним договор, по которому тот стал "другом и союзником Рима". Долгое время господствовало мнение, что это понятие означало зависимость стран Закавказья от Рима. Однако анализ Арташатского договора, заключенного Тиграном Великим и Помпеем в 66 г. до н.э. показывает, что обязанности сторон не выходили за рамки взаимной военной помощи. Этот факт, кроме указанных в статье других примеров, наглядно доказывает и то обстоятельство, что в 61 г. до н.э., когда Помпей праздновал свой триумф, ни один из царей Великой Армении, Вирка и Алуанка не были представлены.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԻԱՎՈՐԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԸ
(V ԴԱՐԻ II ԿԵՍ – VIII ԴԱՐԻ ՍԿԻՋՐ)

Արևելյան քրիստոնեությունից պատմության մեջ ամենավիճահարույցը եղել, և կարելի է ասել, գեո մնում է Քաղկեդոնի IV տիեզերական ժողովը (451 թ.): Ժողովի ընդունած որոշումների հետևանքով ընդհանրական քրիստոնեական եկեղեցին տրոհվեց երկու խոշոր հատվածների՝ միաբնակ և երկաբնակ: Քաղկեդոնից հետո սկսվում են դարեր շարունակ տևող անվերջանալի վեճերն ու տարաձայնությունները՝ Քրիստոսի մարդեղությունից գաղափարին վերաբերող: Եվ այստեղ ընդորոշ է հիշել ասորի մատենագիր Զաքարիա Միտիլենացու խոսքերը սույն ժողովի մասին, թե այն «ցնցեց ողջ աշխարհը և գումարեց չարիք չարիքի վրա և լցրեց աշխարհը երկպառակությունով»¹:

Քաղկեդոնից հետո բազմաթիվ ապարդյուն վտորձեր կատարվեցին՝ կամրջելու առաջացած վիհը, նորից միավորելու տիեզերական եկեղեցին:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ հետքաղկեդոնական ժամանակաշրջանում անկարելի է չընդունել հակաքաղկեդոնիկ հատվածի մեծացող հզորությունն ու շարունակ աճող գերակշռությունը՝ երկաբնակ հատվածի նկատմամբ: 451 թ. հետո հակաքաղկեդոնականները գրեթե մի ամբողջ սերունդ, ժամանակակից բառերով, հաղթանակող կուսակցություն էին եկեղեցու ներսում:

Անշուշտ, եկեղեցու կարգուկանոնը կայսրության կայունությունից անցնում էր, և սա է պատճառը, որ Քաղկեդոնից հետո ընդհուպ մինչև VIII դ. սկիզբ բյուզանդական բոլոր կայսրերն

¹ F. Hamilton, E. Brooks, The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, London, 1899, bk. III, ch. I, p. 41.

առանց բացառության ներգրավվում են քաղկեդոնական պրոր-
լեմի մեջ: Քաղկեդոնի վերաբերյալ բանավեճը պարտադիր մի
մասն էր կազմում Բյուզանդիայի եկեղեցական քաղաքակա-
նության:

Պառակտված ընդհանրական եկեղեցին միավորելու առա-
ջին փորձը նշանավոր «Հենոտիկոնն» էր²՝ հրապարակված Զե-
նոն կայսեր (476—491) կողմից: Իր էությամբ այն Քաղկեդոնի
հեղինակությանը մեծապես դիպչող ակտ էր: Հենոտիկոնի տողե-
րի արանքում կարելի էր վստահաբար գիտակցել, որ ուղղափառ
լինելու կամ ճանաչվելու համար՝ Քաղկեդոնի դավանությունն
անհրաժեշտ էր այլևս, թեև պետք է նշել, որ ուղղակիորեն ժո-
ղովրդի չմերժվեց³:

Հենոտիկոնը պատճառ հանդիսացավ Հռոմի և Կ. Պոլսի
միջև 484—518 թթ. տևող խզման: Հռոմի Ֆելիքս II պապն ընդ-
դիմացավ հրովարտակին ոչ թե նրա համար, որ նրանում արտա-
հայտված քրիստոնեությունն այլադավան էր, այլ որովհետև
այն իր ամբողջ բովանդակությամբ արհամարհում էր Քաղկեդո-
նի ժողովրդը:

Անաստասիոս կայսեր (491—518) իշխանության ժամանա-
կաշրջանի հատկապես առաջին հատվածում հարաբերական մի
հանգստություն էր տիրում: Կայսրը, լինելով հանդարտ էու-
թյան տեր մի անձնավորություն, ձգտում էր արևելյան եկեղե-
ցիները պահել փոխադարձ հանդուրժողական մթնոլորտի մեջ:
Սակայն, իր քաղաքականությամբ նա ևս չէր կարող անտարբեր
լինել հակաքաղկեդոնականների անհամեմատ գերակշիռ զանգ-
վածի նկատմամբ: 512 թ. նոյեմբերի 4-ի կիրակի օրը կայսրը
կարգադրում է ս. Երրորդությունը Պատարագում երգել «որ խա-
չեցար վասն մեր» հավելմամբ: Կայսերական այս կարգադրու-

² «Գիր միաւորութեան», Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 271:

³ Քաղկեդոնի ժողովին վերաբերող հավելումն առկա է «Հենոտիկոնի» միայն
հունարեն բնագրում: Վերջինիս թարգմանությունը տես Գիրք թղթոց, երկրորդ
հրատարակություն, Երուսաղեմ, 1994, էջ 117:

թյունն իր տեսակի մեջ աննախընթաց երևույթ էր: Այս որոշումն առաջացնում է կատաղի խռովություններ, որոնք անդամ երերուն են դարձնում կայսրի հետագա գահակալման հավանականությունը:

Իր հուլթյամբ քաղկեդոնական եկեղեցու վարդապետությանը մեծապես հակադրվող այս արտահայտությունը կարելի է իրավամբ համարել տիպիկ միաբնակչությանը բնորոշ: Երկաբնակների մտածողությամբ «Սուրբ Աստուածը» վերաբերում էր ս. Երրորդությանը, իսկ միաբնակները նրան հավելելով, «որ խաչեցար»-ը, ըստ նրանց, վերականգնում էին հին հերետիկոսների մոլորությունը, որովհետև դրանով ժխտում էին աստվածային երեք անձնավորությունների տարբերությունը, այլ կերպ «խաչում» էին Աստծուն, ինչպես իրենց ժամանակ հրեաներն են վարվել: Ահա թե ինչու Կ. Պոլսում մեծ թիվ կազմող քաղկեդոնիկներն ընդգրկմանում են այս հավելմանը:

Բյուզանդական կայսրության քաղաքականությունը եկեղեցական ոլորտում հիմնովին փոխվում է Հուստինոս I-ի (518—527) գահակալության շրջանում՝ նշանավորվելով հակամիաբնակ շարժմամբ: Միաբնակ բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, զրկվելով իրենց եպիսկոպոսական իրավունքներից, աքսորվում են: Կայսրն անգամ ենթադրել էր կարող, թե հօգուտ Քաղկեդոնի արված իր ձեռնարկումներն ինչպիսի նոր ճգնաժամ և ճյուղային պառակտումներ կառաջացնեին:

Աքսորված եպիսկոպոսների թվում էին Անտիոքի պատրիարք Սևերոսը և Հալիկառնասի եպիսկոպոս Հուլիանոսը: Հանգրվանելով Ալեքսանդրիայում, նրանց միջև մի վեճ է սկսվում, որը վերաբերում էր հարությունից առաջ Քրիստոսի բնության ապականացու, թե անապական լինելուն: Հուլիանոս Հալիկառնասցին պաշտպանում էր անապականության դրույթը, իսկ Սևերոս Անտիոքացին, ընդհակառակն՝ պնդում էր, թե Քրիստոսի մարմինն ապականացու էր: Հուլիանականները հետագայում որոշ ծայրահեղ հետևորդների պատճառով կոչվեցին երևու-

թականներ (Ֆանտասիաստներ), իսկ սևերյանները՝ ապականացու պաշտողներ (Ֆթարտուլատրեր):

Կես դար անց արդեն ողջ Ասորիքն ու Միջագետքը ծփում էին դավանական խռովությունների մեջ՝ ձևավորվելով ասորական սեբերյան ու հակոբիկ եկեղեցիները:

Տարանջատ քրիստոնեական եկեղեցին միավորելու երկրորդ կայուն փորձը պատկանում է Հուստինիանոս Մեծին (527–565): Ինչպես Շ. Դիլն է նշում, վերջինիս քաղաքականությունն առաջնորդվում էր տիրապետող երկու գաղափարներով՝ կայսրության գաղափարը և քրիստոնեության գաղափարը⁴: Հուստինիանոսը կառավարում էր բռնակալորեն՝ միջամտելով եկեղեցու ընդհանուր գործերին: Հատկանշական է, որ հենց նույն ժամանակներում Կ. Պոլսի Մենաս պատրիարքը (536–552) գրում էր. «Սուրբ եկեղեցում ոչինչ չպիտի արվի կայսեր կարծիքին և հրամաններին հակառակ»⁵: Կայսրը գտնում էր, թե ոչինչ առավել հաճո չի լինի Աստծուն, քան ընդհանուր քրիստոնյաների միավորումը միևնույն մաքուր հավատով, այլ կերպ՝ քրիստոնեական եկեղեցու միավորումը:

Հուստինիանոս Մեծը կատարելապես գիտակցում էր այն դժվարությունները, որ զգացվում էին միաբնակներից: Եթե քաղկեդոնիկները գերակշիռ թիվ էին կազմում սոսկ մայրաքաղաքում, ապա բյուզանդական ողջ պրովինցիաները միաբնակահակաքաղկեդոնիկների գաղափարական ազդեցության ներքո էին: Անհրաժեշտ էր ճանապարհներ փնտրել հաշտեցնելու միաբնակներին քաղկեդոնականության հետ: Եվ կայսրին հաջողվեց գտնել մի իրական խոչընդոտ իր մտայնությամբ. եկեղեցու պատմության մեջ մտած այսպես կոչված «երեք գլուխների» պրոբլեմը: Երեք գլուխները՝ աստվածաբանության Ան-

⁴ Շ. Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Գ. Բարթիկյանի, Ե., 2005, էջ 31:

⁵ J. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima Collectio, vol. 11, G.-Austria, 1960, pp. 526, 530.

տիոքյան դպրոցին պատկանող երեք ամենակարևոր անձինք էին՝ Թեոդորոս Մոսպուստացին, Թեոդորեստոս Կյոււրոսցին և Իրաս Եղեսացին: Թե ինչու նրանք, որովհետև Հենց նրանց անվան ներքո էին վահանով պատսպարվել III և IV տիեզերական ժողովների կողմից բանադրված նեստորականները: Վերջիններև միաբնականները նույնացնում էին քաղկեդոնականների Հետ:

«Երեք գլուխները» դատապարտվեցին Եկեղեցու կողմից 553 թ. Կ. Պոլսի V տիեզերական ժողովում: Ի դեպ, Հռոմը ընդդիմացավ նաև այս բանադրանքին, որովհետև նրանով անտեսվում էին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

Սակայն, ժամանակը ցույց տվեց, որ այս ձեռնարկումն էլ չունեցավ այն գործուն ազդեցությունը, որ կցանկանար կայսրը: Ավելին, կես դար անց, արդեն VII դ. սկզբին կայսրության նահանգներում, օրինակ, Հակաքաղկեդոնականների գերակշռությունը քաղկեդոնիկների նկատմամբ մոտավորապես նույնն էր 1/20 Հարաբերությամբ⁶: Սա արդեն աղետ էր:

Հորիզոնում Հայտնված Հերակլիոս Մեծ կայսրը մտորում է վերջապես իրականացնել այն, ինչ շատ կայսրեր փորձել էին ապարդյուն. արևելաքրիստոնեական բոլոր Հերձվածները միավորել բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցուն: Սակայն Հարկավոր էր հրաժարվել նախկին կաղապարային ու ձևական ձեռնարկումներից: Հերակլիոսը գիտակցում էր, որ անհրաժեշտ է ոչ թե դավանական շտկումներ անել, որոնք կաղերսվեին քաղկեդոնական բանաձևին, այլ փոխել մոտեցման ճանապարհը, մի նոր դավանություն առաջարկել՝ ավելի ներառուն և ճկուն, որը կհամախմբեր բոլոր քրիստոնյաներին: Եվ Քաղկեդոնից Հետո առաջին անգամ կայսերական իրավունքի մակարդակով, Հավատացյալներին առաջարկվում է մի նոր դավանություն՝ միակամությունը, և կամ միաներգործությունը, որն օգտագործվում էր բանավեճի ավելի վաղ շրջանում: Թե Հերակլիոսը որքան Հեռու

⁶ C. J. Hefele. Histoire des conciles d'après les documents originaux. T. 4, Paris, 1870, p. 12.

էր աստվածաբանական նմանօրինակ Հարցերից, վկայում է Թեոփանեսը⁷: Հավատո խոստովանության նոր բանաձևի իրական հեղինակը Կ. Պոլսի պատրիարք Սերգիոսն էր (610—638): Եվ հետաքրքրականն այն է, որ վերջինս, անչափ խորաթափանց եկեղեցական մի գործիչ, միակամուռությունն առաջ էր քաշում ոչ թե որպես նորահայտ մի դավանություն՝ ինչի համար նրա կովանները հիմք չէին ունենա, այլ ձգտում էր հիմնվել Եկեղեցու պատկառելի Հայրերի վրա, մասնավորապես՝ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, որը տիեզերական եկեղեցու խոշորագույն հեղինակություններից մեկն է առհասարակ:

Արդեն VII դարի 30-ական թթ. I սկզբին մի ներգործություն վարդապետության շուրջ են համախմբվում արևելքի խոշորագույն երեք պատրիարքությունները՝ Կ. Պոլսի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի, իսկ 639 թ. Հակամիակամական պատրիարք Սովրոնիոսի մահից հետո՝ նաև Երուսաղեմի աթոռը:

Պատմությունը պահպանել է բազմաթիվ փաստեր միաբնակների նկատմամբ Հերակլիոս Մեծի հանդուրժողականություն մասին: Կայսրը չէր վարանում անգամ եկեղեցում հաղորդվել միաբնակների հետ⁸: Առաջադրված նոր բանաձևից շատ ավելի գոհ էին միաբնակները և իրոք, նոր բանաձևն ավելի հարիր էր մի բնություն քարոզողներին⁹:

639 թ. սկզբին հրապարակված «էկլիթեսիս»¹⁰ կոչված կայսերական հրամանագրով հռչակվեց մի կամքի վարդապետությունը: Հռոմի արձագանքը նույնն էր, ինչպես 482 թ. և 553 թ.:

⁷ Թեոփանես խոստովանող, ժամանակագրություն, թարգմանությունը, քննարկից, առաջաբան և ծանոթագրություններ, Գ. Բարթիկյանի - Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, 4, Ե., 1983, էջ 39:

⁸ Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասուրոց Պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 298—299:

⁹ Թեոփանես, էջ 40:

¹⁰ «էկլիթեսիս» (հավատո շարադրության) տեքստն ամբողջությամբ առկա է 649 ք. Լաթերանի ժողովի 3-րդ արձանագրության մեջ, J. Mansi, Sacrorum conciliorum..., vol. 10, p. 991.

Հռոմի պապերը շարունակ ընդդիմանում էին բյուզանդական կայսրերի և Կ. Պոլսի պատրիարքների՝ դավանությանը վերաբերող բոլոր այն «կամայական» նորարարություններին, որոնք այս կամ այն կերպ դիպչում էին Քաղկեդոնի ժողովի Հեղինակությանը: Մյուս կողմից Հռոմի աթոռը ձգտում էր այդ կերպ թույլ չտալ եկեղեցական նվիրապետության մեջ Կ. Պոլսի պատրիարքության կշռի բարձրացմանը: Ընդամին, 641 թ. սկզբին Հռոմում Հովհաննես IV պապը (640–642 թթ.) եկեղեցական մի ժողով գումարելով՝ բանադրում է միակամուցյան վարդապետությունը: Արևելքի և Արևմուտքի միջև առաջացած նոր անջրպետը փաստացի տևում է մինչև 679 թ.:

Բյուզանդիայի եկեղեցական քաղաքականությունը նոր երանգ է ստանում Կոստանդին IV. կայսեր (668–685) օրոք: Իր քաղաքականությամբ զգուշավոր այս կայսրը հրաժարվում է հարցի լուծումը որոնել քաղաքական պարտադրանքի ոլորաններում, ինչպես որ իր նախորդը՝ Կոստաս II (642–668) էր իրագործում: Խնդրի լուծումը Կոստանդին IV-ը դրեց եկեղեցական իրավունքի հարթության վրա: Եկեղեցու միությունը՝ միմիայն եկեղեցու միջոցով, այն է՝ տիեզերական ժողովի գումարմամբ: Նման որոշում կայացնելու մեջ, ըստ ժամանակակիցների բնութագրման, մեծ դեր խաղաց ավելի քան չորս տասնամյակ շարունակվող բյուզանդական պարտություններն ու նահանջը նախ արաբներից, ապա և բուլղարներից: Կոստանդին IV-ը, աստվածավախ մի անձնավորություն, գտնում էր, թե Բյուզանդիայի երկարատև պարտությունները կատարվում են աստծո կամոք, և թե հարկավոր է վերջապես միավորել տարածայնություններից խլրտացող եկեղեցին:

Գրեթե մի ամբողջ տարի տևած Տրուլլոսի ժողովը (680–681) դատապարտեց միակամությունը, մի վարդապետություն, որը շուրջ կես դար տրոհել էր արևելյան քրիստոնեությունը Քրիստոսի կամքի վարդապետության հարցում: Հաստատվեց Քրիստոսի երկու կամքի մասին վարդապետությունը:

Ակններև էր, որ միակամուլթյան վրա կանգ առնելն արգեն իմասա չուներ. գրեթե ողջ Արևելքը նվաճված էր արարների կողմից և միաբնակուլթյան հոծ զանգվածներն արգեն գտնվում էին արաբական տիրապետուլթյան ներքո: VII դ. կեսերին արևելյան խոշորագույն պատրիարքուլթյունները՝ Ալեքսանդրիան, Երուսազեմը և Անտիոքը ընկան արաբների ձեռքը: Կ. Պոլսի պատրիարքը փաստորեն Բյուզանդական կայսրուլթյան միակ պատրիարքն էր և հավակնում էր գրավել նույնպիսի դիրք, ինչպիսին պապն էր Արևմուտքում:

Ամբողջացնելու համար միակամուլթյան վերաբերյալ վերը ասվածը՝ նշենք, որ հիշյալ դավանուլթյունը վերակենդանացնելու մի նոր փորձ կատարվեց արգեն VIII դ. սկզբին, հայազգի կայսր Յիլիպպիկոս-Վարզանի (711—713) կողմից: Նրա կայսրուլթյան հենց առաջին տարում՝ 711 թ., գումարվում է ժամանակակիցների կողմից «մոլեզին» կոչված ժողովը, կարգալույծ է տրվում երկակամ պատրիարք Կյուրոսը: Նոր պատրիարք Հովհաննես IV (712—715) ժողովին մասնակցած բոլոր եպիսկոպոսների հետ բանադրում է միակամականների դեմ գումարված VI տիեզերական ժողովն ու երկակամուլթյունը:

Հռոմի հետ ընդհարման նոր սպառնալիք է առաջանում: Ի վերջո, Անաստասիոս II կայսրը (713—715) վերջ է տալիս բոլոր «հերձվածողական», այն է՝ միաբնակական ու միակամական որոշումներին՝ արգեն վիջնականապես հաստատելով VI տիեզերական ժողովի որոշումները:

Ահա այս էր Քաղկեդոնի ժողովից հետո անջատ-անջատ քրիստոնեական եկեղեցու պատկերը V դ. II կեսից — VIII դ. սկիզբը: Պատկերն ավելի ամփոփ և ամբողջական դարձնելու համար անդրադառնանք նաև Հայոց եկեղեցուն: Նախաքաղկեդոնական շրջանում տիեզերական եկեղեցու անբաժանելի մի մասն էր նաև Հայոց Առաքելական եկեղեցին իր վարդապետուլթյամբ, դավանուլթյամբ, նվիրապետուլթյամբ, սրբաբար իւր-հուրզներով:

Հայոց եկեղեցու կողմից Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները մերժելուց հետո (554 թ.) Բյուզանդական եկեղեցին չի դադարում գործուն ճիգերը՝ Հայոց եկեղեցին միավորելու քաղկեդոնական եկեղեցուն: Դրա առաջին և կարևոր պատճառն առաջին հերթին այն կշիռն ու հեղինակությունն էր, որ վաղ միջնադարում ուներ Հայոց եկեղեցին: Այդ փորձերն ողողել էին ողջ VI –VII դդ.:

Ի դեպ, միակամուսթյան վարդապետությունը, որպես միաբնակներին քաղկեդոնական եկեղեցուն միավորելու փորձ, առաջին անգամ Հաջողությամբ քարոզվում է Կիպրոսի Հայություն շրջանում 626 թ.¹¹: Միավորման այս փորձի Հաջողությունը փոքր չափազանց, ընդամենը մի կղզու շրջանակում, խրախուսում է Հերակլիոս Մեծին հետագայում ավելի լայնորեն կիրառել նոր բանաձևը: Հենց միակամուսթյան հիմքի վրա է իրագործվում նաև 633 թ. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությունը Կաբինի ժողովում: Սակայն, պետք է նշել, որ իրենց հակաքաղկեդոնականության մեջ չափազանց հետևողական Հայոց եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, նաև հավատացող ժողովուրդն անկարող էին գնահատել միակամուսթյան վարդապետական նորությունը, այն, որ իր դավանաբանությունը այն մեծ չափով զիջում էր կատարում միաբնակներին: Ընդհանրապես վաղ միջնադարում, ցանկացած կարգի զիջում Հայոց նախնական վարդապետությունից դիտվում էր որպես քաղկեդոնականության կրկնություն, հատկապես այս դեպքում, երբ մի կամքի վարդապետությունը կրկին ներառում էր «երկու բնություն» հասկացությունը, ինչպես որ IV. տիեզերական ժողովն էր սահմանել:

Բյուզանդիայի եկեղեցական քաղաքականության գլխավոր խնդիրը Հայաստանում եկեղեցիների միություն հարցն էր, որն իրական հող կստեղծեր նաև Հայաստանն արդեն քաղաքակա-

¹¹ Այս մասին տե՛ս Մելիքյան Կ., Քաղաքական-եկեղեցական իրադրությունը Բյուզանդիայում VII դարի առաջին կեսին. հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միության փորձը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, N 3, էջ 149–150:

նտպես ենթարկելու կայսրութեանը: Այս սպառնալիքը գիտակցում էր նաև հայոց եկեղեցին, որն ինքնուրույն թագավորութեան բացակայութեան պայմաններում հավաքական այն ուժն էր, որն իր շուրջն էր միավորել ողջ ժողովրդին: Իսկ եկեղեցու ազգային դիմադիժն անաղարտ կարող էր մնալ միայն հավատարիմ մնալով իր նախնական վարդապետութեանը՝ զերծ օտարամուտ ներգործութիւնից:

**КАРИНЕ МЕЛИКЯН
ИИ НАН РА**

ПОПЫТКИ ОБЪЕДИНЕНИЯ ХРИСТИАНСКОЙ ЦЕРКВИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА V – НАЧАЛО VIII ВВ.)

РЕЗЮМЕ

После Халкидонского собора (451 г.) со стороны византийских императоров осуществлялись многочисленные попытки вновь объединить вселенскую церковь. Первая попытка была совершена в 482 г. в виде имперского эдикта “Энотикон”. Вторую серьезную попытку совершил Юстиниан I.

В начале VII в. император Геракл намеревался объединить всех монофизитов с византийской церковью благодаря живой формуле: монотелизм. В середине VII в. император Костас II старался подчинить церковь государству. Веравания имели своеобразный смысл политического принуждения и подчинения. Уже в конце VII в. Византийская церковь отказалась от монотелизма. Юстиниан II намеревался вновь примирить монофизитские церкви с византийской на основе Халкидонского собора.

В средние века церковная доктрина имела политическое значение, с этой точки зрения очень важна история сношений армянской и византийской церквей.

ՎԱՐԴ ՍԿԼԵՐՈՍԻ ԵՎ ՎԱՐԴ ՓՈԿԱՍԻ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴԱՎԻԹ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏԸ

X դարի վերջին երեսնամյակում Բյուզանդական գահի համար պայքարն առավել սուր բնույթ ստացավ կապված Վասիլ Բ (976–1025 թթ.) կայսեր գահակալման հետ: Այդ պայքարը վերածվեց ապստամբության, որը գլխավորում էր մագիստրոս Վարդաս (Վարդ) Սկլերոսը: Ապստամբությունը տևեց չորս տարի՝ 976–979 թթ.: Ըստ բյուզանդական պատմիչ Սկիլիցեսի. «Վարդաս Սկլերոսը թագավորության վրա աչք ունեւր և մշտապես ապստամբելու ցանկություն»: Այդ ժամանակ բյուզանդական զինված բոլոր ուժերը գտնվում էին նրա ձեռքում, քանզի վերջինս նշանակված էր համայն Արևելքի ստրատելատ՝ սպարապետ²:

Սկլերոսների ընտանիքը հայկական ծագում ունեւր: «Սկլերոս» բառը հունարենից բառացի թարգմանությունը նշանակում է «կարծր», «դաժան»³: Հայկական աղբյուրներում Վարդ Սկլերոսի անունը տարբեր կերպ է ներկայացվում: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը նրան անվանում է Սիկլառոս. «Վարդ, որ ըստ անելաձայնութեան Սիկլառոս կոչիւր»⁴: Նույն ձևով է նշում նաև Արիստակես Լաստիվերտցին. «ապստամբաց Վարդ, որ կոչի Սիկլառոս»⁵: Սակայն, Մատթեոս Ուռհայեցին

¹ Հովհաննես Սկիլիցես, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, թարգ. քննադրից Գ. Բարթիկյանի, Ե., 1979, (այսուհետև՝ Հովհաննես Սկիլիցես), էջ 55:

² Նույն տեղում, տե՛ս նաև ծանոթ. 64, էջ 284:

³ Каждан А., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Е., 1975, с. 75.

⁴ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, (այսուհետև՝ Ասողիկ), գլուխ ԺԴ, էջ 190:

⁵ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ, Ե., 1963, (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերտցի), գլուխ Գ, էջ 33:

փոքր ինչ այլ կերպ է կոչում. «ապստամբեցաւ ոմն իշխան անօրէն ի վերայ Վասիլի Հոռոմոյ Թագաւորին, որում ասէին Սկելառոս»⁶:

Վարդ Սկլերոսը, վերցնելով Թագավորութեան նշանակները, 976 թ. իրեն միացած բյուզանդական զորքերի կողմից կայսր Հուսակվեց: Սկիլիցեսը նշում է. «առաջինը նրան կայսր ներբողեցին Հայերը»⁷: Փաստորեն, ինչպես երևում է, Սկլերոսի բանակում եղել են նաև Հայեր, որոնք նույնպես դժգոհ էին Վասիլ Բ կայսրից: Թերևս ավելի հավանական է այն, որ Վարդ Սկլերոսը որոշ խոստումներ է տվել Հայերին, որի համար էլ, ըստ երևույթի, նրանք միացել են Սկլերոսին: Քանզի նման քաղաքակառուցչուն բյուզանդացիները բազմիցս են կիրառել թե՛ Հայերի, թե՛ յուրայինների նկատմամբ՝ փորձելով խոստումներով իրենց կողմը գրավել նրանց⁸:

Ասողիկը ևս Վարդ Սկլերոսին Թագավոր է կոչում, այն էլ ոչ մեկ անգամ⁹, սակայն, մեծ մասամբ պատմիչների մոտ նա բացասաբար է ներկայացված, ինչպես Հաստիվերտցին է ասում. «Եւ ապա ղհետ նորա զնոյն ախտ ախտացաւ նորին անուանակիցն Փոկաս, և տիրեաց ամենայն արևելից»¹⁰:

Այս ամենով հանդերձ, Սկլերոսը համարվում է «հզօր եւ անպարտելի զինուորական մը, խիզախ եւ իմաստուն սպարապետը արեւելեան գունդերուն, որ կը վայելէր անվերապահ սէրը եւ պաշտամունքը բանակին եւ մեծ մարդ կը նկատուէր բովանդակ կայսրութեան մէջ»¹¹: Այսքանն էլ բավական է, որպեսզի պատկերացում կազմենք Վարդ Սկլերոսի մասին, ով վտանգ էր ներկայացնում Վասիլ Բ կայսեր համար:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 56:

⁷ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 56:

⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 63, Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, էջ 192:

⁹ Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, ԺԴ, էջ 194, 201:

¹⁰ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 33:

¹¹ Ճանաչեան Ա., Դաւիթ Կիրապաղատ, Վեներտիկ, 1972, էջ 20-21:

Վարդ Սկլերոսին միացան նաև Տարոնի իշխան Աշոտի որդիները՝ Գրիգորը և Բազարարը. «Իսկ Վարդայ զինեալ ընդդէմ նորա [Վասիլի] ի պատերազմ, յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարօնոյ, Գրիգոր և Բազարատ»¹²: Արիստակես Լաստիվերտցին, թեև չի նշում Հայերի միացումը Վարդ Սկլերոսի բանակին, սակայն գրում է. «Սիկլաուոս տարաւ զՀոռոմս՝ Համարեա թէ՛ զբնաւ զամէնն զհետ իւր»¹³:

Երկու կողմերի միջև զինված բախումների ընթացքում, երբ Սկլերոսի ուժերը պարտություն էին կրում, բյուզանդացիները նախ իրենց ձեռքն ընկած Հայերին էին անխնա սրի քաշում, քանզի վերջիններս առաջինն էին հարել ապստամբներին¹⁴: Ապստամբութեան հետևանքով կայսրությունը Հայտնվել էր ճգնաժամային վիճակում, ինչի մասին Ասողիկը շատ պատկերավոր գրում է. «Եւ գրեթէ ընդ բոլոր աշխարհն Յունաց տարածեցաւ պատերազմն, մինչ զի գեօղ ընդ գեօղ և քաղաք ընդ քաղաք մարտնչէր, և ամենայն ուրեք արեանց հեղմունք լինէին: Եւ սով սաստիկ յընդհանուր աշխարհս տարածանէր»¹⁵: Այս նկարագրությունը թեև փոքր ինչ չափազանցված է, բայց ցույց է տալիս, թէ որքան ցնցումներ է կրել կայսրությունն այդ ընթացքում:

Նման իրավիճակում կայսրն ու նրա Համախոհները ստիպված էին դիմելու որոշակի միջոցների, քանզի, Սկլերոսն արդեն մոտենում էր մայրաքաղաքին՝ դա 978 թ. սկիզբն էր¹⁶: Վասիլ Բ-ն որոշեց Վարդ Սկլերոսի դեմ դուրս բերել նրա վաղեմի հակառակորդ Վարդ Փոկասին: Վերջինիս աքսորից հետ կանչելով՝ «նրան երդումներով ապահովեց, մեծ հարստություն տվեց, պատվեց մագիստրոսի պատվաստիճանով և սխուրիի դոմեստի-

¹² Ասողիկ, գլուխ ԺԴ, էջ 191:

¹³ Արիստակես Լաստիվերտցի, նույն տեղում:

¹⁴ Գովհաննես Սկիլիցես, էջ 61:

¹⁵ Ասողիկ, գլուխ ԺԴ, էջ 191-192:

¹⁶ Գովհաննես Սկիլիցես, էջ 63:

կոս նշանակեց»¹⁷: Արաբ Հեղինակ ՅաՀյա Անտիոքացին ևս վկայում է, որ Վասիլ կայսրը Փոկասին նշանակեց դոմեստիկ տլ-ասխլուն (սխոլերի դոմեստիկոս) և ուղարկեց Սկլերոսի դեմ¹⁸:

Վարդ Փոկասի գործողութունները սկզբնական շրջանում անհաջող էին ընթանում: 978 թ. ամռանը նրա բանակը երկու անգամ պարտություն կրեց¹⁹: Այդ անհաջողություններից Հետո, ինչպես վկայում է Սկիլիցեսը. «Փոկասը բարձրացավ Իբերիա՝ Տայք և, գալով Իբերիայի արխոնտ Դավթի մոտ, նրանից օգնական զորք խնդրեց»²⁰: Խոսքը վերաբերում է Տայքի կուրապաղատ ԱտրնբրսեՀ Գ-ի որդի Դավթի, Կուրապաղատին, որին նաև կոչում էին «Մեծ»²¹:

Սկիլիցեսից տեղեկանում ենք, նաև որ Դավթիթը պատրաստակամորեն ընդառաջել է Փոկասին, «քանզի վերջինս նրա հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր, և Փոկասը, այնտեղից մեծ զորք առնելով, շարժվեց Սկլերոսի դեմ»²²:

Սակայն, հայկական աղբյուրներում Դավթիթ, Կուրապաղատի մասնակցութունն այս զինված ընդհարումներին բոլորովին այլ կերպ է ներկայացված: Լաստիվերտցին հայտնում է, որ կայսրն անձամբ է դիմել Կուրապաղատին և նրանից օգնություն ստացել. «մինչ զի թագաւորին խնդրել զօր յօգնականութիւն ի Վրաց կիւրապաղատէն: Որովք հարեալ զբռնակալն՝ փախստական հանեն յաշխարհէն»²³: Պատմիչը ոչինչ չի նշում Վարդ Փոկասի մասին: Իսկ Ասողիկը հիշում է Հետեյալը. «Վասիլ թագաւորն Յունաց զթոռնիկ զօրավարն, որ էր յազգէն Վրաց,

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Розен Василий, Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Летописи Яхьи Антиохийского. Приложение к XLIV-му тому "Записок" Императорской Академии наук, N 1, СПб., 1883, с. 3.

¹⁹ Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 135.

²⁰ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 64:

²¹ Աղոնց Ե., Դավթի Կյուրապաղատ, «ՊԲԳ», 2002, N 3, էջ 14:

²² Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 65:

²³ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 33:

արեղա ի սուրբ լերինն՝ հանեալ առաքէ առ կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ. որպեսզի զօր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա»²⁴: Ապա ավելացնում է. «Եւ կիւրապաղատին Դաւթի գումարեալ զգօրսն Վրաց, և զիշխանաց իշխանն զՋողիկ տայ զկնի թռռնկայ՝ պատերազմել ընդ Վարդայ բռնակալին: Որք սկսեալ ի Տայոց աշխարհէն՝ քանդեալ աւերեցին զամենայն աշխարհն Յունաց, որ ընդ ձեռամբ բռնակալին էր»²⁵: Փաստորեն, ըստ Ասողիկի, Վասիլ կայսրը՝ որպես միջնորդ, Դավիթ Կուրապաղատի մոտ է ուղարկել թռռնիկ արեղային²⁶: Նա ևս ոչինչ չի նշում Փոկասի մասին:

Մատթեոս Ուռհայեցին, անդրադառնալով այդ դեպքերին, դրում է. «Սկելառոս զօրածողով արարեալ բազմութեամբ անիրաւաց և անօրինաց և սրով անցուցանէր զաշխարհն Հոռոմոց և բազում զօրօք զայր հասանէր և մտանէր յաշխարհն Հայոց, և արար անթիւ կոտորած օտարացեալն յԱստուծոյ: Եւ յայնժամ զօրքն Հայոց հասանէին ի վերայ նորա [Սկլերոսի] և յաղթահարեցին անօրէն իշխանին այն մեծաւ յաղթութեամբ, և կոտորածով փախստական արարին զնա»²⁷: Ուռհայեցու հաղորդածից պարզ է դառնում, որ Վարդ Սկլերոսը հասել է հայկական տարածքներ, և Հայոց զորք ասելով, պատմիչը նկատի է ունեցել Տայոց զորքին, քանի որ հայկական գրչագրերում «Տայոց» բառը երբեմն գրվել է «Հայոց» ձևով²⁸: Այսինքն, ըստ Ուռհայեցու, հայկական ուժերը կամ Տայոց զորքը դուրս է եկել Սկլերոսի դեմ՝ սեփական տարածքները պաշտպանելու, այլ ոչ թե՛ բյուզանդական կայսեր օգնելու համար:

²⁴ Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, էջ 192:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Թռռնիկի մասին տե՛ս Степаненко В., Чортванели, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т. н. Тайкской ветви Торникаюв), Античная древность и средние века, Екатеринбург, 1999, с. 130.

²⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 34:

²⁸ Գովհաննես Սկիլիցես, ծանոթ. 274, էջ 309:

Սակայն, Ասողիկը ևս մեկ կարևոր վկայություն է անում, թե ի՞նչ պայմանով է Դավիթ Կուրապաղատը Վասիլին օգնական ղորք տվել. «...խոստանայ տալ նմա զԽաղտոյառիճ Կղէսուրաւն, զՉորմայրի և զԿարին, զԲասեան և զՍևուկ բերգակ, որ է Մարդաղի, զՀարք և Ապահունիս»²⁹: Կ. Յուզբաշյանը նշում է, որ, հավանաբար, այդ պայմանները Կուրապաղատին ավելի վաղ են առաջարկված եղել, իսկ Թոռնիկը կոչված էր միջնորդի դեր կատարելու համար կամ, հնարավոր է նաև, երաշխավոր էր³⁰: Խաղտոյառիճի մասին Լաստիվերտցին դրում է հետևյալը. «վասն զի յառաջ ժամանակաւ կալեալ էր զայն [Խաղտոյառիճ] Դավիթ Կուրապաղատի, բայց ոչ իբրև զիւր հայրենի ժառանգութիւն, այլ պարգևք էին այսոքիկ ի Թագաւորէն վասն նորա միամիտ հնազանդութեանն: Եւ զի խոստացեալ էր՝ զյետ իւր վախճանին զիւր գաւառն տալ ի Թագաւորն, նոքա զայն չածէին՝ զմտաւ, այլ առատամիտ ի պարգևսն լինէին՝ որ չէր իւրեանց»³¹:

Փաստորեն, Դավիթ Կուրապաղատն այդ ապստամբութեան արդյունքում ընդարձակել էր իր իշխանութեան սահմանները: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Բյուզանդիան չէր կարող այդ տարածքները տալ Տայոց Կուրապաղատին, քանի որ ո՛չ Հարքը, ո՛չ էլ Ապահունիքը կայսրությունը չէին պատկանում, Խաղտոյառիճն ու Չորմայրին Դավթի վասալ Թոռնիկի տիրություններն էին, իսկ Կաբինն ու Բասենը՝ Կուրապաղատինը³²: Այսինքն, Ասողիկի հաղորդած տեղեկությունները չեն համապատասխանում իրականությանը: Ն. Ադոնցի հետ չի համաձայնվում Կ. Յուզբաշյանը: Վերջինս, հիմնվելով Լաստիվերտցու հաղորդած տեղեկություն վրա, գտնում է, որ այդ տարածքները տրվել էին Դավիթ Կուրապաղատին ցմահ, այսինքն՝ նրա մահից հետո վերագարձ-

²⁹ Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, էջ 192:

³⁰ Юзбашян К., указ. соч., с. 136.

³¹ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 35:

³² Adontz N., Etudes Arme'no- Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 304-309.

վելու էին Բյուզանդիային³³։ Ասողիկը, որ մանրամասն թվարկել էր Հանձնված տարածքները, սակայն, ոչինչ չի գրել, որ կայսրն այդ տարածքները տվել էր Կուրապաղատին ցմահ։ Այս պարագայում անհասկանալի է, թե ինչու՞ Դավիթ Կուրապաղատը պետք է Համաձայնվեր օգնել կայսրին, եթե այդ պարգևները տրված էին որոշակի ժամկետով, որը շատ հեշտուլթյամբ կարող էր արագացվել, ինչը և տեղի ունեցավ հետագայում։

Կուրապաղատի՝ կայսրուլթյանը ցուցաբերած օգնության մասին վկայում են թե՛ հայ, թե՛ բյուզանդացի պատմիչները։ Այսպես, Սկիլիցեսը նշում է, որ Փոկասն, այնտեղից (Տայքից) մեծ զորք վերցնելով, շարժվեց Սկլերոսի դեմ³⁴։ Ասողիկն էլ ավելաացնում է. «Նույնպես և Հանեալ թագաւորին ի բանտէ զՎարդ, որ և Փոկասն կոչուր, զոր արկեալ էր Կիւռ ժանայ ի կղզի՝ և տայ ի ձեռս զամենայն արևմտեայ զօրն Յունաց և Հանդերձ Վրաց ղօրուն առաքէ ի վերայ բռնակալին Վարդայ երկուս բանակս և զանգիտեալ բռնակալին Վարդայ՝ փախստեայ լինէր»³⁵։

Այս տվյալներից երևում է, որ Վարդ Սկլերոսին պարտության մատնող բանակներից մեկը Կուրապաղատինն էր։ Դա ցույց է տալիս վերջինիս ունեցած դերը՝ կայսրուլթյունը սասանող ապստամբությունը ճնշելու գործում։ 979 թ. Վարդ Սկլերոսի ապստամբությունը ճնշվեց, և վերջինս ապաստան գտավ Բաբելոնում³⁶։ Իսկ Ասողիկն և Ուռհայեցին նշում են «Բաղդատ»³⁷։

Կայսրուլթյունում դրուլթյունը փոխվեց տաս տարի անց։ Այս անգամ Վասիլ Բ-ի դեմ ապստամբեց Վարդ Փոկասը, քանզի վերջինս և իր կողմնակիցները ղժգոհ էին կայսեր վարած քաղաքականությունից, ուստի 987 թ. օգոստոսի 15-ին Փոկասին

³³ Юзбачян К., указ. соч., с. 137.

³⁴ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 65։

³⁵ Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, էջ 193։

³⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 63։

³⁷ Ասողիկ, գլուխ ԺԵ, էջ 193, Մատթոս Ուռհայեցի, էջ 34։

կայսր հռչակեցին՝ «Թագ կապելով և տալով կայսրութեան մյուս նշտնակները»³⁸:

Վարդ Փոկասի ապստամբութեան մասին նշում են նաև հայ պատմիչները՝ Ասողիկը, Լաստիվերտցին, Ուռհայեցին: Վերջինս Փոկասին անվանում է «Մօրավարդ»։ «Իսկ յաւուրս ժամանակաց տօմարիս Հայոց ի յամի ՆԼԵ (986) ապստամբաց ոմն իշխան ի վերայ Թագաւորին Վասլի, իշխանն Հոռոմոց Մօրավարդ և արար աւերակս զմեծ մասն Հոռոմոց աշխարհին. և շրջեալ երթայր ընդ երկիր սրով և գերութեամբ»³⁹: Լաստիվերտցու մոտ հանդիպում ենք այն վկայութեանը, որ Վարդ Սկլերոսից հետո նույն «ախտ ախտացաւ» նրա անվանակից Փոկասը, այսինքն՝ ապստամբութուն բարձրացրեց և տիրեց ողջ Արևելքին⁴⁰: Առավել մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում Ասողիկը. «Եւ Վարդն, որ և Փոկաս ի ՆԼԵ (986) թուականին Թագաւոր բռնակալ եղեալ՝ ճակատս տալով ընդ Թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլսի հանդերձ ամենայն Յունաց և Վրաց զօրուն ամս երկու»⁴¹: «Վրաց զօրք» ասելով, պատմիչը, հավանաբար, նկատի ունի Տայոց զօրքը, ինչի մասին լռում են Ուռհայեցին և Լաստիվերտցին: Տայոց զօրքի մասին է դրում նաև բյուզանդացի հեղինակ Միքայել Պսելլոսը, ըստ որի, «Փոկասը, «իբերական» զօրք հավաքելուց հետո, ապստամբութիւն բարձրացրեց»⁴², իսկ «իբերական» զօրք ասելով՝ հասկանում ենք Տայոց զօրքերին:

Հավանաբար Վարդ Փոկասին են միացել նաև Կուրապաղատի զօրքերը, սակայն, այդ մասին ոչինչ չի նշում Սկլիցցեսը: Ըստ նրա, Վարդ Փոկասն ապստամբութիւն բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց 987 թ. օգոստոսի 15-ին, և հիշում է նաև

³⁸ Հովհաննես Սկլիցցես, էջ 69:

³⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 39:

⁴⁰ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 33-34:

⁴¹ Ասողիկ, գլուխ ԻԵ, էջ 248:

⁴² Psellos M., Chronographie ou Histoire d'un sie'cle de Byzance (976-1077), t. I, Paris, 1967, p. 7-10.

ապստամբութեան պատճառները⁴³, ինչն էլ հաստատում է, որ ապստամբութիւնը սկսվել է 987 թ.: Իսկ Ասողիկն ու Ուռհայեցին նշում են 986 թվականը: Պարզվում է, որ Վարդ Փոկասի կայսր հռչակվելուց քիչ առաջ, «լուր հասավ, որ Ասորիքից Սկլերոսն է դալիս»: Դա 987 թ. սկիզբն էր ըստ Սկլիցցեսի⁴⁴: Իսկ Ասողիկը գրում է. «Եւ յայսմ ամի, որ էր ՆԼԵ (986) թուականն Հայոց թագաւորն Վարդ ելեալ ի Բաղդատայ ի Մելտենի մտանէ. ...Եւ ամենայն զօրք աշխարհին առ հասարակ ի հնազանդութիւն դային: Եւ դարձեալ առաջի խոռվութիւնն շարժեցաւ յաշխարհին Յունաց»⁴⁵: Փոկասն այդ ժամանակ դեռևս Վասիլ Բ-ի դեմ ապստամբութիւն չէր բարձրացրել: Ասողիկի և Յահյա Անտիոքացու տվյալներով, Վասիլ կայսրը, իմանալով Վարդ Սկլերոսի վերադարձի մասին, նրա դեմ ուղարկեց հենց Վարդ Փոկասին. «Իսկ Վարդ, որ և Փոկաս, — գրում է հայ պատմիչը, — հրամանաւ Վասիլի գայ ընդդէմ նորա ի պատերազմ ամենայն զօրօքն Յունաց և Վրաց»⁴⁶: Յահյան առավել հանգամանորեն է նշում: Ըստ նրա. «Վասիլ կայսրը ստիպված եղավ Հիթրայի 376 թ. Զուլ-Հիջա ամսին (987 թ. ապրիլի 3 — մայիսի 2) վերադարձնել Վարդ Փոկասին դոմեստիկոսի աստիճանն և կարգադրել նրան շարժվելու Սկլերոսի դեմ»⁴⁷: Այսինքն, Ասողիկի և Պսելլոսի նշած վրաց կամ իբերական զորքերը Փոկասին էին միացել՝ ընդդէմ Վարդ Սկլերոսի, և հենց վերջինս էր ապստամբութիւն բարձրացնողը:

Սակայն, դեպքերն այլ կերպ ընթացան: Վարդ Փոկասն ու Վարդ Սկլերոսը, համաձայնութեան գալով, վճռեցին միմյանց միջև բաժանել կայսրութեան արևելյան և արևմտյան մասերը, եթե կարողանան միացյալ ուժերով հաղթել կայսրին: Այդ համագործակցութեան մասին գրում են հայ և բյուզանդացի

⁴³ Հովհաննես Սկլիցցես, էջ 69:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 71:

⁴⁵ Ասողիկ, գլուխ ԻԴ, էջ 246-247:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Розен Василий, с. 22-23.

սլատմիչները⁴⁸: Բայց Փոկասը, դիմելով խորամանկության, Վարդ Սկլերոսին իր մոտ կանչելուց հետո ձերբակալում է և «հրամայէ տանել ի բերդն Ժեռաւա»⁴⁹: ՅաՀյան ավելացնում է, որ այդ պայմանավորվածութիւնից հետո, «նույն տարվա (987 թ.) սեպտեմբերի 14-ին Վարդ Փոկասը, ապստամբութիւն բարձրացնելով, իրեն կայսր հռչակեց»⁵⁰: Փաստորեն, Փոկասն ապստամբութիւն բարձրացրեց Վարդ Սկլերոսին ասպարեզից հեռացնելուց հետո միայն: Ստացվում է, որ տայոց կամ իրերական զորքերը Փոկասին միացել էին, ոչ թե նրա ապստամբութիւն բարձրացնելու պատճառով, այլ մինչև 987 թ. ամառը, ավելի կոնկրետ մինչև Վարդ Սկլերոսի ձերբակալումը, 986 թ.: Ուստի ձևավորված այն կարծիքը, որի համաձայն Դավիթ Կուրապաղատը միացել է Վարդ Փոկասին՝ վերջինիս ապստամբութեան ժամանակ⁵¹, իրական չի թվում, քանզի բյուզանդացի և հայ պատմիչներից ոչ ոք չի նշում, որ Կուրապաղատը միացել էր Փոկասին՝ ընդդեմ Վասիլի, իսկ նրա բանակին միացած հայոց կամ իրերական զորքերի մասին Ասողիկի մոտ նշված է հետևյալը. «Իսկ Փոկասու-Վարդայ արձակեալ յինքենէ զգօրսն Վրաց և ինքն ամենայն զօրօքն Յունաց խաղայ յեղը ծովուն»⁵², այսինքն՝ շարժվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ առանց «վրացական» զորքերի: Ըստ Սկիլիցեսի՝ դա 988 թ. սկզբին էր⁵³:

ՅաՀյա Անտիոքացու մոտ հանդիպում ենք մի տեղեկության ևս. «Վարդ Փոկասն իր որդի Նիկեփոր Մովիդին վրաց թագավոր Դավթի «Տայք քաղաքի» տիրակալի մոտ ուղարկեց՝ Տարոնացու դեմ օգնութիւն ստանալու համար, քանզի, երբ

⁴⁸ Գովհաննես Սկիլիցես, էջ 71, Розен Василий, с. 22, Ասողիկ, գլ. ԻԴ, էջ 247:

⁴⁹ Ասողիկ, նույն տեղում:

⁵⁰ Розен Василий, там же.

⁵¹ Բարթիկյան Դ., Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, «ԴԲՀ», 1970, N 2, էջ 86, Юзбашьян К., указ. соч., с. 137, Դանիելյան Է., Վասիլ Բ-ի - 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1973, N 10, էջ 62, Ճանաչեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 23:

⁵² Ասողիկ, գլուխ ԻԶ, էջ 249:

⁵³ Գովհաննես Սկիլիցես, էջ 72:

ապստամբը մայրաքաղաքին մոտեցավ, Վասիլ Բ-ը ծովով Տրապիզոն ուղարկեց Տարոնացուն՝ Փոկասի թիկունքում զորք կազմակերպելու»⁵⁴: Կ. Յուզրաշյանը նշում է, որ Տարոնացին մագիստրոս Գրիգոր Տարոնացին էր⁵⁵, որն իր եղբայր Բագարատի հետ միացել էր Վարդ Ալիբրոսին ապստամբության ժամանակ: Սակայն, վերջինիս պարտութիւնից հետո Դրիգորը, ստանալով մագիստրոսի պատվաստիճան, միացավ կայսեր ուժերին⁵⁶: Յահյան ավելացնում է. «Դավիթը ուղարկեց իր ծառաներից մեկին հազար ձիավորով: Նրա հետևից գնացին նաև «Բագարատի երկու պատրիկ որդիները՝ ալ-Խալիդիյատի տիրակալները» հազար ձիավորով, որոնք Տարոնացուն ջարդ տվեցին»⁵⁷: Կ. Յուզրաշյանը Բագարատի պատրիկ որդիներին համարում է «թոռնիկի եղբորորդիները՝ Բադարատն ու Չորսվանելը»⁵⁸: Չորսվանելի մասին հիշատակում է նաև Ասողիկը. «Այլ դեռ ևս մնացեալ էր յապստամբացն, որ ընդ Փոկասուն Վարդայ՝ Չորտուանէլ Մաժիստուոսն եղբորորդի Թոռնկայ արեղայի, և յերկրորդումն սպան գնա ի դաշտին Բագառճոյ, ի Դերջան գաւառի, ի ՆԼԹ (990) թուականին»⁵⁹:

Ասողիկը, սակայն, ոչինչ չի նշում, որ Փոկասը Դավիթ Կուրապաղատից օգնական զորք է խնդրել: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ Դավիթ Կուրապաղատը չի մասնակցել Վարդ Փոկասի ապստամբությանը, քանի որ ոչ բյուզանդական, ոչ էլ հայկական աղբյուրներում այդ մասին ոչինչ չի հիշատակվում: Յահյա Անտիոքացու տեղեկությունները վստահելի չեն պարզ պատճառով. նա Տայքն անվանում է քաղաք, իսկ Դավիթ Կուրապաղատին՝ «վրաց թագավոր», Տայք «քաղաքի տիրակալ»: Հետևաբար, անհիմն է կարծել, որ եթե անգամ, Փոկասն

⁵⁴ Розен Василий, с. 24.

⁵⁵ Юзбашян К., указ. соч., с. 137.

⁵⁶ Adontz N., Etudes..., p. 232, Каждан А., указ. соч., с. 17.

⁵⁷ Розен Василий, с. 24.

⁵⁸ Юзбашян К., указ. соч., с. 138.

⁵⁹ Ասողիկ. գլուխ ԻԷ, էջ 251:

օգնական զորք է խնդրել Դավթից, ապա վերջինս այն չի տրամադրել: Սխալված չենք լինի նաև, եթե Հավելենք, որ Բագարատի որդիներն իրենց կամքով էին միացել Փոկասին, առանց Կուրապաղատի միջամտության:

Բացի այդ, 989 թ. ապրիլի 13-ին Վարդ Փոկասը մահացավ Արիդոսի ճակատամարտի ժամանակ⁶⁰: Յահյա Անտիոքացին ևս գրում է, որ Փոկասը սպանվեց և նշում ճիշտ ժամանակը. «Նիսան (ապրիլ) ամսի 13-ին (989 թ.)»⁶¹: Փաստորեն 989 թ. սկզբներին Փոկասի ապստամբությունը ճնշվեց: Այդ պարագայում հարց է առաջանում, թե Դավիթ Կուրապաղատն ինչու՞ հետ չկանչեց Բագարատի որդիներին, եթե նրանց ինքն էր ուղարկել Փոկասին օգնելու, մինչև որ, ըստ Ասողիկի, Չորավանելը սպանվեց 990 թ.⁶²: Այդ փաստը հիմք է տալիս պնդելու, որ վերջինս գործում էր Կուրապաղատից անկախ:

Այսպիսով, Վարդ Փոկասի ապստամբությունը ևս ճնշվեց: Սկիւիցեաը գրում է, որ կայսրը. «ներքին պատերազմներից և հոգսերից ազատված, մտածում էր, թե ինչպե՞ս պետք է կարգավորի իր գործերը մնացած տոպարխների հետ, որոնք, օգտվելով կայսեր ապստամբություններով զբաղված լինելու հանգամանքից, հռոմեական տիրապետություններին մեծ վնաս հասցրեցին»⁶³: «Մնացած տոպարխների» մեջ կարելի է հասկանալ նաև Չորավանելին, այլ ոչ թե Դավիթ Կուրապաղատին, քանզի Սկիւիցեաը ոչինչ չի ասում, թե կայսրը նրա հանդեպ ինչպես վարվեց Փոկասին հաղթելուց հետո: Սակայն, Յահյա Անտիոքացին այդ մասին գրում է. «Վասիլ կայսրը զայրացել էր վրաց թագավոր Դավթի, Տալքի տիրակալի դեմ, ինչպես նաև Բագարատի երկու որդիների՝ ալ-Խալիդիյատի տիրակալների, այն բանի համար, որ նրանք օգնում էին Փոկասին, դրա համար

⁶⁰ Հնարավոր է նրան թունավորել են, քանզի նրա մարմնի վրա ոչ մի վերք չկար: Տես, Հովհաննես Սկիւիցես, էջ 73:

⁶¹ Розен Василий, с. 25.

⁶² Ասողիկ, նույն տեղում:

⁶³ Հովհաննես Սկիւիցես, էջ 74:

նրանց դեմ զորք ուղարկեց Զակրուս կոչվող մի պատրիկի գլխավորութեամբ: Նա գնաց Բագարատի որդիների դեմ և սպանեց նրանցից ավագին, իսկ կրտսերին աքսորեց»⁶⁴: Այս տեղեկութունը Համապատասխանում է Ասողիկի վկայութեանը⁶⁵, բայց, ի տարբերութուն Ասողիկի, Յուդայան նշում է նաև Դավիթ. Կուրապաղատի մասին. «Դավիթը, վրաց թագավորը, Վասիլ կայսրից ներողութուն ու ողորմածութուն աղերսեց խոստանալով Հնազանդութուն ու Հպատակութուն, ասաց, որ իր տիրույթները՝ իր մահից հետո կմիացվեն [Վասիլի] պետութեանը, քանզի ինքը զառամյալ ծերունի է և չունի ո՛չ որդի, ո՛չ այլ ժառանգներ և խնդրեց կայսրին թույլ տալ իրեն՝ ուղարկել իր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին նրա արքունիք, որպեսզի կայսրը կարողանա նրանցից երգումներ ստանալ և նախապես ապահովել պարտավորութուններ նրանց կողմից, որ կհանձնեն քաղաքը իրենց թագավորի մահից հետո»⁶⁶:

Այն մասին, որ Դավիթն իր տարածքները կտակել է կայսրին, վկայում են նաև բյուզանդացի և հայ պատմիչները: Սակայն, նրանք ոչինչ չեն նշում, որ Դավիթ Կուրապաղատը այդ քայլին է դիմել, որպեսզի հայցի կայսեր ներողամտութունը՝ Վարդ Փոկասի ապստամբութեանը մասնակցելու համար: Ասողիկը գրում է. «Բայց զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա՝ յանձն արարեալ էր զազատագունդ և զաշխարհ իւր թագաւորին Յունաց Վասիլ»⁶⁷: Սկիւիցեսը ևս գրում է, որ Դավիթ Կուրապաղատն իր տիրույթների ժառանգ նշանակել էր կայսրին, բայց չի նշում պատճառը⁶⁸: Լաստիվերտցին, առանց որոշակի ժամանակը նշելու, գրում է. «Եւ զի [Դավիթ] խոստացեալ էր՝ յետ իւր վախճանին զիւր

⁶⁴ Розен Василий, с. 27.

⁶⁵ Ասողիկ, գլուխ ԻԷ, էջ 251:

⁶⁶ Розен Василий, там же.

⁶⁷ Ասողիկ, գլուխ ԽԳ, էջ 275:

⁶⁸ Դովհաննես Սկիւիցես, էջ 75:

զաւառն տսլ ի թագաւորն»⁶⁹: Այգ մասին հիշատակում է նաև Վարդան ազատմիչը. «կիւրապաղատն Դաւիթ անժառանգ գոլով. և տայ անդարձագրով գհայրենիսն իւր ՚ի Վասիլն, զՈւխթիսն և զՆամրվուան, և զքաղաքն Ապահունեաց զՄանծկերտ, և զամենայն ինչս»⁷⁰:

Այսպիսով, թեև Դաւիթ Կուրապաղատն իսկապես իր տիրույթները կտակել էր կայսրին, սակայն, զա չի նշանակում, որ տյգ կտակը կապված էր Փոկասի ապստամբութեան հետ, քանզի, եթե Դաւիթը, Փոկասին օգնելու պատճառով, իր տիրույթները կտակեր կայսրին՝ իր մահից հետո, ապա կայսրը կարող էր արագացնել նրա մահը, հենց ապստամբությունը ճնշելուց հետո: Սակայն, Կուրապաղատը մահացել է ապստամբությունը ճնշելուց զբեթե տաս տարի անց՝ 1000 թ.: Ասողիկը դրում է. «Սա [Դաւիթը] լցեալ աւուրբք, ծերացեալ ժամանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկական Չատկին, ի Նիթ (1000) թուականին»⁷¹: Ակիլիցեսի մոտ ևս նշված է, որ Դաւիթ Կուրապաղատը մահացել է 1000 թ. մարտի 31-ին, և կայսրը, լսելով նրա մահվան մասին, շտապեց տիրելու իր «ժառանգութեանը»⁷²: Իսկ որ նրան սպանել են, այդ մասին վկայում են Մատթեոս Ուռհայեցիին և Արիստակես Լաստիվերտցիին: Վերջինս նշում է. «յաւուր մեծի հինգշաբաթին դեղ մահու խառնեալ ի խորհուրդ պատարագին արքուցին նմա, և հեղձամահ արարեալ զերանելի անձն՝ բարձին ի կենացս, ճանճրացեալ կենօք նորա, վասն առաջիկայ խոստմանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին»⁷³: Այսինքն, Կուրապաղատին սպանողները խոստումներ են ստացել կայսեր կողմից: Նրա սպանութեան մասին առավել մանրամասն տեղեկություններ է պահպանել Ուռհայեցիին: Վերջինս գրում է, որ Կուրապաղատին նախ թունավորել, ապա խեղդամահ է արել

⁶⁹ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 35:

⁷⁰ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 93:

⁷¹ Ասողիկ, գլուխ ԽԳ, էջ 275:

⁷² Հովհաննես Ակիլիցես, էջ 75:

⁷³ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 23:

վրաց եպիսկոպոս Իլարիոնը, որին, կայսրը սպանել տվեց⁷⁴: Փաստորեն, եթե Կուլրապաղատը մահացել է 1000 թ., ապա, հավանաբար, նա դրանից քիչ առաջ է իր տիրույթները կտակել կայսրությանը, հակառակ դեպքում նա 990-ական թվականներից հետո չէր ընդարձակի իր տիրույթները տիրելով Մանադկերտին, Խլաթին, Արճեշին⁷⁵ և այլն: Կարո՞ղ էր արդյոք նա խորհել նոր նվաճումների մասին, եթե իր տիրույթների վախճանը կանխորոշված էր կամ պետք է հանձնե՞ր կայսրին: Ուստի հավանական է թվում, որ Կուլրապաղատը իր տիրույթները կայսրին է կտակել 990-ական թվականների վերջերին, ինչը և ցույց է տալիս, որ դա ոչ մի կապ չունի Փոկասի ապստամբության հետ: Այս ամենը հնարավորություն է տալիս եղրակացնելու, որ Դավիթ Կուլրապաղատը չի մասնակցել Վարդ Փոկասի ապստամբությանը:

Այսպիսով, Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբությունների հետևանքով Դավիթ Կուլրապաղատը, թեև ընդարձակեց իր տիրույթները, սակայն արագացրեց իր վախճանը:

⁷⁴ Մատթեոս Ուտիայեցի, էջ 37–38:

⁷⁵ Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., «ՊԲՀ», 2002, N 3, էջ 21:

**ВОССТАНИЯ ВАРДА СКЛИРА И ВАРДА ФОКА
И ДАВИД КУРАПАЛАТ**

РЕЗЮМЕ

В судьбах Давида Курапалата и Тайка большую роль сыграло восстание Варды Склира (976-979). Император Василий II решился вызвать давнего соперника Склира, Варду Фоку и направил его против узурпатора. Фока потерпел поражение и обратился за помощью к Давиду. Василий II обещал отдать Курапалату ряд территорий, если Давид вышлет вспомогательное войско. Это позволило разбить Склира в 979 г.. В результате Давид смог приобщить к своим владениям весьма значительные территории. В 987 г. Варда Фока, в свою очередь, провозгласил себя императором, но не нашел поддержки со стороны Курапалата. Василий II смог подавить мятеж 989 г.. После смерти Давида Курапалата (1000 г.), по его завещанию, свои владения он оставил императору Василию.

ՍՍԻ, ԼՈՌԻԻ ԵՎ ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ
ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովները Ջաքարյան Հայաստանի XIII գարասկղբի պատմության կարևոր դրվագներինց են: Այս ժողովների նշանակութունը մեծ է նաև ժամանակի Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր դասերի, ինչպես նաև Հայ առաքելական և Վրաց քաղկեդոնիկ եկեղեցիների փոխհարարերութունների պատմության ուսումնասիրման առումով:

Խնդրո առարկա ժողովների վերաբերյալ գլխավոր սկզբնաղբյուրը, ինչպես նշում է Կիրակոս Գանձակեցին, եղել է Վանական վարդապետի պատմությունը. «Զբովանդակ իրս և զբան և զգործ այս ժողովոյ գրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի ականատեսս էր նա իրացն եղելոց և ականջալուր»¹, որը, սակայն, մեզ չի հասել: Բարեբախտաբար, Վանականի աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցին, օգտվելով ուսուցչի աշխատությունից, առատ տեղեկություններ է հաղորդում մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների վերաբերյալ: Քանի որ Կիրակոս Գանձակեցին այդ ժողովների հրավիրման թվականները չի հաղորդում, ուստի պատմագիտական գրականության մեջ հանդիպում ենք ժողովների տարբեր թվագրումների: Մ. Օրմանյանը Հովհաննես Զ Ասեցի կաթողիկոսի կողմից Ջաքարբի առաջարկներին հավանություն տալը և Մինաս եպիսկոպոսի միջոցով Ջաքարբին շարժական եկեղեցու համար վրան, սեղան և այլ նվերներ ուղարկելը, որին հաջորդել է Լոռիի ժողովը, թվագրում է 1208-ով, իսկ Անիի ժողովը՝ նույն

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 178:

տարվա ղեկտեմբերի վերջով²: Կ. Մաթևոսյանի կարծիքով այսպիսի թվագրման համար Մ. Օրմանյանն ունի գորեղ կովան՝ այն, որ Ասում 1207 թ. աթոռակալած Դավիթ կաթողիկոսը ևս Ջաքարեին բարեփոխումներ կատարելու լիազորողներից էր, հետևաբար՝ ժողովները պետք է կայանայի դրանից հետո³: Կ. Ղաֆադարյանը ևս հակված է Լոռիի ժողովը թվագրելու 1208-ով⁴:

Որոշ հեղինակներ էլ (Մ. Չամչյան⁵, Ա. Մխիթարեանց⁶, Ն. Մելիք-Թանգյան⁷, Հ. Ոսկյան⁸) գտնում են, որ Լոռիի ժողովը գումարվել է 1205 թ., իսկ Անիինը՝ 1207 թ.: Հովհաննես Ղրիմեցին ևս Լոռիի ժողովը թվագրում է 1205-ով, իսկ Անիինը՝ 1206-ով⁹: Լոռիի ժողովի վերոհիշյալ թվագրումներից քիչ տարբեր թվագրման ենք հանդիպում Բ. Ուլուբաբյանի մոտ: Նա գտնում է, որ Լոռիի ժողովը տեղի է ունեցել 1205 թ. կամ ամենաուշը՝ 1206 թ., բայց ոչ երբեք՝ 1208 թ.¹⁰: Նման թվագրման համար Բ. Ուլուբաբյանը հիմք է ընդունել Լոռիի ժողովից հետո Ջաքարե ամիրսպասալարի կողմից Գրիգորես եպիսկոպոսի փոխարեն Ասնահնի վանահայր Հովհաննես Խաչենցուն Հաղբատի առաջնորդ նշանակելը: Հովհաննես Խաչենցուն 1207 թ. Հաղբատի առաջնորդ լինելը վկայվում է մի ձեռագրի հիշատակարանում. «Գրեցաւ խոշորագիր գրով գիրքս, այս ձեռամբ նուաստ եւ ամենամեղ քահանայի Առաքելոյ, ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս [Հաղբատ], ընդ հովանեաւ Սրբոյ Նշանիս և

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Կ. Ա, Էջմիածին, 2001, էջ 1843, 1848:

³ Մաթևոսյան Կ., Անի, Էջմիածին, 1997, էջ 327:

⁴ Ղաֆադարյան Կ., Հաղբատ, Ե., 1963, էջ 30, հմմտ. Մույնի՝ Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957, էջ 53:

⁵ Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, Կ. Գ, Ե., 1984, էջ 181:

⁶ Մխիթարյանց Ա., Պատմութիւն ժողովոյ Հայաստանեայ եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ 120:

⁷ Մելիք-Թանգյան Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունք, Գ. Ա, Շուշի, 1903, էջ 448:

⁸ Ոսկյան Հ., Մատենագրական քննություններ, Վիեննա, 1926, էջ 135-136:

⁹ Յովհաննես Ղրիմեցի, Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Սուրբ Նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 86:

¹⁰ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 255:

մաւրս լուսոյ Կաթողիկէի, յառաջնորդութեանն սուրբ Հայրապետի մերո տեառն Յոհաննիսի, ի թուիս Հայոց ՈՄՁ (1207)»¹¹: Հավելենք, որ ձեռագրի՝ գրչութեան վայրը հիշատակող հատվածը ջնջված է: Սակայն սուրբ Նշան եկեղեցու հիշատակումն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Գ. Հովսեփյանը, վկայում, որ դա Հաղբատն է¹²: Կիրակոս Գանձակեցու Հաղորդմամբ Հովհաննես Խաչենցին Լոռիի ժողովին մասնակցել է որպես Ստնահնի առաջնորդ. «Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչիւր..., Յովհաննէս, Հայր Սանահնին, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին»¹³: Հովհաննես Խաչենցուն, որպես Սանահնի առաջնորդ, վերջին անգամ հանդիպում ենք վանքի հյուրատան կառուցման վերաբերյալ նրա թողած 1205 թ. արձանագրությունում. «Ի թվականիս Հայոց ՈՄԴ (1205), ի թագաւորութեանս Վրաց Թամարին, ի յամիրսպասալարութեանս Ջաքարի եւ Իւանի եղբարց Հարազատաց որդեաց մեծին Սարգսի, ես՝ Հայր Յոհաննէս գաւառաւ Խաչինէցի, եկել բնակեցա ընդ Հովանեւ սրբո Ածածնիս եւ շինեցի զհիւրատունս»¹⁴: Այն, որ վերջինս Սանահն է վերադառնում միայն 1205-ին, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Բ. Ուլուբաբյանը, վկայում է Խաթարավանքի շինարարական արձանագրությունը. «Ի ՈՄԳ (1204) թուիս ես տէր Յովհաննէս շինեցի զեկեղեցիս...»¹⁵: Հովհաննեսի՝ Խաչենում գտնվելը վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին. «...եզ զնա (Հաղբատի Գրիգորես եպիսկոպոսին — Վ. Թ.) ի բանտի, և զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նորա եպիսկոպոս Հաղբատայ, ա՛յն,

¹¹ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 255, հմմտ. Գայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Ե., 1984, էջ 59, հմմտ. Դովսեփյան Գ., Յիշատակարան ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 735:

¹² Դովսեփյան Գ., Յիշատակարան ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 735:

¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 171:

¹⁴ Ղաֆարայան Կ., Սամահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 183—184:

¹⁵ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 254, հմմտ. Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Ե., 1996, էջ 125, հմմտ. Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Ե., 1982, էջ 121:

որ յառաջն եթող զաթոռն ե. գնաց Խաչէն...»¹⁶: Լոռիի ժողովի վերոնշյալ թվագրումներից քիչ տարրեր թվագրման հանդիպում ենք նաև Պ. Մուրադյանի մոտ: Վերջինս Լոռիի ժողովը թվագրում է 1204/05-ով, իսկ Անիինը՝ 1207 թ. սկզբով¹⁷: Անիի ժողովի 1207-ով թվագրելուն կողմ է նաև Կ. Մաթևոսյանը: Վերջինս գտնում է, որ Լոռիի և Անիի ժողովների միջև ընկած ժամանակահատվածը երկար չի տևել, քանզի Ջաքարեն շահագրգռված է եղել Լոռիում կիսատ թողածը շուտ ավարտել¹⁸:

Կարծում ենք՝ Լոռիի և Անիի ժողովների ճիշտ թվագրման համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է ճշտել Սաի ժողովի հրավիրման տարեթիվը: Ա. Մխիթարյանը¹⁹, Ն. Մելիք-Թանգյանը²⁰, Հավանտբար՝ հետևելով Մ. Չամչյանին²¹, այդ ժողովը թվագրում են 1204-ով: Հարկ է նշել, որ Մ. Չամչյանը որպես աղբյուր հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունը: Վերջինս ինչպես Լոռիի և Անիի, այնպես էլ Սաի ժողովների հրավիրման որևէ թվական չի նշում: Այս հարցում ուղղորդիչ հանգամանքն այն է, որ Սաի ժողովը ղեկավարել է Դավիթ Արքակազնեցի կաթողիկոսը (1207–1211): Վերջինիս աթոռակալմամբ Լևոն Բ-ն հակադրվում էր Հռոմկլայում հաստատված Հովհաննես Չ Ասեցուն, որի հետ ուներ լսելի տարաձայնություններ: Ուստի, տրամաբանական է խնդրո առարկա ժողովների թվագրումը սկսել Դավիթ Արքակազնեցու աթոռակալումից, որի վերաբերյալ Հեթում Պատմիչը հիշատակում է հետևյալը. «ՈՄՁ (1207) թագաւորըն Հայոց Լևոն կալաւ զԱւաստիոսն Հեռի որդւօվքն, և զԿոստանց Խումարտիաշն, Ճօլինն և զՊաղտինն: Եւ զտէր Յովհաննէս կաթողիկոսն ընկեցին յաթոռոյն և եղին զտէր Գաւիթն

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 173–174:

¹⁷ Մուրադյան Պ., Դաւանական հանդուրժողականութեան եւ ազգամիջեան համերաշխութեան գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Յայաստանում, «Գանձասար», Դ, Ե., 1993, էջ 102:

¹⁸ Մաթևոսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 327:

¹⁹ Մխիթարյան Ա., նշվ. աշխ., 118 էջ:

²⁰ Մելիք-Թանգյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 448:

²¹ Չամչյան Ա., Յայոց պատմություն, հ. Գ, էջ 180:

Արքակաղեցին»²²: Ասի ժողովի՝ 1204 թ. հրավիրված լինելը հերքվում է նաև այլ փաստերով: Այսպես, Սմբատ սպարապետի հաղորդմամբ 1205 թ. Հովհաննես Զ Ասեցին այցելում է Լեոն Բ-ին և տեղեկանում Անտիոքի դքսուհու վերաբերյալ արքայի դժգոհություններին. «Ի թուին 654 (=1205) գնաց Լեոն թագաւորն ի վերայ Ալլասթին, և չկարաց առնուլ: ...Զայսու ժամանակաւ գնաց Տէր Յովհաննէս կաթողիկոս առ թագաւորն Լեոն. եւ լսեց վասն Անտաքացի թագուհւոյն զոր ունէր թագաւորն՝ բանս բամբասանաց»²³: Դավիթ Արքակաղնեցու կարճատև աթոռակալման մասին վկայում է նաև ձեռագիր մեկ այլ հիշատակարան. «...ժամանեալ յառաքելական էր թուական Հայոց ՈԿԱ (1212)²⁴, էր թագաւոր Հայոց Լեոն Ռուբինեանց ի Կիրիկիայ...: Եւ յասմ ամի վոխեցաւ տէր Դաւիթ, որ կալաւ զկաթողիկոսութիւն սակաւ ամօք յԱրքակաղին»²⁵: Հետաքրքրական է նաև այն, որ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում մինչև 1207 թ., այսինքն՝ մինչև Դավթի աթոռակալման սկիզբը, Հայոց կաթողիկոս է հիշատակվում միայն Հովհաննես Զ Ասեցին: Այսպես, 1207 թ. մի Ավետարանում կարդում ենք. «Եւ արդ գրեցաւ սա ի թվականիս մեր ՈՄՁ (1207) ի թագաւորութեան Հայոց Մեծի Լեւոնի... ի հայրապետութեան Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսին»²⁶: Դավիթն աթոռակալում է մինչև 1211 թ., որից հետո, ինչպես վկայում է Հեթում Պատմիչը, կրկին կաթողիկոսական աթոռը ստանձնում է Հովհաննես Զ Ասեցին. «ՈԿ (1211) վախճանեցաւ տէր Դաւիթն և դարձեալ եղև կաթողիկոս Հայոց տէր Յովհաննէս»²⁷:

Ուշագրավ է նաև այն, որ Կիրակոս Դանձակեցին թեև չի հիշատակում խնդրո առարկա ժողովների հրավիրման որևէ

²² Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, Ե., 1951, էջ 78, հմմտ. հ. II, Ե., 1956, էջ 62:

²³ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք. Փարիզ, 1859, էջ 116:

²⁴ Պետք է լինի 1211 թ.:

²⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 80:

²⁶ Լույս տեղում, էջ 60:

²⁷ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 78, հմմտ. հ. II, էջ 62:

Թվական, սակայն նրա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ դրանց հրավիրման ժամանակ երկիրն ապրել է խաղաղ ժամանակահատված. «Յետ այսորիկ իբրև խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իւրեանց յամենայն հինից, և բազմացան վանորայք, և պայծառացան պաշտամունք եկեղեցւոյ, այլ ինչ զմտաւ իշխանն Ջաքարէ»²⁸: Նման համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան Ջաքարյանների ազատամարտի երկրորդ փուլում (1204–1220 թթ.)՝ Դավիթ Արքակաղնեցու աթոռակալումից (1207 թ.) մինչև Ջաքարեի մահը (1212 թ.), հանդիպում ենք երեք անգամ. տառջին շրջանն ընդգրկում է Արդեբիլի ավերումից (1207 թ. ապրիլ) մինչև Արճեշի գրավումը (16.VII.1208 – 5.VII.1209 թթ.), երկրորդը՝ Արճեշի գրավումից մինչև Խլաթի արշավանքը (1210 թ. երկրորդ կես), երրորդը՝ Խլաթի հաշտությունից մինչև Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ արշավանքը (1211 թ. առաջին կես)²⁹: Կիրակոս Գանձակեցին խնդրո առարկա ժողովներին անդրադառնում է Խլաթի հաշտությունը հիշատակելուց հետո: Սակայն, դեպքերի շարադրման նման հաջորդականությանը հակասում է ինչպես Հովհաննես Խաչենցուն 1207 թ. Հաղբատի առաջնորդ հիշատակող ձեռագրի հիշատակարանը, այնպես էլ նույն վանքի խաչքարի մեկ այլ վկայությունը ևս. «Յառաջնորդութեան տէր Յովանիսի, և ի տերութեան Ջաքարէի և Իւանէի՝ ես Յովանիկ-կանգնեցած խաչս... որք երկրպագէք ի Քրիստոս, եւս առաւել զՀովանէս, ի թուիս ՈԾԸ (1209)»³⁰: Արդեն նշեցինք, որ Հովհաննես Խաչենցին Հաղբատի առաջնորդ է նշանակվել Լոռիի ժողովից հետո: Ինչ վերաբերում է ժողովները Արճեշի գրավումից մինչև Խլաթի՝ արշավանքը թվագրելուն, ապա այս դեպքում հակասող հանգամանքը Հովհաննես Խաչենցուն 1207 թ. Հաղբատի առաջնորդ վկայող վերոհիշյալ ձեռագիր հիշատա-

²⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 166:

²⁹ Շահնագարյան Ա., Ջաքարյանների ազատամարտի երկրորդ փուլը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 2005, թիվ 3, էջ 32, 38–39, 44:

³⁰ Ղաֆադարյան Կ., Դաղբատ, էջ 262, հմմտ. Յովհաննես Դրիմեցի, Եջվ. աշխ., էջ 82:

կարանն է: Մինչդեռ, ժողովները Արդերիլի ավերումից մինչև Արճեչի գրավումն ընկած ժամանակահատվածով թվագրելը, կարծում ենք, առավել իրական է: Այսպես, հաշվի առնելով Կիրակոս Գանձակեցու վկայութունը՝ ժողովների հրավիրման ժամանակ երկրում առկա խաղաղության մասին, կարելի է եզրակացնել, որ Ջաքարեն շարժական եկեղեցի ունենալու առաջարկությամբ հայ հոգևորականներին դիմել է Արդերիլի ավերումից հետո: Այնուհետև, վերջիններիս խորհրդով Ջաքարեն իր առաջարկութունների համար թույլատվութուն ստանալու նպատակով դիմում է Հովհաննես կաթողիկոսին և Լևոն Բ-ին³¹: Այս դեպքում Սաի ժողովը, որտեղ քննվել է Ջաքարեի դիմումը, պետք է տեղի ունեցած լինի 1207 թ. կեսերին: Կարծում ենք՝ նույն ժամանակահատվածով պետք է թվագրել նաև Հովհաննես Զ Ասեցու՝ Ջաքարեի դիմումին դրական պատասխանելը, այլ ոչ թե 1208-ով, ինչպես գտնում է Մ. Օրմանյանը³²: Չնայած դրան՝ Մ. Օրմանյանը ճիշտ է այն հարցում, որ ժողովները տեղի են ունեցել միևնույն տարում: Այսպիսով, Ջաքարեն, ստանալով Հովհաննես Զ Ասեցու, քիչ անց նաև Սաի ժողովի՝ իր առաջարկներն արտոնող որոշումները, հրամայում է 1207 թ. (հավանաբար երկրորդ կեսին — Վ. Թ.) Լոռի քաղաքում հրավիրել եկեղեցական ժողով: Քանի որ ժողովը որևէ որոշում չի կայացնում, ուստի այն կրկին հրավիրելու անհրաժեշտութուն է առաջանում: Ժողովն արդեն տեղի է ունենում Անիում 1207 թ. վերջին կամ հաջորդ տարվա սկզբին, քանզի, ինչպես հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին. «Եւ էր աւուրքն ձմեռային, և տօն ծննդեան և յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ»³³: Այս դեպքում արդեն Հովհաննես Խաչենցու՝ 1207 թ. Հաղբատի առաջնորդ լինելու հանգամանքը համընկնում է վերոհիշյալ թվագրումներին:

³¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 168:

³² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1841:

³³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 175:

Խնդրո առարկա ժողովների թվագրման առումով հետաքրքրական է նաև Ստեփանոս եպիսկոպոսի վկայութունը. «Ի ՈԿԱ (1212) թվին... Ջաքարէ և Իւանէ կամեցան միաբանել ղՀայս և ղՎիրս և ժողովք արարին ի Գետակն բազում հարանց և վարդապետաց, ընդ որս էին աշխարհալոյս և աստուածազգեաց վարդապետքն՝ Գոշ Մխիթարն, Մոնօնիկն և Տուրքիկն: Եւ ոչ կարացին միաբանել, այլ հաստատուն մնացին Հայք յուղղափառ հաւատս, որ և խրոխտացեալ Ջաքարէ վարդապետացն, նգովեցաւ ի նոցանէ. և զնաց յԱրտաւէլ և կոտորեաց: Եւ ի գալ ամն մեռաւ ի ճանապարհին և եղաւ ի Սանահինն ուխտ»³⁴: Կարծում ենք՝ սխալ է Գետակի (Գետիկ)³⁵ ժողովը Լոռիի ժողովի հետ նույնացնելը, ինչը փորձել է անել Վ. Հակոբյանը³⁶: Ա. Շահնազարյանի ճշգրտմամբ Ստեփանոս եպիսկոպոսը Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ արշավանքը սխալ է թվագրել, քանի որ այն սկսվել է ոչ թե 1212 թ., այլ 1211 թ. աշնանը³⁷: Այսպիսով, եթե Լոռիի ժողովը թվագրենք 1211-ով, ապա դրան հաջորդած Անիի ժողովը պետք է կայացած լիներ նույն թվականի դեկտեմբերի վերջին կամ հունվարի սկզբին՝ հաշվի առնելով Կիրակոս Գանձակեցու՝ Սուրբ ծննդյան տոնի (հունվարի 6) վերաբերյալ վերը հիշատակված վկայութունը: Մինչդեռ սա հնարավոր չէ այն պարզ պատճառով, որ 1211 թ. վերջին Ջաքարեն գլխավորել է Հայ-վրացական զորքերի արշավանքը Ելտկուզյան աթաբեկութուն³⁸, ուստի չէր կարող նախաձեռնել ժողովի գումարումը Անիում: Այս տեսակետն անուղղակի փաստում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին՝ նշելով, որ Ջաքարեն Անիի ժողովից հետո. «ո՛րչափ եկաց՝ նոյնպէս վարեցաւ, որպէս կամէր, բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին վարեցան»³⁹: Ավելին, Հայկական և վրացական աղբյուրների վկայությամբ Ջաքարեն մա-

³⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 38:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Շահնազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 177-178:

Հացել է 1212 թ.՝ այս արշավանքից անմիջապես հետո⁴⁰: Հետևաբար անհնար է, որ նա կարողանար Անիի ժողովից հետո շարունակել պնդել իր առաջարկները: Ծիշտ է նաև Վ. Հակոբյանի կողմից Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովները վրաց XIII դ. Անանուն հեղինակի հաղորդած հայ-վրացական դավանաբանական վեճի հետ նույնացնելը⁴¹: Այս վեճի խնդրո առարկա ժողովներից որևէ մեկի հետ նույնական չլինելը փաստվում է նրանով, որ տվյալ դեպքում վեճի մի կողմը հայ հոգևորականութայն ներկայացուցիչներն են, Վանի (Աղթամարի - Վ. Թ.) կաթողիկոսը⁴² և Ջաքարեն, իսկ մյուս կողմը՝ վրաց հոգևորականութայն ներկայացուցիչներն ու Հովհան (Իոանն) կաթողիկոսը⁴³: Բացի այդ, եթե Լոռիի և Անիի ժողովների քննարկման գլխավոր առարկան բանակի շարժական եկեղեցի ունենալն էր, ապա այս վեճում քննվել է հայ առաքելական և վրաց քաղկեդոնիկ դավանանքների ճշմարտացիութայն հարցը: Գետիկի՝ առանձին ժողով լինելը փաստվում է նաև դրան ի վաննի մասնակցութայն, որին չենք հանդիպում ոչ Լոռիի և ոչ էլ Անիի ժողովներում: Ենթադրելի է, որ պայանավորված այս նոր արշավանքով, Ջաքարեն կրկին բարձրացրել է բանակում շարժական եկեղեցի ունենալու հարցը և այդ նպատակով 1211 թ. այս անգամ արդեն Գետակում (Գետիկում) հրավիրել եկեղեցական նոր ժողով, որտեղ ևս, ըստ Ատփանոս եպիսկոպոսի վկայութայն, հաջողութայն չի հասել⁴⁴:

Այսպիսով, Ասի, Լոռիի ժողովները չէին կարող կայացած լինել համապատասխանաբար 1204, 1205/06 թթ.: Ասի և Լոռիի ժողովների հրավիրման թվական պետք է համարել 1207 թ., իսկ Անիի ժողովի համար՝ 1207 թ. վերջից 1208 թ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը:

⁴⁰ Շահնագարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 43:

⁴¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 54:

⁴² Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Ե., 1936, էջ 31: Լ. Մելիքսեթ-Քեկի կարծիքով վեճին մասնակցած Վանի կաթողիկոսը Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակած Դավիթ Աղթամարեցին է:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 38:

**К ДАТИРОВКЕ ЦЕРКОВНЫХ СОБОРОВ СИСА,
ЛОРИ И АНИ**

РЕЗЮМЕ

Церковные соборы Сиса, Лори и Ани являются важными событиями в истории Захаридской Армении. Об этих соборах сообщает армянский историограф XIII века Киракос Гандзакец. Так как последний не отмечает даты этих соборов, в научно-исторической литературе встречаются разные подходы к датировке соборов. Некоторые авторы находят, что церковные соборы Сиса, Лори и Ани состоялись соответственно в 1204, 1205/06 и в 1207 годах. Однако всестороннее исследование данных источников доказывает, что соборы Сиса и Лори состоялись в 1207 г., а собор Ани в конце того же года или в начале 1208 г.

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ
ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միջնադարյան Եվրոպայի քաղաքների զարգացումը, բնակչության աճին զուգընթաց, նոր որակ էր ձեռք բերում: Սոցիալ-տնտեսական բարդ գործընթացներից հեղափոխական նշանակություն ունեցան XIII դարում ավելի մեծ թափ ստացող արտադրական ձեռնարկությունների հիմնումը, ինչպես նաև ապրանքադրամական նոր բնույթի հարաբերությունները, մասնավորապես՝ բանկային համակարգի ձևավորումը: Միջնադարյան արտադրության հիմքը կազմող տեքստիլ ձեռնարկությունները հիմնականում կենտրոնացած էին նավահանգստային քաղաքներում, քանի որ գրանցում օգտագործվող հումքը, հատկապես բամբակը և մետաքսը ներմուծվում էին անդրծովյան երկրներից¹: Տնտեսական և սոցիալական խմորումների արդյունքում՝ շատ քաղաքներ աստիճանաբար վերածվում էին ազդեցիկ կենտրոնների:

Խաչակրաց առաջին իսկ արշավանքից սկսած Վենետիկը, Ջենովան և Պիզան դեպի Արևելք ուղղվող տնտեսական արշավի գլխավոր դերակատարներն էին: Այս եռյակին XIII դ. վերջին միանում է նաև Արագոնի թագավորությունն՝ ի դեմս գլխավոր նավահանգիստ Բարսելոնի²:

Բաղդադի գրավումը (1258 թ.), ապա Խաչակրաց իշխանությունների (Աքքա, Տրիպոլի, Տյուրոս, Սիզոն, Բեյրութ) կործանումն (1289 թ. և 1291 թ.) արմատապես փոխեցին Եվրոպա-

¹ Lopez R. S., Rivoluzione commerciale del Medioevo, Torino, 1975, pp. 80–81, 132.

² Луццатто Дж., Экономическая история Италии. Античность и средние века. М., 1954, с. 243–245.

Ասիա բազմակողմանի շփումների ռազմավարութայն պատկերը: Աքքայի անկմանն անմիջապես հաջորդած պապութայն արգելքն Եգիպտոսի և Ասորիքի հետ ընթացող առևտրական կապերի վրա (1291–1344 թթ.)³, ապա, դրա հետ մեկտեղ, Վենետիկի, Ջենովայի ու Պիզայի միջև գնալով սաստկացող հակամարտությունը, որն ուղղված էր Լևանտում⁴ գերակա գիրք գրավելուն, հավելյալ առիթ էին հանդիսանում եվրոպական այլ քաղաքների համար՝ ակտիվացնելու իրենց մասնակցությունը միջազգային տնտեսական հարաբերություններում: Մովային երկու գերտերությունների՝ Վենետիկի ու Ջենովայի հանրապետությունների միջև պայքարը հաճախ վերաճում էր զինված բախումների, որոնց թատերաբեմն էր նաև կիլիկյան ծովափը⁵:

Հայտնի միջնադարագետ Դ. Աբուլաֆիան, առաջնորդվելով լևանտյան առևտրում ունեցած ազդեցութայն, առանձնացնում է փոքր և միջին տնտեսական կենտրոնների մի խումբ, որոնցից առաջնահերթ հիշատակում է Ֆլորենցիան, Անկոնան, Պիսանցան, Նարբոննան, Մարսելը, Մոնպելիեն, Նիմը, Մեսսինան և այլն: Չնայած, որ XIII – XIV դդ. Արևելք-Արևմուտք առևտրական հարաբերություններում այդ քաղաքների վաճառականների կողմից իրականացված տարեկան ներդրումները կազմում էին ամբողջ շրջանառութայն հազիվ 10 %-ը, սակայն

³ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, Princeton, N. J., 1983, p. 17.

⁴ Լևանտ (թարգմ. Արևելք) աշխարհագրական տերմինը հաճախ տարածվել է Արևելյան Միջերկրածովի, Սև ծովի, հունական կղզիների և ծովափնյա մահմեդական շատ երկրների վրա (տես Day J., The Levant Trade in the Middle Ages. "The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century", Dumbarton Oaks Studies, Washington, 2002, p. 808).

⁵ 1294 թ. մայիսի 28-ին Այասի ափերի մոտ տեղի ունեցած ծովամարտի արդյունքում, Վենետիկը ծանր պարտություն է կրում ջենովական նավատորմից: Իսկ 1298 թ. սեպտեմբերի 7-ի Կուրցուլի ծովային խոշոր ճակատամարտում կրելով ևս մեկ պարտություն՝ Վենետիկը հարկադրված ընդունում է Ջենովայի գերակայությունը լևանտյան առևտրական հարաբերություններում (տես Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հ. I, Ե., 1951, էջ 86: Տես նաև՝ Pistarino G., Economia e società del Mediterraneo Genovese nel tempo degli orizzonti aperti, in: I signori del mare, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1992, pp. 103–104).

նրանց գործունեության դաշտը ներառում էր ինչպես միջերկրածովյան, այնպես էլ սևծովյան ավազանները: Խնդրո առարկա քաղաքների առևտրատնտեսական գործունեությունը կարելի է բնութագրել հստակ զատորոշվող առանձնահատկություններով, որոնք ցայտուն արտահայտվեցին նաև Կիլիկիայի հայկական պետության հետ ունեցած հարաբերություններում: Մասնավորապես նշենք, որ, սկզբնապես չունենալով սեփական արտոնություններ, նրանց առևտրականները հանդես էին դալիս որպես Վենետիկի, Զենոպայի և Պիզայի ներկայացուցիչներ: Վաճառականության փոխներթափանցումներն այնպիսի ծավալների էին հասնում, որ Վենետիկի ու Զենոպայի գործակալների մեծ մասը կարող էին լինել ո՛չ բնիկ վենետիկցիներ, ո՛չ էլ շենոպացիներ: Պիեմոնտցիները, անկոնացիները գործում էին Զենոպայի կամ Վենետիկի, իսկ պրովանսցիներն ու սիցիլացիներն Արագոնի հովանու տակ՝ հանդես գալով որպես կատալոնցիներ⁶:

Իտալական երկու հանրապետությունների գերակայությունը մշտապես ստվերել է եվրոպական բազմաթիվ քաղաքների վաճառականության գործունեությունը կիլիկյան քաղաքներում: 1274, 1277, 1279 թթ. Այասում գործած շենոպացի նոտարներ Ֆեդերիկո դե Պիացալունգայի և Պեդրո դե Բարգոնեյի փաստաթղթերում կարելի է հանդիպել իտալական տասնյակ քաղաքների, ինչպես նաև հարավ-ֆրանսիական ու իսպանական ծագում ունեցող մեծաքանակ վաճառականների, որոնց անունների հետ նշված է նրանց քաղաքացիական պատկանելությունը⁷: Նրանց ներկայությունն առաջնային գրավական էր

⁶ Abulafia D., The Levant Trade of the Minor Cities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Strengths and Weaknesses, in: Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, pp. 185-186, 200-201. Bliznjuk S., Genovesi e Piemontesi a Cipro dal XIII all'inizio del XIV secolo, in: Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani", a cura di L. Balletto, Alessandria, 1993, p. 314.

⁷ Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279), Genova, 1989, pp. 27, 57, 92, 138-141.

Հանդիսանում հայրենի քաղաքի և Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական որոշակի շփումների ձևավորման համար: Սույն հոդվածով կփորձենք ներկայացնել Կիլիկիայի հայկական թաղավորութայն արտաքին առևտրատնտեսական բազմաբնույթ կապերի նկարագրությունը:

Այնպիսի հզոր քաղաք, ինչպիսին Ֆլորենցիան էր, հազիվ թե դասվեր Եվրոպայի միջին նշանակության տնտեսական կենտրոնների շարքը, սակայն ծովային ելքի բացակայությունը ստիպում էր ֆլորենտական առևտրական ընկերություններին՝ օգտվել իտալական շատ նավահանգիստներից և նրանց կողմից տրամադրվող նավերից⁸: Եվրոպական բանկային գործի կարևորագույն կենտրոն, առսկանյան մեկ այլ նշանավոր քաղաք Սիենայից ժառանգելով ժամանակի ֆինանսական գործառույթների իրականացման մեթոդիկան՝ ֆլորենտական բանկերը XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին դարձել էին Արևմուտքում ընթացող տնտեսական խորը ձևափոխումների ցայտուն արտահայտիչները: Դրանցից հուշակավոր Բարդի և Պերուցի ֆինանսասուռետրային տներն իրենց մասնաճյուղերն ունեին Արևմտյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքներում: Այս բանկերը միջնորդի դեր էին կատարում պապական գանձարան ուղղվող տարբեր հարկերի և դրամական այլ մուտքերի համար: Հայտնի է, որ Բարդին ու Պերուցին ներկայացուցչություններ ունեին Ավինյոնում, որը նրանց բուռն ծաղկման ժամանակաշրջանում (1309–1343 թթ.) պապության նստավայրն էր: Հիշատակության են արժանի հատկապես Հովհաննես XXII (1316–1334) պապի և հիշյալ տների միջև ընթացող սերտ շփումները: Միաժամանակ, վերջիններս

⁸ Луццатто Дж., указ. соч., с. 261.

Հանդիսանում էին արևմտաեվրոպական շատ միապետերի ռազմաքաղաքական ծրագրերի գլխավոր ֆինանսավորողները⁹։

Միջնադարի բանկային այս հսկաներից հենց Բարդին ու Պերուցին էին ակտիվ հարաբերություններ հաստատել Կիլիկյան Հայաստանի հետ։ 1335 թ. Բարդի ընկերությունը՝ Հանձինս իր ներկայացուցիչ Ֆրանչեսկո Բալզուչի Պեգոլոտտիի, անմաքս առևտրի իրավունք ձեռք բերեց Լևոն Ե-ից (1320–1340), այն դեպքում, երբ նախկինում էլ վճարվում էր ընդամենը 2 % «Ընկերութիւնն Պարտի (վաճառականաց) ազատ է. ոչ ինչ հատուցանէ ի բովանդակ թագաւորութեան Հայոց»¹⁰, ոչ ի մոտսն և ոչ յելսն, առանց բանի և գրաւման»։ Պերուցիի համար սահմանվել էր 2 % մաքսավճար՝ ապրանքների ներմուծման և արտահանման դեպքում¹¹։

1322 թ. Այասի ավերումից հետո Հովհաննես XXII պապը պատվիրում է 30000 ոսկի Ֆլորին փոխ առնել Բարդի ընկերությունից, որի մի մասը պետք է հատկացվեր հայկական գլխավոր ծովային դարբասի վերականգնման համար¹²։

Պեգոլոտտիի «Առևտրի արվեստը» աշխատությունը հիմնարար նշանակութուն ունի միջնադարյան տնտեսության ուսումնասիրության համար, որտեղ նա, որպես ականատես, հանգամանորեն անդրադառնում է Այասում իրականացվող

⁹ Дживелегов А., Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904, с. 162. Տե՛ս նաև՝ Рутенбург В., Очерк из истории раннего капитализма в Италии: флорентийские компании XIV века, М., 1951, с. 51–92. Луццатто Дж., указ. соч., с. 286.

¹⁰ Ինչպես Պեգոլոտտիի, այնպես էլ բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը հաճախ անվանվում է ուղղակի Հայաստան։

¹¹ Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 374-375։ Տե՛ս նաև՝ Francesco Balducci Pegolotti, La Pratica della Mercatura, ed. Evans A., The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1936, Kraus Reprint Co., New York, 1970, p. 60. Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupenièns, Venise, 1863, p. 195. Heyd W., Histoire du commerce du Levant au moyen age, Amsterdam, 1967, t. II p. 86. Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Е., 1952, с. 390–391. Рутенбург В., указ. соч., с. 108.

¹² Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 390։

առևտրի կառուցվածքային մանրամասներին: Չնայած որ տոսկանացիները կիլիկյան նավահանգիստներում արտոնված դործունեության թուլլովություն ստացան միայն 1330-ականներին, սակայն նրանց ներկայության մասին հիշատակություններ կան գեոևս XIV դ. սկզբի (բանկերի հիմնադրման առաջին տարիներին) նոտարական փաստաթղթերում: Դրանցից մեկը հայտնում է, որ 1300 թ. կատարոնցի Ռոբերտո Ջինետուլը Բարդի և Ֆլորենտական Յանուչիո Բարտոլլի ընկերությունների գործակալներին վարձակալության է տալիս իր «Սան Սավվադոր» նավը՝ Իտալիայի Ապուլիա երկրամասի Բարլետա և Մանֆրեդոնիա քաղաքներից Կիպրոս, Կիլիկյան Հայաստան և Ասորիք 2400 սալմա (salma, մոտ 583 տոննա) ցորեն տեղափոխելու համար¹³:

Միջնադարյան հայտնի քաղաքական գործիչ և հեղինակ Մարինո Սանուտո Տորսելլո Ավագը հայտնում է. «Առատագոյն ի պատուական բերս երկրին և հռչակեալ ի վաղուց է բամբակն»: Իսկ Պեգոլոտտին ավելացնում է. «...զբամբակ Կիլիկիոյ յետ Ամանոսին ընտրելագոյն ասէ, քան զՊաղեստինոյ, Կիպրոսի, Մալդայ, Սիկիլիոյ, Բուլիոյ և այլ կողմանց»¹⁴: Բոլորովին պատահական է, որ Ֆլորենտացիներն Այասով բամբակ էին մատակարարում եվրոպական բազմաթիվ քաղաքներում գործող տեքստիլ ձեռնարկություններին¹⁵:

¹³ Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270–1320), "L'Arménie et Byzance", Sorbonne, 1996, pp.171–172. Սալման միջնադարում ցորենի և ընդհանրապես հացահատիկի առք ու վաճառքում ամենատարածված կշռի միավորներից էր, որի համեմատական չափը տրված է Պեգոլոտտի աշխատության՝ Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող հատվածում: Այստեղ 100 ապուլական սալմային համարժեք է 188 հայկական մող (moggia, 1 մողն ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 129,407 լիտր) կոչվող կշռի միավորի (տե՛ս Francesco Balducci Pegolotti, նշվ. աշխ., p. 63. Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 376, 377, 396):

¹⁴ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 14: Տե՛ս նաև՝ Francesco Balducci Pegolotti, նշվ. աշխ., p. 366.

¹⁵ Ashtor E., նշվ. աշխ., p. 43.

Կիլիկյան Հայաստանի և Սիցիլիայի պատմական առնչությունների մասին հիշատակություններ կան նույնիսկ Վերածննդի դարաշրջանի հռչակավոր ներկայացուցիչ Բոկաչչոյի և իտալացի այլ հեղինակների հայտնի գործերում¹⁶։ Միջերկրածովյան առևտրում Սիցիլիայի գլխավոր դերակատարը Մեսինա քաղաքն էր, որի վաճառականները մինչև XIV դ. Կիլիկիայում հանդես էին դալիս ոչ միայն միջնորդավորված, այլև իրենք էին ժամանում այնտեղ ինչպես սեփական, այնպես էլ վարձակալված նավերով։ Հայկական նավահանգիստներում նրանց կնքած գործարքներում նշվում են ըամրակ, մետաղե արտադրանքներ և այլ ապրանքներ¹⁷։ XIII դ. երկրորդ կեսից սիցիլական քաղաքները Միջերկրածովում ցորենի առևտրի կարևոր կենտրոններից էին։ Արևելք-Արևմուտք հացահատիկի շրջանառության առանցքներից մեկն անցնում էր Կիլիկիայով ու Կիպրոսով¹⁸։ Լևոն Ե-ի և Սիցիլիայի թագավոր Ֆրեդերիկ I-ի դստեր ամուսնությունից (1330 թ.) մեկ տարի անց նրանց միջև կնքվում է առևտրական պայմանագիրը։ Այն իր մեջ ներառում էր իրավական կետեր, որոնք պետք է ապահովեին վաճառականների անվտանգությունը. «Ի պալման որ աւտար նաւ կամ աւտար գէմնի մարդ կամ ըռըզակ չառնուն հետ իւրեանցն որ-

¹⁶ Bais M., Il privilegio ai Siciliani di re Lewon IV (1331): una pagina delle relazioni tra gli Armeni e la Sicilia, Schede Medievali Rassegna dell'Officina di studi medievali, Palermo, 2005, pp. 5-7. Տե՛ս նաև՝ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 393:

¹⁷ Abulafia D., The Merchants of Messina: Levant Trade and Domestic Economy, in: Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, p. 209.

¹⁸ Abulafia D., Sul commercio del grano siciliano nel tardo duecento, in: Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400, Variorum Reprints, London, 1987, p. 13. Տե՛ս նաև Abulafia D., Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370, in: Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400, Variorum Reprints, London, 1987, pp. 385-386. Otten-Froux C., նշվ. աշխ., pp. 171-172.

պէս Սիծիլիան խլրսեն. ու թէ գտնվի ով անէ այսպէս, նայ կորցրնէ զիւր ազատուտիւնն յաւիտեանս»¹⁹:

Պայմանագրի Համաձայն ապրանքների ներմուծման և արտահանման Համար վճարվելու էր 2 % մաքսատուրք: Պեգոլոտտին Հայտնում է, որ 1335 թ. սիցիլացիներն արգեն ազատված էին մաքսատուրքից²⁰: Այս արտոնագիրը բացառիկ է ոչ միայն Հայ-սիցիլական կապերում, այլև, ընդհանրապես, Սիցիլիայի միջնազարյան առևտրի պատմութայան մեջ:

Անկոնա քաղաքը, լինելով Ադրիատիկ ծովի երկրորդ խոշոր նավահանգիստը Վենետիկից հետո, սուր մրցակցութայան մեջ էր վերջինիս հետ: Արդյունքում՝ Ջենովայի և Անկոնայի միջև ձևավորվել էին ամուր դաշնակցային հարաբերություններ՝ ընդդեմ Վենետիկյան հանրապետության: Գործը հասավ նրան, որ Վենետիկի և Անկոնայի միջև 1264 թ. կնքված պայմանագրի Համաձայն՝ վերջինիս արգելվեց առևտրական գործունեություն ծավալել Ադրիատիկ ծովից դուրս²¹:

Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայում անկոնացիների ներկայութայան մասին կարելի է խոսել արդեն 1270-ականների սկզբներից: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են շատ անկոնացիներ, որոնց թվում կան վաճառականներ, խանութատերեր և այլն²²: Նրանց գործունեութայան գլխավոր ոլորտներից էր Կիլիկյան Հայաստանով ու Կիպրոսով ընթացող ցորենի և բամբակի առևտուրը: Հաղթահարելով վենետիկյան արգելքը՝ անկոնացի վաճառականները հարավային և կենտրոնական Իտալիայի հացահատիկի ավելցուկ բերքն ուղղում էին Կիլիկիա, Կիպրոս և

¹⁹ Լեոն Ե եւ իր հրովարտակը, «Բագմավէպ», 1847, էջ 92: Տեւ սակ՝ Ալիշան Ղ., Գշվ. աշխ., էջ 364:

²⁰ Francesco Balducci Pegolotti, Գշվ. աշխ., p. 60.

²¹ Ashtor E., Գշվ. աշխ., p. 30. Տե՛ս սակ՝ Abulafia D., The Anconitan Privileges in the Kingdom of Jerusalem and the Levant Trade of Ancona, in: Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, pp. 526, 546.

²² Balletto L., Գշվ. աշխ., pp.51-55, 92-93, 322.

Ասորիք, որտեղ այն մեծ պահանջարկ ունենր: Առք ու վաճառքի պայմանագրերը հուշում են, որ XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին իտալական Ապուլիա երկրամասից Կիպրոս և Կիլիկյան Հայաստան մեծաքանակ ցորեն է ներկրվել²²: Կիպրոսում գործած ջենովացի նոտար Լամբերտո դե Սամբուչետոյի՝ 1301 թ. կազմած գործարքներից մեկում նշվում է, որ լաթաքիացի Կոզմասն իր եղբայր Դամիանոյի հետ միասին անկոնացի գործակալների միջոցով, Կիլիկիա են ուղարկում 3800 Սպիտակ Բյուզանդի²⁴ ցորեն: Ապա ստացված գումարով նրանք պետք է բամբակ դնեն և ուղարկեն Վենետիկ, Անկոնա ու Ապուլիա:²⁵ Մուրհակներում հիշատակված ցորենի գրներն անկայուն են: 1300 թ. հունվարի 31-ին կնքված գործարքում 100 սալմա ցորենի դիմաց նշվում է 9500 Հայկական նոր դրամ²⁶, սակայն նույն թվականի փետրվարի 23-ին կորսիկացի Սալվի Պավան Ֆամագուստայից Կիլիկիա է ուղարկում նույնաքանակ ցորեն՝ 11500 Հայկական նոր դրամի արժեքով: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 1299–1300 թթ. 27 Կիպրոսյան կամ այսպես կոչված ոսկե Սպիտակ Բյուզանդին համարժեք էր 100 նոր դրամ: Այս տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ 3800 Սպիտակ Բյուզանդով հնարավոր էր գնել ավելի քան 140 սալմա ցորեն (մոտ 34 տոննա)²⁷:

²³ Abulafia D., The Anconitan Privileges in the Kingdom of Jerusalem and the Levant Trade of Ancona, pp. 548, 556, 558.

²⁴ Սպիտակ կամ Կիպրոսյան Բյուզանդի (Byzanti Albi, Besant Blanc – 3.87 գր.) ավելի քան 1/5 մասը ոսկի էր (տե՛ս Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 382):

²⁵ Otten-Froux C., նշվ. աշխ., p. 177.

²⁶ Չայկական նոր դրամը սկսել էր հատվել Լևոն Գ-ի (1270–1289) գահակալության շրջանում: Այն Կիլիկյան Չայաստանի առևտրական հարաբերություններում ամենաօգտագործվող դրամական միավորներից էր: Դրանք արծաթյա դրամներ էին՝ 2,9 գրամ կշռով: Չետագայում՝ XIV դ. առաջին քառորդում, արծաթի պարունակությունը նվազեցվել է, որի հետ, միաժամանակ, դրամն արժեզրկվել է (տե՛ս Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 385: Տե՛ս նաև՝ Պտուկեան Զ., Կիլիկյան Չայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 58–59):

²⁷ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 377, 383, 396: Տե՛ս նաև՝ Francesco Balducci Pegolotti, նշվ. աշխ., p. 60. Otten-Froux C., նշվ. աշխ., pp. 171–172.

Մեկ այլ նշանավոր քաղաք Պիաչենցան, թեև բավական հեռու է Իտալիայի ծովափնյա շրջաններից, սակայն նրա առևտրական ընկերություններն ազդեցիկ գործունեություն էին ծովալել Արևելք-Արևմուտք առևտրատնտեսական կապերում: Կիլիկյան նավահանգիստներում պիաչենտական համայնքը մեծաքանակներից մեկն էր: Պիեռ Ռասինը հաստատում է, որ XIII. դ. վերջին Այասում և Աքքայում հանգրվանած պիաչենտական կազմակերպված համայնքները միակն էին ամբողջ Լևանտում²⁸: Պիաչենցայի Սկոտտի, Ուզո Բորինի, Դիանի, Տայո, Ինչպես նաև Բագարոտյան ընկերությունների ներկայացուցիչների անունները սփռված են Այասում գրառված նոտարական թղթերում: Ինչպես Վենետիկն ու Ջենովան, Պիաչենցան ևս Կիլիկիայում ուներ սեփական ներկայացուցչութուն, որն անվանվում էր «Ապարանք Պիաչենցեայց» (Loggia Placentinorum): Օրինակ, հիշատակվում է ոմն Հովհան Բորդի, ով 1295 թ. Կիլիկիայում Պիաչենցայի հյուպատոսն էր²⁹: Սկոտտին և Բորինին առևտրական կապ էին պաշտպանում Ֆամագուստայի, Այասի ու Մարսելի միջև: 1301 թ. Լամբերտո դե Սամբուչետոյի մուրհակներից մեկը վկայում է, որ պիաչենտական խոշոր ընկերությունների գործակալներն Այասից ուղիղ Մարսել կամ Աիգես-Մորանս (քաղաք Ֆրանսիայի հարավում) են ուղարկում բամբակ, շաքար, բրազիլ փայտ (որդան փայտ), դարչին, կոճապղպեղ, խունկ, ինդիգո, բուրդ և նույնիսկ փղոսկր³⁰: Գործարքներից մեկում նշվում է, որ պիաչենտացի Մանֆրեդո Նապակոն, Ուզո Բորինի ընկերության ներկայացուցիչ Գվիլելմո Վիչեդոմինոսից (նույնպես Պիաչենցայից) ստացել է 7 հակ ափինյոնյան մահուդ, 2 կտոր փարիզյան նշանաճողեր (biffa) և

²⁸ Racine P., Les debuts des consulats italiens outre-mer, in: Etat et colonisation au Moyen Age et à la Renaissance, sous la direction de Michel Balard, Lyon, 1989, p. 273.

²⁹ Langlois V., նշվ. աշխ., pp. 164-165. Տե՛ս նաև՝ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 363:

³⁰ Heyd W., նշվ. աշխ., t. II, pp. 8, 713. Տե՛ս նաև՝ Ashfor E., նշվ. աշխ., p. 39.

10 կտավյա զգեստ (Frassate, Fraxeti): Մեկ այլ պայմանագրում, նույն նապակոն կրկին գնում է մեծ քանակի մահուղ³¹: Բորինի ընկերությունը հիշատակված է բազմաթիվ այլ փաստաթղթերում, որոնցում այն գործարքներ է կնքում հարավ-եվրոպական այլ քաղաքների ներկայացուցիչների հետ: Մանրակշիռ ներկայացուցչություն ունեւր Բագարոտյան ընկերությունը, որը գործում էր ինչպես Բագարոտուս ընտանիքի անդամների, այնպես էլ այլ պիտանքների միջոցով³²:

Ըստ 1300 թ. մի հիշատակության՝ կիլիկյան Ալայա նավահանգստում հաստատվել էին վաճառականներ, որոնք ծագումով Իտալիայի Լոմբարդիա երկրամասից էին, և նրանք այնպիսի աշխույժ գործունեություն էին ծավալել, որ քաղաքը հաճախ անվանվել է Լոմբարդացիների բերդ (Castrum Lombardum, Castello Lombardo)³³:

Իտալիայի պատմական մարզերից հիշատակելի է նաև Պիեմոնտը, որի կենտրոն Թուրինից ժամանած վաճառականները զգալի թիվ էին կազմում Այասում³⁴: Հարկ է նշել նաև Վիչենցա, Պավիա, Բարլետա, Սիենա, Լիվորնո, Ռավեննա, Մանտուա, Ամալֆի, Կրեմոնա և տասնյակ այլ քաղաքների ներկայացուցիչներին, որոնց կարելի է հանդիպել Այասի միայն մի քանի տարվա նոտարական փաստաթղթերում³⁵:

Արևելքի հետ տնտեսական հարաբերությունների բուռն աճին զուգընթաց աննախադեպ վերելք էին ապրում նաև հարավֆրանսիական քաղաքները: Պրովանսյան նավահանգիստներ Մարսելը, Մոնպելիեն և Նիմը ազդեցիկ դերակատարություն ու-

³¹ Balletto L., նշվ. աշխ., pp. 269, 272, 377, 378.

³² Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 363: Si'u ōwl' Balletto L., նշվ. աշխ., p. 288.

³³ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 316:

³⁴ Balard M., L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (sec. XII-XIV), in: Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani", a cura di L. Balletto, Alessandria, 1993, p. 252.

³⁵ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 359:

նեին Հայկական թագավորութունում: Կիլիկիայի Հարավային հրվանդան Զեֆարիոնից (Զեփիւռօիոն) հյուսիս-արևելք կա մի կղզյակ, որին, դեռևս միջնադարից, անվանել են Պրովենցալ (Isola Provenzale, Ile Provençale և այլն). «կայանս և նաւամատոյցս եղեալ առ պայազատութեամբ մերայոցս վաճառականացն Մոնթէլիեի և այլոց Փոանկաց Բրովանս նահանգի նոցին»³⁶:

Եթե 1270-ականներին պրովանսցիներն Այասում հազվադեպ են հիշատակվում, ապա 1290-ականներին հանդես են դալիս սեփական նավերով: Հայտնի է մի դեպք, երբ 1295 թ. Այասի ափերի մոտ վենետիկյան 4 դալեր (միջնադարյան նավի տեսակ), Մարկո Բազիլիոյի հրամանատարութեամբ, զավթում և թալանում են մարսելցի վաճառական Պեդրո Կատրոլինգի «Բոնդիմիր» նավը: Նույն թվականի սեպտեմբերի 2-ին Կիլիկիայում, Պիտեզենցայի հյուսիսարևմտյան ներկայութեամբ, կազմվում է իրավական ակտ, որը պետք է լուծեր այս գործը: Թալանված ապրանքների թվում նշվում են բրդյա կտորեղեն, հայելիներ, փարիզյան գոտիներ, սիւռոցներ, ածելիներ, օճառ, կոռիկոսյան գորգեր և այլն³⁷: 1279 թ. առք ու վաճառքի թղթերից մեկում նշվում է, որ պրովանսցի Գվիլելմո Ռայմոնգոն վաճառում է 442 Հայկական Նոր դրամի ե 1 Դենարի³⁸ կաղնու փայտանյութ (rovere)³⁹:

1314 թ. Կիլիկիայի Օշին արքան (1308—1320) շնորհագիր է հանձնում Մոնպելիեի վաճառականներին, իսկ 1321 թ. Լևոն Ե-ն վերահաստատում է այն: Երկու պայմանագրերում էլ սահմանվում էր 2% մաքսատուրք. «Մոնթրուզերցի (Մոնպելիեի—Ձ. Գ.) վաճառականք, զոր կան ի մեր աշխարքս ի յԱյաս ու զոր ի յայս... ի յԱյասոյ բայտոունն, որ ի ծախելն և ի գնելն ի

³⁶ Նույն տեղում, էջ 325:

³⁷ Langlois V., նշվ. աշխ., p. 164. Տես նաև՝ Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, «ՊԲՊ», 1970, N 3, էջ 79—80:

³⁸ Դենարը (Քարտեզ) 6,7 գրամ կշռով պղնձյա դրամ էր: Ալիշան Դ., նշվ. աշխ., էջ 385: Տես նաև՝ Պտուկեան Զ., նշվ. աշխ., էջ 58—59:

³⁹ Balletto L., նշվ. աշխ., p. 291.

Հարոյրն երկուք մէն տան»։ Այս արտոնութիւնները ներառում էին նաև Մարսելի ու Նիմի վաճառականներին⁴⁰։ Հատկանշական է, որ Մոնպելիեի հյուպատոսը գործում էր միաժամանակ և՛ Կիլիկյան Հայաստանում, և՛ Կիպրոսում։ Օրինակ, Պեդրուս դե Պոդիոն 1299 թ. Մոնպելիեի հյուպատոսն էր Կիպրոսում ու Կիլիկիայում⁴¹։

Պրովանսից արևմուտք՝ Ֆրանսիական Հանգեղոկ երկրամասում է գտնվում միջնադարում մեծ հռչակ վայելող նավահանգիստ Նարրոննան։ Երբևէ չհանդիսանալով Արագոնի թագավորութիւնի մաս՝ այս քաղաքն իր վրա կրել է վերջինիս, ինչպես նաև Մայորկայի ազդեցութիւնը։ Բազմաթիւ փաստեր վկայում են Կիլիկյան Հայաստանում նարբոննացի վաճառականների աշխույժ գործունեութիւնի մասին։ Ըստ Պեգոլոտիի՝ նրանց համար 1324 թ. Կիպրոսում սահմանված էր 2 % մաքսատուրք, իսկ արդեն 1330-ականների համար նա նշում է, որ կատալոնցի և պրովանսցի վաճառականները Կիլիկիայում վճարում էին կրկին 2 %⁴²։ Հաշվի առնելով, որ կիպրական ու հայկական մաքսատուրքերը հիմնականում նույնական էին, կարելի է եզրակացնել, որ նարբոննացիները Հայկական Կիլիկիայում նույնպես վճարում էին 2 %։ Այս կարծիքը հաստատվում է նաև նշանավոր հայագետ Վ. Հանգլուայի կողմից⁴³։ Այստեղ գործող նարբոննացի վաճառականները ներգրավված էին կիպրական

⁴⁰ Langlois V., նշվ. աշխ., pp. 178, 185.

⁴¹ Abulafia D., Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, and the Levant Trade 1187-1400, in: Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, p. 192. Տե՛ս նաև՝ Otten-Froux C., նշվ. աշխ., p. 163. Близнюк С., Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192-1373 гг., «Византия. Средиземноморье. Славянский мир», М., 1991, с. 60.

⁴² Francesco Balducci Pegolotti, նշվ. աշխ., p. 60, 84. Տե՛ս նաև՝ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 375։ Abulafia D., Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, and the Levant Trade 1187-1400, p. 189. Տե՛ս նաև՝ Otten-Froux C., նշվ. աշխ., p. 162.

⁴³ Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, Paris, 1860, p. 20.

նավահանգիստների և Եվրոպայի հետ ընթացող առևտրական կապերում⁴⁴: Կիպրոսում Նարրոննայի հյուսիսային Բերնարդուս Ֆաքստոն ակտիվ շփումների մեջ է եղել Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Աղբյուրները հայտնում են, որ 1301 թ. վերջինս, իր վստահված անձ Բերնարդուս Ինարգուսի միջոցով, ստանում է 2797 Հայկական նոր դրամի պարտքը, իսկ պարտապանը ոչ այլ ոք էր, քան Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Բ-ը (1289–1305, ընդմիջումներով): Այս գումարը Հեթումի կողմից վճարվել է 754 Սպիտակ Բյուզանդի տեսքով: Նույն թվականի մեկ այլ փաստաթուղթ վկայում է, որ այս անգամ նարբոնացիները 600 դրամի պարտք ունեն հայ միապետին: Ի դեպ, այսպիսի հիշատակությունները բավական շատ են: Այսօր-Կիպրոս-Հարավային Ֆրանսիա կապերում լանգեդոկցիների համար կարևոր նշանակություն ունեցող բամբակի առևտուրը⁴⁵:

Հայկական Կիլիկիայի միջազգային տնտեսական հարաբերություններում հիշատակվում են նաև Մալթան, Կորսիկան, Մալորկան, իսպանական Սեիլիա և Սարագոսա քաղաքները⁴⁶: Այդ կապերում անմասն չեն նաև Հյուսիսային Եվրոպայի տնտեսական կենտրոններ Ֆլանդրիան և Անգլիան: Մասնավորապես, Այասում շրջանառվող զանազան չափերի ու կշիռների վերլուծութայն մեջ Պեգոլոտտին նշում է Բրյուզեն և Լոնդոնը: XIII դ. Բրյուզեն ներմուծվող ապրանքների աշխարհագրական ծագումը նշելիս՝ Բյուզանդիայի, Ասորիքի և Եգիպտոսի կողքին հիշատակվում է նաև Կիլիկյան Հայաստանը⁴⁷: Ղ. Ալիշանը հայտնում է. «Պարզևագիրք կամ Դաշանց թուղթք թագաւորաց մերոյ ընդ Ֆլամանս՝ չեն յայտնեալ, բայց հմուտ դիւանապետս Պրիւժայ էմիլ Վանդէն Բուշեն (Emile Vanden Bussche), առան-

⁴⁴ Balletto L., նշվ. աշխ., p. 27.

⁴⁵ Ashtor E., նշվ. աշխ., p. 43. St' u Gwł' Abulafia D., Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, and the Levant Trade 1187–1400, pp. 192, 195.

⁴⁶ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 359. St' u Gwł' Balletto L., նշվ. աշխ., p. 197.

⁴⁷ Francesco Balducci Pegolotti, նշվ. աշխ., p. 62. St' u Gwł' Heyd W., նշվ. աշխ., t. II, pp. 718–719. Дживелегов А., указ. соч., с. 177.

ձին խնամով և ըստ խնդրոյ մերոյ՝ յուզեալ եգիտ յիշատակս
երթևեկի և վաճառակցութեան երկոցուն ազգացս մեր և նո-
րայոյն ի ցուցակի միում նշանակին՝ զի շահաստանք յոր երթա-
յին նոքա՝ են Հայաստան, Կիպրոս և Երուսաղէմ: Յայլում
փռանկերէն ցուցակի ասի ընդունել Ֆլամանաց ի Հայոց զբամ-
բակ, զՀամեմունս, պզպեղ, որդան փայտ և այլն»⁴⁸:

Եվրոպական փոքր Ե. միջին քաղաքների միջազգային
առևտրատնտեսական կապերն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է
ելակետ ընդունել ոչ միայն պայմանագրերն ու արտոնութիւն-
ները, այլև նրանց վաճառականութեան ներկայութիւնն այս
կամ այն վայրում: Չնայած Կիլիկիայի Հայ արքաների կողմից
տրված բազմաթիւ շնորհագրերին՝ այս մտեցումը նույնական է
նաև Կիլիկյան Հայաստանի պարագայում: Հավելենք, որ կարևո-
րագույն սկզբնաղբյուր Հանդիսացող առք ու վաճառքի
մուրհակները ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի Հայկական թագա-
վորութիւնում օտարերկրյա վաճառականութեան իրավական
գործառույթները Հիմնականում իրականացվում էին ջենովա-
կան, վենետիկյան և Հազվադեպ պիսաչենտական հյուպատոսու-
թիւնների և նոտարների կողմից: Նրանց Համար սահմանված
տարանցիկ մաքսատուրքերը, անձի և գույքի ապահովութեան
իրավական կետերն առկա էին Հայկական կողմի շնորհած յուրա-
քանչյուր առևտրական պայմանագրում, որոնք բացառիկ էին
ինչպես Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ սևծովյան ավազանի
երկրներում:

⁴⁸ Ալիշան Ղ. Աշխ. աշխ., էջ 359:

**ОБ ИСТОРИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ
С КИЛИКИЙСКИМ АРМЯНСКИМ ГОСУДАРСТВОМ**

РЕЗЮМЕ

Начиная с XIII в., с развитием качественно новых экономических и товаро-денежных отношений, в международной торговле все более важное значение приобретали средние и малые города Европы. Этому способствовали некоторые военно-политические перемены, в частности, падение Багдада и владений Крестоносцев на Востоке, а также соперничество между европейскими морскими супердержавами (Венеция, Генуя и Пиза, а в дальнейшем и Арагон).

Отметим, что исходной точкой для изучения международных торговых отношений этих городов являются не только привилегии и прочие договоры, а также присутствие их купечества в Средиземноморье. Этот подход идентичен и в случае с Киликийской Арменией. Уже со второй половины XIII века в айасских нотариальных документах можно найти имена купцов из десятка городов Европы.

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1365 – 1373 թթ.

1365 թ. վերջին իշխանների որոշմամբ հայոց թագավոր է ընտրվում Կոստանդին Նղրեցի Հեթումյանը (ծնված 1326 թ.)¹: Գահակալական պայքարում Կոստանդինի հաղթանակի գրավականներին մեկն էլ այն էր, որ Կիպրոսի թագավոր Պետրոսը՝ ով ես հավակնում էր հայոց գահին, զբաղված էր մամլուքների դեմ կողոպտչական հարձակումներ կազմակերպելով:

Կոստանդին III Նղրեցի Հեթումյանը՝ Կոստանդին II-ի հորեղբայր Հեթում Ջամբուլայի որդին էր: Կոստանդինի հայրը՝ Հեթումը, ինչպես և իր հորեղբայր Բալգուհինը Լեոն IV-ի օրոք արքունիքում բարձր պաշտոններ էին զբաղվել: Հեթումը շարունակել է պաշտոնավարել նաև իր եղբորորդի Կոստանդին II-ի ժամանակ: Հեթումի մասին ունեցած մեր վերջին տեղեկությունները թվագրվում են 1358 թ.: Հարկ է նշել, որ ուղիղ գծով Կոստանդին թագավորահոր թոռ. Հեթում Նղրեցի Ախտուց տերը ունեցավ բուռն և իրադարձություններով հարուստ ավելի քան կեսդարյա քաղաքական կյանք: Կոստանդինը իր հորեղբորորդու՝ Կոստանդին II-ի թագավորության ժամանակ զբաղեցնում էր իշխանաց իշխանի բարձր պաշտոնը, որն, անշուշտ, նրան օգնած կլինի 1365 թ. գահակալական պայքարում հաղթող դուրս գալու համար, որպես ավագագույնը իշխանների մեջ:

Կոստանդին III-ի մասին, ցավոք, չափազանց սուղ տեղեկություններ են հասել մեզ: Նրա ընտրության վերաբերյալ Լեոն V-ի ժամանակագիր Դարդելը գրում է. «Այլ ոչ եթէ ընտրեցին զնա առ ազնվականութեանն՝ այլ առ փարթամութեան, զի էր

¹ Մաթևոսյան Ա., Չեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաքախտի ժամանակագրությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, N 4, էջ 193 (այսուհետ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ.):

ծագումն նորա ի ճորտից անտի Կիպրոսի»²: Այստեղից միայն կարելի է եզրակացնել, որ Կոստանդինը արտաքուստ բավականին ազգեցիկ էր, ուրիշ ոչինչ, քանզի Դարգելի կողմնակալութունը Կոստանդին II-ի և մանավանդ Կոստանդին III-ի նկատմամբ ակնհայտ է: Այն, որ Կոստանդին III-ը Հեթում Նղրեցու որդին էր³, որևէ կասկած չի հարուցում:

Շարունակելով իր միտքը՝ Դարգելը Կոստանդին III-ի մասին հայտնում է, որ նա, չկարողանալով երկիրը անհավատների հարձակումներից զերծ պահել, իր ապահովության դիմաց Կիպրոսի արքա Պետրոսին խոստացավ հայոց գահը: Այդ պատճառով էլ, ըստ նրա, Պետրոսը թաքցնում է Լևոն Լուղինյանից հայոց գահի նկատմամբ պապի կողմից վերջինիս տրված իրավունքները⁴:

1365 թ. Կիպրոսի Պետրոս թագավորը, եվրոպական երկրներից իրական զինական օժանդակություն չստանալով, որոշեց միայնակ պայքարել մամլուքյան սուլթանության դեմ: Նրան օգնում էին միայն Հռոդոսի ասպետները: Բայց այդ պայքարը ավելի շուտ կրում էր հանդուգն ու արկածախնդիր հարձակումների բնույթ, որն ավարտվեց 1365 թ. Ալեքսանդրիայի գրավումով և կողոպուտով⁵: Այդ գրավումը ոչ միայն ժամանակավոր բնույթ էր կրում, այլև շրջակայքի քրիստոնյաների համար ծանր հետևանքներ ունեցավ. Պետրոսը չկարողացավ պահել Ալեքսանդրիան, իսկ մամլուքները իրենց կողոպուտած նավահանգստի փոխարեն վրեժ լուծեցին շրջակա քրիստոնյաներից:

² Դարդել Յովհանն, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 59 (այսուհետ Դարդել, նշվ. աշխ.):

³ ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Ե., 1950, էջ 477, (այսուհետ ԺՂ դարի հիշատակարաններ), Ալիշան Ղ., Սիսուան եւ Լևոն Մեծագործ, Վեներտիկ, 1885, էջ 413:

⁴ Դարդել, նշվ. աշխ., գլ. ԽԵ, էջ 59:

⁵ Մ. ճեվահիրճյանը պնդում է, որ Պետրոսը մույն թվականին հրկիզեց ցան Այսը, որը սակայն կասկածելի է: Տե՛ս ճեվահիրճյան Մ., Այաս նավահանգիստ-քաղաքը Կիլիկիայում, «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1973, N 1, էջ 108, Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 702, (այսուհետ Tournebize, նշվ. աշխ.):

Ահա թե ինչ է գրոււմ դեպքերին ականատես գրիչ Վարդան Ղրիմեցին. « Ի յայս տարի գերեց փռանկն զԱղեքսանդր եւ յայս աշխարհս զինչ քրիստոնեայ կայր զամենն կալան եւ ի գիր հանին, եւ զինչ եպիսկոպոս եւ աբեղայ եւ երէց կայր զամէնն ղնտանեցին, եւ զինչ եկեղեցի կայր զամէնն փակեցին... րազուձք վասն գառն տանջանացն դարձան թուրք, եւ մեք յերուսաղէմս գտարոյս շատն ի զնտան ենք կացել, եւ բազում վիշա եւ նեղութիւն վասն Քրիստոսի տեսաք, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով պատմել»⁶: Այս տեղեկության մեջ տարեթվի անճշտություն կա: Ղրիմեցին Ալեքսանդրիայի գրավման թվական է նշում 1366 թ., սակայն Պետրոս I-ը նրան տիրացել էր 1365 թ. հոկտեմբերին:

Վարդան Ղրիմեցու շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ մամլուքները քրիստոնյաների նկատմամբ հալածանքներ են սկսել 1366 թ., որոնք տարածվել են նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության վրա, ընդ որում նրանց հարձակումները սկսվել էին դեռ 1365 թ., որով էլ պետք է բացատրել կիլիկեցիների զանգվածային գաղթը: Այս առումով Գ. Միքայելյանը վրիպել է գաղթը կապելով 1366 թ. Պետրոս I-ի Այաս կատարած արշավանքների հետ, շփոթելով և՛ գաղթի թվականը, (1365 թ.) և՛ Այասի պաշարումը (1367 թ.)⁷:

1367 թ. Պետրոս I-ը, որը չէր հրաժարվել հայոց գահի նկատմամբ իր հավակնություններից, այս անգամ Հոռոզոսի ասպետների օժանդակութամբ, 7000 զինվորով և 150 նավով կազմակերպեց արշավանք մամլուքյան հյուսիսային նահանգների Մովսիսյա Կիլիկիայի, մասնավորապես Այասի վրա: Պետրոսը նախնական համաձայնություն ուներ Կոստանդին III-ի հետ համատեղ ուժերով Այասին վերատիրելու համար⁸: Ընդ որում, նույն թվականին Պետրոսը արշավանք կազմակերպեց նաև դեպի Տրիպոլիս⁹: Ըստ այդ համաձայնության՝ հայկական զորքերը Պետրոսին պետք է հանդիպեին Այասի մոտ: Հայտնի է են դաշ-

⁶ ԺՂ Դարի հիշատակարաններ, էջ 473:

⁷ Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Е., 1952, с. 472.

⁸ Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie-Libraire Alphonse Picard et fils, p. 702.

⁹ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 197:

նակիցների հետագա ծրագրերը, սակայն Այասի վերագրավման համատեղ ծրագիրը վկայում է Պետրոս I-ի վարած քաղաքականության փոփոխության մասին: Մի կողմ թողնելով Պետրոսի հավակնությունները՝ պետք է նշել, որ նա իր այս քայլով հրաժարվում էր մինչ այդ վարած արկածախնդրական ռազմերթի մարտավարությունից: Ըստ երևույթին, նա հասկացել էր արևելյան Միջերկրածովում բնական դաշնակիցների իրական արժեքը, ի տարբերություն եվրոպական սին խոստումների: Իսկ Կիլիկիայի ծովեզերքում ամրապնդվելը կամ ծովերում դաշնակից ունենալը բավականին իրական կարող էր լինել, եթե հիշենք, որ Ջահան գետի ձախափնյակը մի քանի տասնամյակ առաջ էր կորսվել, իսկ Դաշտային Կիլիկիայի մնացյալ հատվածը՝ ընդամենը մի քանի տարի առաջ, ուր գերակշռում էին հայերը: Պետրոսին հաջողվեց 1367 թ. սեպտեմբերին գրավել Այասը, բացառությամբ միջնաբերդի, սակայն Կոստանդին III-ի զորքերը այդպես էլ չժամանեցին, ուստի Պետրոսը, չկարողանալով միայնակ դիմագրավել և գրավել միջնաբերդը, նահանջեց: Հետազոտողների մի մասը գտնում է, որ դա հետևանք էր Պետրոսի հավակնություններից Կոստանդինի զգուշույթյան: Սակայն, այն կարող էր հետևանք լինել Կոստանդինի անկարողության, որն այդ ժամանակ զբաղված էր թագավորության տարածք ներխուժած հակառակորդի դեմ պայքարով: 1367 թ. ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ նույն 1367 թ. մայիսին 12 հազարանոց զորքով Ասի վրա է հարձակվում Տարսոնի Մանչուկ ամիրան, որին Կոստանդին թագավորը, գոնդստաբլ Բագուն Բագունենցը¹⁰ և մարաջախտ Լիպարիտը¹¹ սկզբում կարողանում են դի-

¹⁰ Այս գուճոստաբլի տոհմն անհայտ է, և միայն 1330 թ. հիշատակվում է Բագունի հայր Լևոն Բագունենցը: Վերջինս հնարավոր է, որ եղած լինի Սմբատի որդի Լևոն գուճոստաբլը: Տե՛ս Սմբատ Քաջկոնցի ավետարանը, «Գանդէս Ամսօրեայ». 1951, N 8-10, սյուն 465:

¹¹ Առաջին անգամ Լիպարիտը հիշատակվում է 1360 թ.: Տես ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 455: Ա. Փալստյանը իր հերթին 1347 թ. Լիպարիտին համարում է սպարապետ, որն ամհավանական է, քանզի 1360 թ. Լիպարիտն ընդամենը իշխան էր, իսկ սպարապետը նրա հայր Թորոս Կապանցին էր: Փալստյան Ա., Կիլիկյան Գայկական թագավորության կործանման հարցի շուրջը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, N 9, էջ 59:

մաղրավել: Յավոք, ձեռագիրն անավարտ է մնացել, որտեղից անհայտ է մնում արշավանքի ելքը: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ եթե Տարսուսի ամիրան հասել էր Սսի մատուցյներին, ապա թագավորության վիճակը բավականին ծանր պետք է եղած լիներ Այասում Պետրոսին օգնության հասնելու համար¹²: Այս ժամանակ է ամենայն հավանականությամբ Կոստանդինը կորցնում Ջահան ե. Սեյհան գետերի միջև ընկած նախալեռնային շրջանները:

Վ. Լանգլուան, Ռ. Քոլլենբերգն ու Տ. Բոասը կարծում են, որ 1368–1369 թթ. Հայոց թագավորի տիտղոսը կրել է Պետրոս I-ը¹³: Ռ. Քոլլենբերգը էի նշում դրա աղբյուրները. նրա եզրահանգումը պետք է հիմնված լինի Դարդեղի՝ Պետրոսի Հայոց թագավոր դառնալու ձգտման¹⁴, ինչպես նաև Ղ. Ալիշանի այն հաղորդման վրա, ըստ որի Հայերը 1368 թ. Պետրոսին հրավիրում են թագավորելու, և վերջապես՝ Պետրոսին վերագրվող Հայկական դրամների առկայությամբ¹⁵:

Պետրոսը, իրոք, կամենում էր դառնալ Հայոց թագավոր: Դրա վկայութուններն են Կոռիկոսին տիրելը, Այասի արշավանքը, Լևոն Լուզինյանի ազատության սահմանափակումը և վերջապես այն դրամների առկայութունը, որ Պետրոսը, անշուշտ, հատել էր ոչ Սսում, չնայած դրամի վրա նշված է. «Շինեալ ի քաղաքն Սիս»¹⁶:

1368 թ. Հայ իշխանների ստվար հատվածը կարող էր Կոստանդինից ծածուկ համաձայնության եզրեր փնտրել Պետրոսի

¹² Ըստ Քյուրքյանի՝ այս արշավանքի ընթացքում Ջարմանդուխտի կողմից սպանվում են եգիպտական զորահրամանատարներ Ալին և Էոմերը: Քիրքճեան Վ, Հայկական Կիլիկիա, Սիւ Եորք, 1919, էջ 29:

¹³ Collebenberg Rudt, The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician dynasties. Paris, 1964, Տախտակ VII, Boase, T.S.R. The Cilician Kingdom of Armenia. Edinburgh – London, 1978, p. 186, Langlois V., Le Tresor des chartes d'Armenic ou Cartulaire de la Chancellerie royale des Roupeniens. Venise, 1863, p. 56.

¹⁴ Դարդեղի, նշվ. աշխ., գլ. ԽԷ, էջ 59:

¹⁵ Bedukian, Coinage of Cilician Armenia, New York, 1962, p. 21, Langlois V., Numismatique L'Armenie, Paris, 1855, p. 49.

¹⁶ Կ. Աիալյանը գտնում է, որ այդ դրամները հնարավոր է նույնիսկ կեղծ լինեն: Սիպիլեան Կ., Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց, Վիեննա, 1892, էջ 69:

Հետ: Մանավանդ որ, չնայած 1367 թ. արշավանքի ձախողմանը, Պետրոսը Հետ մղեց Կոռիկոսի վրա կատարված թուրքմենների արշավանքը և բանակցություններ սկսեց մամուլքյան սուլթանի Հետ: 1368 թ. կրկնվեց Մանչուկ ամիրայի արշավանքը Միս, որն էլ լրացուցիչ ազդակ կարող էր հանդիսանալ Կոստանդին III-ի Հակառակորդների Համար:

Պետրոսը 1368 թ. աշնանը Վենետիկում Հանդիպեց Հայ պատգամավորներին, ովքեր նամակներ էին բերել նաև Վենետիկի դոժին: Իմանալով Հայ ավագանու ցանկությունը, որին, ըստ երևույթին, ուղղորդում էր Մարիամ թագուհին՝ Կոստանդին III-ի կինը¹⁷, Պետրոսը շտապում է Կիպրոս, որտեղ էլ այդ ժամանակ կտրվում են «Պետրոս Հայոց թագաւոր» մականգրությամբ դրամները: Պարզ չէ, թե ինչպես էր Պետրոսը նախապատրաստվում տիրելու Հայոց գահին, քանզի 1369 թ. հունվարին նա դավադրաբար սպանվում է իր իսկ պալատականների ձեռքով:

Կոստանդին III-ի նկարագիրը շատ գծերով մեզ անհայտ է մնում, նախ՝ նրա մասին հիմնական աղբյուրը մինչ այժմ մնում է Դարգելի «Ժամանակագրությունը», որտեղ նա ներկայացվում է ամենամռայլ գույներով, և ուր Հավաստի նյութը սակավ է: Դարգելը մեկ նշում է, որ նա ընդունեց Բաբելոնի (իմա՝ Կահիրեի) գերիշխանությունը, մեկ էլ՝ Պետրոսի գերիշխանությունը, և Կոստանդինը երկու դեպքում էլ, արքայական գանձերն առած, մտածում է միայն ապահով թաքստոց գտնելու մասին¹⁸: Դարգելի գեղարվեստական այս զեղումները շատ քիչ նյութ են տալիս իրական վիճակը պարզելու Համար:

Այնուամենայնիվ, եղած փաստերն էլ բավարար կերպով վկայում են, որ Կոստանդինը կամային թույլ Հատկություններով օժտված գահակալ է եղել: Այդ կարծիքի օգտին է խոսում Մարիամ ավագ թագուհու՝ Կոստանդին II-ի այրու ակտիվ դիվանագիտական գործունեությունը Կոստանդին III-ի թագավորության տարիներին:

¹⁷ Եվ լիովին անտրամաբանական է թվում Տեր-Ղազարյանի այն պնդումը, որ Կոստանդինը իր գահը ցանկանում էր հանձնել Պետրոսին: Տե՛ս Տեր-Ղազարեան 3., Գայկական Կիլիկիա, Անթիլիաս, 1966, էջ 291:

¹⁸ Դարդել, նշվ. աշխ., գլ. ԽԷ, ԾԲ, ԾԳ:

1368 թ. սկսած Մարիամ Թագուհին հարաբերություններ է պահպանում Վենետիկի հանրապետության հետ¹⁹: 1371 թ. նա դեսպանություն է առաքում Նեապոլ, իր ազգական Ֆիլիպ Տարենտացու արքունիք՝ (Մարիամի մայրը նեապոլիտանական Թագավորի դուստրն էր) օգնության խնդրանքով: Անշուշտ, այդ դեսպանությունը կատարվել է Կոստանդին III-ից ծածուկ: 1372 թ. Հռոմի պապ Գրիգոր XI-ը դիմում է Տուրենի իշխան Ֆիլիպին, որպեսզի նա Մարիամի հետ ամուսնացնի 1372 թ. կնոջը կորցրած եղբորը՝ Օթոն Բրունսվիքցուն: Թե ինչ նպատակ է ունեցել այդ գաղափարը, դժվար է կռահել. Մարիամի ամուսնությանը պետք է հաջորդեր Կոստանդին III-ի գահազրկումը:

Այսպիսով, Կոստանդին III-ի իշխանության վերջին տարիներին հայկական ավագանու մի զգալի մասը (Մարիամ ավագ Թագուհի, ապագա Թագապահ խորհրդի անդամ պրն. Վասիլ, պրն. Բարդուղիմեոս) ստեղծված իրավիճակից ելք էր տեսնում Կոստանդինի փոխարինումը կա՛մ Պետրոսով, կա՛մ էլ եվրոպական մեկ այլ վեհապետով:

Ղ. Ալիշանի բերած տեղեկություններով այդ ժամանակաշրջանում էն դադարում շրջակա ամիրայությունների՝ մամլուքյան կուսակալների արշավանքները: Այսպես՝ 1369 թ. Հալեպի կուսակալ Խոջթիմուրը ավերում է Սաի շրջակայքը, ապա պաշարում մայրաքաղաքը, սակայն այն գրավել էի կարողանում: Հնարավոր է, որ հայերը կարողացել են հետ մղել նրա զորաբանակը Սաից:

1369 թ. Տարսոնի ամիրա Շահար օղլի Մանչուկը կրկնում է իր արշավանքը²⁰, որը ձախողվել էր 1368 թ. Լիպարիաի ջանքերով: Հակառակորդը, որն ըստ Հովհաննես Թլկուրանցու, մոտավորապես վաթսուն հազարանոց զորաբանակով էր արշավանքի ելել, սկզբում պարտվում է, բայց հետո նրանց հաջողվում է նեղել հայերին, ներխուժել Սիս և ավերածություններ անել:

¹⁹ Պահպանվել է 1368 թ. գրված Վենետիկի դոմի նամակը Մարիամ թագուհուն, որտեղ դոժը խոստանում էր օգնել հայոց թագավորությանը: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ժԳ եւ ժԶ դարու, Վենետիկ, 1896, էջ 133:

²⁰ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 192, 197:

Մինչ այդ, մարտում զոհվում են սպարապետ Լիպարիար (հիշատակվում է որպես գունդստաբլ 1368 թ.)²¹ և սիր Հովհաննը, որն ամենայն հավանականությամբ Լիպարիտի որդի Հովհաննեսն է: Ընդ որում Կոստանդին III-ը, ըսա թլիուրանցու, ինքն է դավաճանում Լիպարիտին²²: Նախանձելով նրա փառքին՝ արքան միայնակ է թողնում Լիպարիտին, իր զորամասով լքելով ռազմադաշտը, որի հետևանքով էլ սպարապետը սպանվում է: Թագավորի այս վարմունքին կարելի է որոշակի բացատրություն գտնել:

Ամբատ Գունդստաբլի պատմության լուսանցքում հիշատակվում է 1311 թ. վրաց արքայազն Դավթի և Լևոն II-ի կրտսեր դստեր Ալիծի ամուսնությունը: Նորապսակներին իբրև ժառանգություն տրվում է Կապանի ամրոցը²³: Նրանց զավակը կարող էր լինել թորոս Կապանցին՝ Վասիլի և Լիպարիտի հայրը, ինչը ժամանակագրական առումով համընկնում է: Բացի այդ, Լիպարիտի անունը ևս խոսում է այդ վարկածի օգտին, քանզի Կիլիկիայում մինչ այդ այդպիսի անձանունն չի գործածվել: Այդ պարագայում միայն հասկանալի կլիներ Կոստանդինի զգուշությունը ժողովրդական զանգվածների մեջ մեծ հեղինակություն վայելող, հաջողակ զորավար, հայոց և վրաց թագավորների ծոռ Լիպարիտ զորավարից: Հետագայում Լիպարիտի եղբայր Վասիլը մասնակցում է Կոստանդին III-ի սպանության կազմակերպմանը:

Մանչուկը նույն թվականի դեկտեմբերին երկրորդ անգամ արշավում և ասպատակում է թագավորության մնացած տարածքները: Ըստ երևույթին, այս անգամ Կոստանդինը դիմադրության որևէ փորձ չի անում և ամրանում է Ասի միջնաբերդում, որն էլ հիմք է ծառայել Դարդելի համար, գրելու, թե Կոստանդինը ժողովրդին անհավատների հարձակումներից էջր

²¹ Ալիշան Ղ., Գայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 540:

²² Դովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխ. Եմ.Պիվազյանի, Ե., 1960, էջ 272, Խաչատրյան Պ., Դովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջ Լիպարտին» պատմական ողբը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, N 2, էջ 114-115:

²³ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

պաշտպանում²⁴: Սակայն մենք գիտենք, որ և՛ 1367 թ., և՛ 1368 թ., և՛ 1369 թ. Կոստանդին III-ը կազմակերպված դիմադրու-
թյուն է ցույց տվել և նույնիսկ կարողացել է հետ մղել որոշ
հարձակումներ, այնպես որ պետութայն կործանումը Կոստան-
դին III-ի լիակատար անգործութայն հետևանքով չի տեղի ունե-
ցել, ինչպես փորձում է ներկայացնել Դարդելը:

Կոստանդին III-ը սպանվեց 1373 թ. ապրիլին, իշխանների
ձեռքով, ըստ Դարդելի՝ այն ժամանակ, երբ նա «Դաշն կոեաց
ընդ սուլթանին Բաբելոնի եւ խոստացաւ տալ ի ձեռն նորա
զթագաւորութիւն, զաշխարհն եւ զքրիստոնեայս համօրէն,
միայն զի ապրեցուցէ զանձն իւր եւ զամենայն ստացուածս»²⁵:

Սպանությունը այլ դրդապատճառներ է ունեցել, եթե
հաշվի առնենք, որ Դարդելը հենց այդ դեպքերի ժամանակա-
կիցն է և կարիք ունի արդարացնելու Կոստանդին III-ի սպա-
նությունը և Լևոն Լուզինյանի դահակալումը, ապա պարզ է
դառնում այդ ամենի մտացածին լինելը և հասարակութայն մեջ
հեղաշրջման փորձի արդարացումը: Կոստանդին III-ի հեռաց-
մամբ շահադրժուված էր հայոց ավագանին (որտեղ Վասիլ մա-
րաջախտն ուներ նաև անձնական խնդիրներ), որը փորձում էր
Կիլիկիայի առաջ ծառայած բարդ և կենսական քաղաքական
հարցերը լուծել դահակալի փոփոխման միջոցով: Մեզ հայտնի
չէ Կոստանդին III-ը ունեցե՞լ է զավակներ, թե՛ ոչ, սակայն
տվյալ պարագայում, եթե անգամ նա արական սերունդ ունե-
նար, միևնույն է գահաժառանգման հարցը լուծվել էր ի վնաս
Նղբեցիների:

²⁴ Դարդել, նշվ. աշխ., գլ. ԾԲ, էջ 66:

²⁵ Նույն տեղում, գլ. ԾԳ, էջ 68: Ա. Սուքիասյանը, չնչելով աղբյուրը, գրում է, որ
Կոստանդինը սպանվեց ժողովրդի կողմից, որը քիչ հավանական է: Սուքիասյան
Ա., Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պատմություն, Ե., 1978, էջ 90: Ա. Դարդ-
յանը իր հերթին նշում է, որ Կոստանդինը սպանվեց միարարների ձեռքով: Setu
Dadoyan Seta, The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias. The Armenian
Catholicosate of Cilicia-Antelias-Lebanon, 2003, p. 47:

КИЛИКИЙСКОЕ АРМЯНСКОЕ ЦАРСТВО В 1363–1373 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В 1365 г. по всем законам престолонаследия на трон армянского царства вступает внучатый племянник Констандина II Константин Нгреци Гетумян. Время его правления считается одним из наиболее тяжелых периодов в истории Киликийского государства. С одной стороны, не прекращались набеги со стороны соседних мусульманских государств, с другой — страну расшатывали внутренние проблемы, постоянные притязания на царский престол (к примеру, Левона Лузиньяна, царя Кипра Пётр I).

О Констандине III до нас дошло мало сведений, а имеющиеся характеризуют его далеко не положительно. К примеру, обстоятельства, связанные со смертью армянского спарапета Липарита, которого царь Констандин вероломно бросает на поле боя. Этот шаг царя вполне объясним, если учесть, что Липарит имел обоснованное право на престол, поскольку он был правнуком Левона II по материнской линии, а дедом его был грузинский царевич Давид.

В 1373 г. Констандин III становится жертвой заговора, вполне вероятно — организованного родным братом Липарита, Василием Мараджахтом, имеющим большое влияние при дворе, и собственной женой Мариам.

ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

1375 թ. Կիլիկիայի հայոց թագավորութան անկումից հետո, այնուհանդերձ, հայկական մի շարք լեռնային մանր իշխանությունների հաջողվեց պահպանել իրենց կիսանկախ գոյությունը:

Օսմանյան թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև Հայաստանի 1555 թ. բաժանումից և 1639 թ. վերաբաժանումից հետո Հայաստանի՝ թուրքիային անցած մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում, հայկական նման մանր իշխանությունների հետքեր պահպանվել էին Զեյթունում, Աասունում, Շատախում, Մոկսում և Դիարբեքիրի փաշայության մեջ մտնող Իսյանի լեռնակղզում: Իսկ Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասում՝ Արևելյան Հայաստանում, նման ինքնավար իշխանություններ պահպանվել էին Սյունիքում և Արցախում: Վերջինիս մասին տակավին 1307 թ. Հեթում Պատմիչը դրել է, որ երբ թաթար-մոնղոլները «կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափիսագաց՝ որ ի Վիրս, և բաց ի գաւառէ անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն (Արցախ – Ա. Մ.): Այս երկու նահանգք զդէմ կալան Սարակինոսաց, և ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա»¹: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ակտդ. Ա. Հովհաննիսյանը, «ներքին որևէ կապ չկար այդ հայ Համայնքների միջև, բոլոր պարագաներում դրանք չէին դառնում ազգային անկախության հանգրվաններ»²: Այդ կիսանկախ իշխանություններից առավել հզորը Արցախի մելիքություններն էին, որոնց ինքնիշխան տիրակալները՝ մելիքները, մի քանի դար

¹ Գեթում Պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 24:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., ԳՍՄԳ ՊԱ հրատ., 1972, էջ 89:

չարունակ հանդիսացել են հայոց ազատագրական պայքարի դրոշակակիրներ: Ողջ միջնադարի ընթացքում իր աշխարհադրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Արցախը կարողացել էր դիմակայել օտար ներխուժողների ավերածություններին և հիմնականում պահպանել իր ոչ միայն քաղաքական ինքնուրույնությունը, այլև հայ ավատատիրական հասարակությանը բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը³:

Արաբներն «մելիք» բառը նշանակում է իշխող, տիրակալ, թագավոր, իսկ նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը սերված է համարում «milk» «տիրել», «իշխել» ընդհանուր սեմական արմատից⁴: Միջնադարում այսպես են կոչվել Առաջավոր Ասիայի մուսուլմանական երկրների տիրակալները, իսկ ուշ միջնադարում՝ Արևելյան Հայաստանում իրանական տիրապետութայն շրջանում, մելիքներ էին կոչվում բնիկ ազնվականութայն մնացորդներից բարձրացած և իրենց տիրույթներում վարչական արտոնություն ունեցող ֆեոդալները: Մելիքներ էին կոչվում նաև գյուղերի, ավանների և քաղաքների թաղամասերի այն ավագները, որոնք պատասխանատու էին հարկերի գանձման համար:

Մելիքներից ոմանք իրենց հպատակությունն էին հայտնել նվաճողներին՝ նրանց հանդեպ կատարելով բոլոր պարտավորությունները: Սակայն, Սյունիքում և Արցախում մելիքները թեև ընդունել էին նվաճողների գերիշխանությունը, բայց ներքին կառավարման հարցերում, այսինքն՝ հարկահավաքման, դատավարութայն և այլն, ունեին գործելու լիակատար ինքնուրույնություն: Նրանք ունեին նաև զորք պահելու իրավունք:

Վերոնշյալ նահանգներում մելիքական իրավունքը, թեև հաստատվում էր շահի հրովարտակով, սակայն այն, ըստ էութայն, ուներ ժառանգական բնույթ: Այս հանգամանքը նպաստում էր մելիքական տների զորացմանը: «Սակայն աղբյուրները

³ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII — XIX вв.), «ՊԲՀ», 2002, N 3, էջ 159:

⁴ Աճառյան Գ., Գայեթեն արմատական քառարան, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 635:

ցույց են տալիս, որ մելիքական իրավունքն սկզբնապես հաստատուն ու անփոփոխ մի երևույթ էր, — գրում է պատմարան Բ. Ուլուբարյանը, — այլ փոփոխվում էր այս կամ այն շահի կողմից, ենթարկվելով նրա կամքին ու հայկական աշխարհի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին»⁵։

Թեև XVI—XVIII դարերում Արևելյան Հայաստանում կային բազմաթիվ մելիքություններ, սակայն այդ իշխանություններից առավել անվանի էին Արցախի հինգ՝ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանգայի և Գիզակի մելիքությունները⁶, որոնց էլ վիճակված էր մեծ դեր խաղալ ու միջնադարի Հայոց պատմության մեջ։

«Արցախը տեղագրական, լեռնագրական և բնական տեսակետներով մի աշխարհագրական ամբողջություն է կազմում, — իրավացիորեն նկատելի է Լեոն, — որն ամբողջական կերպարանք է տալիս այդ երկրի կյանքին։ Այսպիսով, թեև Արցախը բաժանված էր մի շարք մանր լեռնագավառների, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում էր մի խիստ բնորոշ, ընդգծված ամբողջություն՝ տնտեսական, ազգագրական և լեզվական տեսանկյունից»⁷։

Հայկական ինքնավար այս իշխանությունները XVII դ. վերջերից փորձել են թոթափել պարսկական լուծը, իսկ 1724—1735 թթ. մարտնչել են Անդրկովկաս ներխուժած օսմանյան զորքերի դեմ, ինքնաբերաբար դաշնակցելով Իրանին։ Այդ թվականներին տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը լավագույնս ներկայացրել են Գանձասարի կաթողիկոս Շսայի Հասան-

⁵ Ուլուբարյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 417։

⁶ Մելիքությունների տարածքները պատկերացնելու համար նշենք, որ Գյուլիստանը մոտավորապես ընդգրկում էր ներկայիս Շահումյանի շրջանը և Մարտակերտի հյուսիս-արևելքը, Ջրաբերդը՝ Մարտակերտի հիմնական մասը և Քարվաճառի արևելքը, Խաչենը՝ հիմնականում Ասկերանը և Մարտակերտի հարավը, Վարանդան՝ Ասկերանի հարավը և Մարտունին, իսկ Գիզակը՝ Հադրութի, Ջերախի և Ֆիզուլու շրջանները (տես Մելքոնեան Ա., Հայկական Քարվաճառ եւ Արահնեք գաւառները պատմութեան մէջ, «Դրօշակ», 1993, թիւ 15, էջ 26)։

⁷ Լեո, Երկրի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 10։

Ջալալյանն ու Արցախի մելիքները՝ 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին Պետրոս I-ին հղած նամակում. «Թագաւորն Պարսից յոյժ նուաղեցաւ, և ոչ իսկ երևի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ»⁸: Եվ հենց կենտրոնական իշխանության բացակայութեան այդ պայմաններում է, որ Հայոց Սղնախները, որպես ռազմաքաղաքական միավորումներ, իրականացրել են իրենց երկրամասի կառավարումը և անվտանգութեան ապահովումը: Իր ազատութիւնը պաշտպանելու նպատակով լեռնաշխարհի հայութիւնը դիմել է կենաց և մահու պայքարի:

Գնահատելով թուրքերի դեմ մղված պայքարում հայերի բազմաթիվ ծառայութիւնները Իրանի Նադիր շահը 1736 թ. ճանաչել է Արցախի մելիքներին ինքնիշխանութիւնը և վերահաստատել նրանց դաշնային ինքնավարութիւնը՝ Խամսայի մելիքութիւններ (հինգ մահալ, պարսկերեն՝ «Մահալ-ե խամսե») անունով: Իսկ Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եգանը նշանակվել է Խամսայի մելիքութիւնների ընդհանուր կառավարիչ: Նա ուղղակիորեն ենթարկվում էր Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ խանին, որը նստում էր Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքում: Մելիք-Եգանի մոտ էին հավաքվում Արցախի հինգ մելիքութիւնների հարկերը և նրա միջոցով հանձնվում շահական գանձարանին: Այսպիսով, «Անդրկովկասում Քարթլի-Կախեթի վրացական վալիութեան կողքին, առաջին անգամ ստեղծվում էր նաև «Մահալ-ե խամսե» անվանվող հայկական առանձին բեկլարբեկիութիւն, որն ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արաքսի ափը ձգվող հարակից տարածքները»⁹: Համեմատութեան համար նշենք, որ «Իրանցիների կողմից վրաց թագավորները ճանաչված էին սոսկ որպես «կառավարիչներ» կամ «վալիներ» ու «խաներ»: Այդ արգելք չէր, որ վրաց նույն

⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Е., 1967, с. 48-49.

⁹ Փափազյան Գ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրութիւնը, «ԼԳ», 1985, N 5, էջ 78:

այդ իշխողները թագավորներ կոչվեին Վրաստանում և որպես այդպիսիներ նաև ճանաչվեին վրաց միջնադարյան հանրութայան կողմից»¹⁰: Մխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայ իրականութայան մեջ էլ Արցախի մելիքությունները, փարված իրենց անառիկ լեռներին, մնացել էին այն միակ ուժը, որոնց հենքի վրա հնարավորութայան դեպքում կարող էր վերստին հառնել Հայոց պետականությունը: Պատահական չէ, որ Արցախի մելիքներն իրենց համարում էին «Հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորաց մնացեալ ժառանգք»¹¹:

* * *

Թվում է, ոչինչ չէր սպառնում Արցախի մելիքների իշխանութայնը իրենց երկրամասի վրա, եթե մի անակնկալ դիպված չգար խախտելու կիսանկախ լեռնաշխարհի անդորրը:

Նաղիր շահը իր հրամանով 1744 թ. մահապատժի ենթարկված Մելիք-Միրզարեկի փոխարեն Վարանգայի տիրակալ է նշանակել Մելիք-Հուսեփինի ավագ որդի Մելիք-Հովսեփին, որին ևս պարսիկները Հուսեփին էին անվանում: Նրա ստորագրությունն ու կնիքը պահպանվել են 1745 թ. հուլիսի 27-ին կազմված մի պարսիկերեն կալվածագրում «Վարանգայի Մելիք Հուսեփյն» ձևով¹²: Վերջինիս մելիքությունը, սակայն, կարճ է տևել:

Մելիք-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բը, օգտվելով Նաղիր շահի սպանութայնը (1747) հաջորդած քաոսից, սպանել է եղբորը, կոտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանգայի մելիք: Ուշագրավ է այս եղբայրասպանութայան Բաֆֆու մեկնաբանությունը. «Մելիք-Հովսեփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, — բացահայտում է նա, — Հովսեփը

¹⁰ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, Ե., 1957, էջ 159:

¹¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Е., 1990, с. 179.

¹² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 198, քնագիր:

ծնված էր Մելիք-Հուսեփինի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը Դիզակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ջոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Հուսեփինը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ¹³: Ըստ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական ավանդույթյունների՝ Մելիք-Հուսեփինը Ջոհրա-խանումին փախցրել է Արցախի սղնախների զորքի՝ դեպի Սյունիք 1724-ին կատարած օգնական ռազմերթի ընթացքում, երբ վերջինս ընդամենը 15 տարեկան էր¹⁴, հետևաբար՝ Ջոհրա-խանումը ծնվել է 1709 թ.: Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ Մելիք-Շահնազարը, ամենայն հավանականությամբ, ծնված պետք է լինի այդ դեպքից մեկ-երկու տարի անց՝ 1725 կամ 1726 թվականին¹⁵:

Շահնազարի կողմից սպանված Մելիք-Հովսեփը ինչպես տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տան փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղուկությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ, իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարջալլուների ցեղապետ Փանահ Ալիի հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնազարի եղբայրասպան ձեռքը հասավ նաև նրան:

Շահնազարի մելիքական իշխանությունը 1748 թ. հաստատվել է Իրանի Ալի Իբրահիմ շահի հրովարտակով¹⁶:

Մելիք-Շահնազարի տմարդի արարքը նրա դեմ է հանում Արցախի մյուս մելիքներին: Այդ մելիքները՝ Գյուլխստանի Մելիք-Հովսեփը, Ջրաբերդի Մելիք-Ալլահղուլի սուլթանը, ինչպես Մելիք-Ալլահվերդին և Դիզակի Մելիք-Նսային, միավորելով

¹³ Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 452:

¹⁴ Մատենադարան, ծեռագիր 7429, էջ 31բ:

¹⁵ Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Ե., 2007, էջ 173:

¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 203: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. «Копія грамоты Ибрагимъ Шаха персидскаго 1161»: Չրատ. տես Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, պրակ IV, կազմեց Ք. Կոստիկյան, Ե., 2008, էջ 70-71:

իրենց ուժերը, պաշարում են Մելիք-Շահնազարի Ավետարանոց բերդը, բայց վերահաս ձմռան պատճառով չկարողանալով գրավել՝ վերադառնում են իրենց տեղերը, գարնանը կրկին արշավելու պայմանով: Անտարակույս, Վարանգայի տիրոջ ուժերը բավարար չէին մյուս չորս մելիքների դեմ տևական ժամանակ պայքարելու համար: «Մելիք Շահնազարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել, — գրում է XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, — ճարահատյալ դիմում է Փանահ խանի օգնությունը, նրան հպատակվում և հավատարմություն քննում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից... Մելիք Շահնազարը լինելով շատ հարուստ՝ Ղարաբաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մելիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում: Վերջում Մելիք Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզադ խանումին, կնություն է տալիս Իբրահիմ խանին (Փանահի որդուն — Ա. Մ.), և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում»¹⁷:

1775 թ. հուլիսի 6-ին Գանձասարից Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված մի անստորագիր նամակում կարդում ենք. «Եւ եթէ ի կողմանցս յայսցանէ հարցանիցես. հնգեքին մէլիքքն են ընդ մեզ բաց ի մէլիք Շահնազարէն, որ դեռևս խարդախութեամբ ընդ մեզ գնայ, և ո՛չ գնախանձն իւր հատանէ ի մէնջ»¹⁸:

Այդ շրջանում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնում է նաև Հովսեփ արքեպս. Արղունթյանը, որը 1780-ին հերթականությամբ ներկայացնելով Խամսայի մելիքներին, Վարանգայի Մելիք-Շահնազարի մասին գրում է.

¹⁷ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 42, 50:

¹⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 25, քնագիր, հրատ. տե՛ս Մաղալյան Ա., Եջվ. աշխ., էջ 236-237:

«Զօրացուցիչն է տաճկաց և միարան ընդ խանին. ունի կարողութիւն և սա Հազար արանց պատերազմողաց»¹⁹: Իսկ ահա դեներալ Պավել Պոտյոմկինին Հ. Արղությանի՝ 1783 թ. Հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մելիք Ադամի, մելիք Յովսէփի և մելիք Եսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խարոցէր մելիք Շահնազարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և ամենայն գործս բարեաց անպիտան, նենգաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էլ ինչ, որպէս յերկրիս նօղայիքն խորանաշրջիկ, որք կոչիւր Զվանշիր, որոյ գլխաւորի անունն էր Փանայ խան: Խորամանկն ի չարիս մելիք Շահնազարն զնա կոչեալ ի յօղնութիւն իւր, կամաւ իւրով Հնաղանդեցաւ նմա և զբերթն իւր ետ նմա»²⁰: Հնդկահայ ականջալուր-ժամանակակիցները Մելիք-Շահնազարին բնութագրել են այսպես. «Հնարամիտ անձնավորություն է, Հմուտ դիվանագիտական օրենքներին ու ծեսերին: Սա ևս պարսից իշխանությանն է ենթարկվում. առանց պարսիկ իշխանի (Փանահի – Ա. Մ.), որը սրան իրեն է Հպատակեցրել, որևէ բան, ինչ էլ որ կամենա, չի կարող անկախաբար կատարել»²¹: Մենք այս հղումները կատարեցինք ցույց տալու համար ժամանակակիցների միանշանակ գնահատականները Մելիք-Շահնազարի գործած դավաճանությանը:

Իսկ ահա այդ իրողության արձագանքները XIX դարի կեսերի Հայկական մամուլում. «Շահնազար՝ Վարանգայի մէլիքը, Զարարելդի Մէլիք Ադամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութենից վախենալով, ինքն էլ Փանահ խանին հետ մի բարեկամութիւն արաւ, նրան իր բնակատեղին Շուշուայ բերդը և իր աղջիկն էլ (Փանահի որդուն – Ա. Մ.) կնու-

¹⁹ Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Զայոց աշխարհին», 1863, թիւ է, էջ 512, Դիւան հայոց պատմութեան, Կ. Թ, Յովսէփ Արղութեան, Թիֆլիս, 1911, էջ 25, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 153.

²⁰ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212.

²¹ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, Ե., 1991, էջ 103:

թեան տուաւ»²²: Այս տեսակետի հետ համակարծիք է նաև ուսանչանավոր պատմարան Պ. Բուտկովը, որը Շահնազարի դավաճանութեան մասին դրում է. «Այստեղ ամենաամուր վայրը Շուշին է, որը պատկանել է Վարանդայի Մելիք-Շահնազարին: Վերջինս, թշնամանալով հնուց ի վեր իրար հետ դաշնակից երկու մելիքների՝ Զրարերդի Ադամի և Իդիրմիդորդի (Գյուլիստանի — Ա. Մ.) Հովսեփի հետ, դաշինքի մեջ մտալ Ղարաբաղի մերձակայքում թափառող թաթարական ջևանշիր ցեղի աննշան ցեղապետ Փանահ խանի հետ, և Նադիրի մահից հետո նրան հանձնեց Շուշին ու իր սղնախով հանդերձ հպատակվելով նրան՝ միացած նրա հետ 20 տարի շարունակ պատերազմ մղեց իրեն թշնամի այդ երկու մելիքների դեմ... Այսպիսով, Ղարաբաղի մելիքները իրենք իրենց մեղքով իրենց գլխին դրեցին դաժան տիրակալի»²³:

Փաստորեն, այգ եղբայրասպան պատերազմում հայ մելիքներից հաղթողներ և պարտվողներ չեղան, այլ օգուտ քաղեց երրորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարջալուների ցեղապետ Փանահ խանը, որը Մելիք-Շահնազարի թողտուլութեամբ 1752-ին հաստատվեց Արցախի սրտում՝ Շուշիում:

* * *

Ո՞վ էր Ղարաբաղի խանութեան հիմնադիր Փանահը, որն այդքան ճարպկորեն օգտվեց Արցախի մելիքների երկպառակութուններից: Նրա ծագման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկութուններ են հաղորդում մահմեդական պատմագիրներ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, Միրզա Զամալ Զևանշիրը և Ահմեդ-բեկ Զևանշիրը: Ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի՝ «Փանահ խանի նախապապը՝ Փանահ-Ալի բեկը, ծագումով սարջալու ցեղից է»²⁴:

²² «Կոուկկ Չայոց աշխարհին», 1863, թիւ Ը, էջ 622:

²³ Бугков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869, с. 385—386.

²⁴ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 49.

Համաձայն Միրզա Ջամալ Ջեանշիրի՝ «Փանահ խանի տոհմը հին ժամանակներում Թուրքեստանից եկած բազմալի ցեղի սարջալլու ճյուղից է»²⁵: Իսկ Ահմեդ-բեկ Ջեանշիրը գրում է, որ Փանահը սերվել է Ղարարաղյան քոչվոր ցեղերից²⁶: Այսպիսով, Ղարարաղի խանության երեք պատմագիրներն էլ միանշանակ Փանահ խանին քոչվորական ծագում են վերագրում²⁷:

Փանահի նախապապ Փանահ Ալի բեկը նախապես ծառայել է Գանձակի Ջիագողլի խաների մոտ, այնուհետև՝ գաղթել է Ջեանշիրի գավառը, որտեղ և ամուսնացել է: Նրա որդի Ալիին դժգոհություն պատճառով Սարիջե՝ Ալի էին անվանում: Ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի՝ Հարստության շնորհիվ նա իր շուրջն է հավաքում ծառաների և գործավորների մի մեծ բազմություն, և Ջեանշիր ցեղի այդ քոչվորական խմբավորումը նրա անունով կոչվում է սարջալլու²⁸: Հետագայում դժգոհյն Ալիի ունեցվածքն անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ Խալիլ աղային: Կարծում ենք, մահմեդական պատմագիրների՝ Փանահի նախնիների հայտնի և հարուստ լինելու պնդումներին մեծ վերապահումներով պետք է մոտենալ:

Նադիր շահը 1736 թ. Մուզանի կուռուլթայում (ավագանու ժողով) Իրանի գահին ափրանալուց հետո, իր գահակալմանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով, նրան հպատակվող Ջեանշիր, օթուզիքի և քյարիբըու ցեղերին գաղթեցնում է Խորասան: Այդ ժամանակ է, որ Իբրահիմ Խալիլի ավագ որդի Ֆազլ Ալի բեկին տեսնում ենք

²⁵ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, с. 66.

²⁶ Ахмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку, 1961, с. 18.

²⁷ Ղարարաղի խաների տոհմաճառը տե՛ս Акты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. II, Тифлис, 1868, док. 1415, с. 695.

²⁸ Սարիջե – բուրքերեն «ղեղնավուն»:

²⁹ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 49–50.

³⁰ Օթուզիքի – բուրքերեն «երեսուներկու», որը քրդական ու թյուրքական 32 մանր ցեղերի միավորում էր, որի մեջ մտնում էր նաև ջևանշիր ցեղը:

Նազիր շահի մոտ որպես արքունի արարողապետի թաբին (ենթակա, ստորադաս) ծառայելիս²⁹:

Երբ թուրքերի դեմ մղված մարտերից մեկում Ֆազլ Ալի բեկը սպանվում է, շահի մոտ ծառայության է անցնում նրա կրտսեր եղբայրը՝ Փանահ Ալի բեկը: Վերջինիս բամբ ճայնը նրա համար ապահովում է շահի մունետիկի պաշտոնը: Նրան անվանում էին «Ջառչի» (մունետիկ) Փանահ: Նա քաղաքի փողոցներում բարձրաձայն հայտարարում էր շահի հրամանները: Սակայն, երբ մի անկարգության համար Փանահը դատապարտվում է գլխատման, նրան հաջողվում է փախչել արքունիքից և անցնել Ղարաբաղ: Միրզա Ջամալ Ջեանշիրը Փանահի փախուստը թվագրում է հիշրի 1150 (1737/38) թվականով³⁰: Նույն պատմագրի այն պնդումը, թե «Հատկապես մեծ սխրանքներ նա գործեց Նազիր շահի՝ Ռումի (Թուրքիայի — Ա. Մ.) զորքերի դեմ մղած կռիվներում»³¹, զուրկ են պատմական հիմքից, քանի որ շահի մոտ Փանահի ծառայության ընթացքում թուրք-պարսկական 1730—1736 թթ. պատերազմն արդեն ավարտվել էր, իսկ 1743—1746 թթ. պատերազմը դեռևս չէր սկսվել: Ինչ վերաբերում է ադրբեջանցի վայ-պատմաբան Ֆ. Շուշինսկու այն պնդմանը, թե «արքունի սպասավորներից ինչ-որ մեկը նախանձելով Փանահին՝ շնչաց Նազիր շահին, իբր Փանահը մտադրվել է սպանել նրան և տիրանալ գահին»³², ապա այս դեպքում գործունենք ադրբեջանական պատմաշինարարությանը բնորոշ ծիծաղաշարժ հորինվածքի հետ՝ մղոններով հեռու պատմական իրականությունից:

Որոշ ժամանակ աստանդական կյանք վարելուց հետո Փանահը որպես դարուղա (հարկահավաք) ծառայության է անցնում Զրաբերդի մելիք Ալլահզուլի սուլթանի մոտ: Հայ մելիքի հովա-

²⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսիսով, Եջմարտացի պատմություն, էջ 47:

³⁰ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 66.

³¹ Там же.

³² Шушинский Ф., Шуша, Баку, 1968, с. 4.

նաՎորությունն ազատում է Փանահին շահի դահիճների ձեռքից: Փաստորեն, Ալլահզուլի սուլթանը իր ծոցում օձ ջերմացրեց, ապաստան ու մի աննշան պաշտոն տալով Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված փախստական մուսուլմաններին, որը հետագայում իր զավակների հետ պատուհաս դարձավ և՛ Ալլահզուլի սուլթանի, և՛ Խամսայի մելիքությունների համար: Ինչպես կհամոզվենք ստորև, Փանահը «յուրովի» էր վարձահատույց լինելու Զրաբերդի մելիքին իր կյանքը փրկելու համար:

1747 թ. հունիսին Խորասանում դավադրության զոհ է դառնում Նադիր շահը: Խորասանյան դավադրությունը գործունեության լայն ասպարեզ է բացում երբեմնի փախստականի համար: Այդ ժամանակ է, որ օգտվելով Իրանում ստեղծված քառասային իրավիճակից Փանահի ցեղակիցները Խորասանից վերադառնում են Զևանչիրի գավառը: Փանահը, թողնելով իր ծառայությունը, երիտասարդ ցեղակիցներից մի ավազակախումբ է կազմում և «զբաղվում ավազակությամբ Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի և Ղարաբաղի վիլայեթներում: Բոլոր այդ երիտասարդներին նա դարձնում է հարուստ և առանց որևէ մեկից կախման: Մնացած ժողովրդի սերը նա գրավում է անասուններ, ձիեր և նվերներ բաժանելով, իսկ որոշ անհնազանդների իրեն է ենթարկում պատիժների և սպանությունների ճանապարհով»³³: Այսպիսով, որոշ ժամանակ անց մեծ ճանապարհների այս ավազակը դառնում է ցեղապետ:

Այդ շրջանում Իրանում գահ է բարձրանում Նադիր շահի եղբորորդի Ադիլ շահը, որն իշխել է 1747–1748 թթ.: Նա Ամիր Ասլան խանին նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ: Վերջինս, լսելով Փանահի մասին, հանդիպում է նրան և պահանջում հպատակվել Ադիլ շահին: Փանահն, այլ ելք չունենալով, նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել, և Ամիր Ասլան խանի միջնորդությամբ, 1748 թ. կարողանում է Ադիլ շահից խանու-

³³ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 67.

Թյան ուղղամ (շահական հրովարտակ) կորզել³⁴: Ահա այսպես Նազիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված քոչվոր ցեղապետը նրա եղբորորդի Ագիլ շահի կողմից բարձրացվեց խանի աստիճանի: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանուլթյան հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս խամսայում չէր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանուլթյուն չուներ: Այգ պահին Փանահի խանի տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակուլթյան:

Իր նորահաստատ իշխանուլթյունն ամրապնդելու նպատակով Փանահը որոշում է անցնել նստակեցուլթյան և 1748 թ. Քյաբիրլուի մահալում կառուցում է Բայաթ բերդը³⁵, որի տեղի ընտրուլթյան գործում կարևոր դեր էր խաղացել քյաբիրլուի ցեղապետի դստեր հետ Փանահի ամուսնուլթյունը: «Քյաբիրլուն մեծ աջակցուլթյուն էր ցույց տալիս նրան,— գրում է Լեոն,— և նա արագ կերպով ավագակապետի դիրքից անցնում է տիրապետողի դիրքի, իրեն հպատակեցնելով Ղարաբաղի տափարակներում թափառող ցեղերը: Ինքն էլ մի թափառական իշխանուլթյուն ձեռք բերելուց հետո նա հասկանում է նստակեցուլթյան անհրաժեշտուլթյունը»³⁶: Նստակյաց կյանքի անցնելու անհրաժեշտուլթյան գիտակցումը հեղաբեկում էր քոչվորական աշխարհընկալման մեջ:

Խամսայի մելիքները, զգալով իրենց մերձակայքում այս նոր ուժի երևան գալը, միանում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի Չելբերի հետ և արշավում Բայաթի վրա: Փանահ խանն իր ցեղակիցներով ամրանում է Բայաթում և սկսում պաշտպանվել: Ամրոցի պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում և դաշնակիցները վերադառնում են իրենց տեղերը, անշո՛ւշտ, հաջորդ տարի արշավանքը կրկնելու պայմանով: Նահանջի ճանապար-

³⁴ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с.52, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 48:

³⁵ Բայաթ ավերակ ամրոցը գտնվում է Կարկառ գետի ծախ կողմում, Աղջաբեղուց 26 կմ դեպի արևմուտք:

³⁶ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 265:

հին Հաջի Չելերին ասում է. «Փանազ խանը մինչև այժմ մի ոսկի էր առանց դրամի դրոշմի, մենք եկանք այն դրամ դարձրինք ու վերադարձանք»³⁷: Այդ արտահայտությունը ժողովրդի մեջ վերածվում է առածի:

Փանազ խանն, իր հերթին, դալիս է այն եզրակացություն, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ ամրոցը չի կարող հուսալի ապաստարան լինել թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում: Նման պայմաններում անգործությունը հավասարազոր էր կործանման: Եվ նա, առանց ժամանակ կորցնելու «իրեն հակառակ ցեղերի և Հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ»³⁸ անունով տեղում, Շահ-բուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա Խաչենի սահմանադրուխն էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ, կառուցեց և 1749 թվին հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Զրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքների հետ, աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»³⁹: Բերդի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր է խաղացել նաև հորդառատ աղբյուրի առկայությունը, որի շնորհիվ լուծվել է ամրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահ-բուլաղ:

Փանահի կողմից Բայաթի և Շահբուլաղի բերդերի կառուցումը ոչ թե շրջապատի թշնամիների ուշադրությունը շեղող հնարք էր կամ «փորձաշրջան» նրա համար, ինչպես սխալմամբ

³⁷ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 54, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ԵՃՄարտացի պատմություն, էջ 49:

³⁸ Թաոնակյուտը Գայոց արքա Տիգրան Մեծի (մ. թ. ա. 95-55) կառուցած չորս Տիգրանակերտներից մեկի աղավաղված անունն է, գտնվում է Ադրամի շրջանում, Վանքասարի ստորոտում (տե՛ս Կարապետյան Ա., Գայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 227): Այժմ այնտեղ պեղումներ է իրականացնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ պ. գ. դ. Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ (տե՛ս Պետրոսյան Հ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, «ԼՂՀ. ամսյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 434-445):

³⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 265:

կարծում է քաղաքադեստ Դ. Բաբայանը⁴⁰, այլ կոնկրետ իրավիճակով պայմանավորված անհրաժեշտութիւնն: Այդ ժամանակահատվածում թշնամիների ուշադրութիւնը (հայտնի է թե ինչից) շեղելուց առավել Փանահը սեփական անվտանգութիւնն ապահովելու խնդիր էր լուծում, և չէր էլ կարող ենթադրել, որ իրեն երբևէ բախտ կվիճակվի բնավորվել Արցախի սրտում:

Այդ առիթը ներկայացավ այն ժամանակ, երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը իր հետ թշնամացած Արցախի մյուս չորս մելիքութիւնների տիրակալներին դիմադրելու համար դաշնակցեց Փանահի հետ՝ նրան տրամադրելով իր մելիքութեան տարածքում դաշնակց Շուշի բերդը⁴¹: Այս կապակցութեամբ ուսուցանավոր դորավար Ա. Ատվորովը իրավացիորեն նկատել է. «Իր հայրենիքի այս դավաճանը կանչել է Փանահ խանին..., տվել նրա ձեռքը իր ամուր բերդը՝ Շուշի դալան և սղնախով հանդերձ հպատակվել նրան»⁴²:

Այդ պահի դրութեամբ նորաստեղծ խանութեան կազմի մեջ էին մտնում Դաշտային Ղարաբաղի մի մասը և Շուշին: Սակայն, Շուշին էր, որ կենսունակութիւն հաղորդեց տափարակներում անխուսափելի կործանման դատապարտված խանութեանը՝ ձևը վերածելով բովանդակութեան:

⁴⁰ Бабабян Д., Политическая история Карабахского ханства в контексте Арцахской дипломатии XVIII века, Е., 2007, с. 39–42.

⁴¹ Անվիճելի է, որ Շուշիի բերդը կար մինչև Արցախում 1720-ական թթ. ազատամարտի սկիզբը: Հետևաբար, անհիմն են ադրբեջանցի պատմաշինարարների այն պնդումները, թե իբր Շուշին կառուցվել է Փանահ խանի կողմից 1750-ական թթ.: Իրականում, Շուշիի բերդը այդ թվականներին միայն վերակառուցվել է (տես Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. I, Е., 1964, с. XLI, Չոբանյան Պ., Շոշ և Քարազուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1994, N 1–2, էջ 183–187):

⁴² Нерсисян М., А. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах, Е., 1981, с. 136.

Խամսայի մեղիքները ստիպված էին նոր մարտահրավերներին դիմակայելու Արցախում քոչվոր ջեհանջիր ցեղի սարջալլու ճյուղի ցեղապետ Փանահի Հայտնվելուց հետո: Հենց Փանահի ժամանակներից սկսվեց այլացեղ և այլակրոն էթնիկ տարրի ներթափանցումն Արցախ: «Ղարաբաղի նորահաստատ խանութթյան համար կարևոր քաղաքական հարց էր մահմեդական ազգաբնակչություն կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար այնպիսի տարր, որը պիտի խանական իշխանութթյան նեցուկը դառնար: Փանահ խանը, դավաճանութթյամբ սողոսկելով զուտ հայաբնակ Խամսայի երկրի սիրտը, շուտ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բավարար հիմք չեն տիրապետություն հաստատելու համար,— իրավացիորեն նկատում էր Հեոն,— և նա շտապեց թուրք թափառական ցեղեր գրավել դրսից հարևան խանութթյուններից, խոստանալով նրանց զանազան արտոնութթյուններ: Այսպիսով, Վրաստանից և այլ տեղերից Ղարաբաղ փոխադրվեցին փյուսյան, կարաչարլի, Ղինլի, դեմիրչի-հասանլու, ղըզըլ-հաջիլի, սաֆիքյուրդ, ըոյ ահմեդլի, սահաթլի, քենգերլու և այլ շատ թափառական ցեղեր: Հոր օրինակին հետևելով, Իբրահիմ խանն էլ ամեն ջանք գործ էր գնում՝ դրսից բերելու նոր մահմեդական տարրեր»⁴³: Անվանի պատմաբանի բերած ցեղերի այս շարանին կարող ենք ավելացնել թուրք-թաթարական քոչվոր ու կիսավայրենի այնպիսի ցեղախմբերի, ինչպիսիք են ջեհանջիրցիները, սարջալլուները, օթուզիքիները, քյաբիրլուները, իգիրմիգորդները, քոլանիները և այլք, որոնց բնակեցումը Ղարաբաղի տարածքում իսկական չարիք դարձավ արցախահայութթյան համար: Այդպիսով, Արցախում բնակվող միատարր ու միաձուլ հայութթյան մեջ մտավ օտարասեռ էթնիկ տարրը, իր հետ բերելով մտքի և մշակույթի ահավոր հետամնացություն, ահռելի չափե-

⁴³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 303:

րի հասնող աղքատութիւնն⁴⁴: Խաշնարած ցեղերի՝ Արցախ ներ-
թափանցելուց հետո ընկած ողջ ժամանակաշրջանը հագեցած է
եղել ընդհանր հայերի և եկվոր էթնիկ տարրերի հակամարտու-
թյամբ⁴⁵: Բերված ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահ խանի
համար հուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն չենթարկվող
մելիքութիւնների դեմ պայքարի ժամանակ:

Նախ Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալեց հայ մե-
լիքների կողմից իր մոտ բանակցութիւնների եկած Զրաբերդի
Մելիք-Իսրայելյան Ալլահոուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կա-
ռավարիչ Հեյդար Ղուլի խանի դրդմամբ, հրամայեց գլխատել
նրան: Փանահն այդպես էր վարձահատուցյց լինում իր կյանքը
Նադիր շահի դահիճների ձեռքից փրկած Զրաբերդի մելիքին:
Արցախի հայերը դեռևս XIX դարում պահպանել էին հետևյալ
տխուր երգը, որը ժողովրդական ավանդութիւն համաձայն մա-
հապատօից առաջ, Փանահ խանի զնդանում, հորինել էր Ալլահ-
ոուլի սուլթանը.

«Վարդապետին Քաջի⁴⁶ ասեք գայ առ իս,
Կամ զինքն սպանեցէ կամ փրկեսցէ զիս,
Եղբայրդ իմ Ադամ զվրէժն իմ հան,
Ափսո՛ս, զի վրէժ իմ մնաց յաւիտեան»⁴⁷:

Ալլահոուլի սուլթանին հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Ադա-
մը (Հաթամ), որը «մանկութիւն հասակից պատանդ էր եղել
Դաղստանի Խոսրով սուլթանի մոտ և լավ վարժվել էր լեռնա-
կանների պատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր

⁴⁴ Սկյան Վ., Շուշի, Ե., 1991, էջ 31:

⁴⁵ Հովհաննիսյան Լ., էթնիկական գործընթացները Քաշաթաղի և Քարվաճառի գա-
վառներում 18-րդ դարում և 19-րդ դարի առաջին կեսին, «Եզերք» հանդես, 2006,
N 1, էջ 13: Հմմտ. Бабалян Д., указ. соч., с. 58.

⁴⁶ Խոսքը ժողովրդական հերոս Դալի-Մահրասայի մասին է: Նրա իսկական անու-
նը Ավագ վարդապետ էր, բայց մելիքների մղած կռիվներում ցույց տված սխրա-
գործությունների համար ժողովուրդը նրան տվել էր դալի (զիժ) մականունը:
Ավագ վարդապետը սկզբնապես Զրաբերդի Եղիշե առաքյալի վանքի միաբան էր
(նրա մասին տես Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 459-460):

⁴⁷ Ջալալեանց Ա., Պատմութիւն աշխարհիւն Աղուանից, Մատենադարան, միկրո-
ժապավեն 367, էջ 4:

շահը»⁴⁸: Հնդկահայ ժամանակակիցները Մելիք-Աղամին ներկայացնում են այսպես. «Սա խորամիտ և քաղաքավարի մի մարդ է, պատերազմի մեջ՝ խիզախ»⁴⁹, իսկ 1781 թ. կազմված «Պատմագիրք Միւնեաց» ձեռագրի Հիշատակարանում նա բնութագրվում է որպես «այր քաջասիրտ, և կարի ճարտարաբան. նաև՝ առատաձեռն ևս ըստ հոգեսէր ըղձից իւրոց՝ առ կարօտեալս և չքաւորեալս»⁵⁰: Եվ հենց պատերազմների մեջ խիզախ այդ քաջասիրտ այրն էր, որ իմամսայի մելիքների դաշնակցությունում զբաղեցրեց եղբոր տեղը:

Փանահի Հաջորդ զոհը դարձավ ինչն գավառի տիրակալ Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանը, որը դավադրաբար սպանվեց 1755 թվականին: Դրանով անդառնալի հարված էր հասցվում Հասան-Ջալալյանների աշխարհիկ իշխանությանը: Այնուհետև, Մելիք-Ալլահվերդուն դավելու համար, Փանահ խանը ինչն մելիք է նշանակում ինձրիստան գյուղի տանուտեր Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանին: Այսպիսով, Արցախի հինդ մելիքություններից երկուսը՝ Վարանգան և ինչն, այլևս անվնաս էին Փանահի համար, իսկ Գյուլիստանի, Ջրաբերգի և Դիզակի մելիքությունների վրա նրա իշխանությունը չէր տարածվում:

Այդ դեպքերից հետո «անկաւ մեծ իմն հակառակութիւն ընդ Փանահ խանի Ջուլանշիր գաւառին. այս ինչ հակառակութիւնն տեւեալ մինչև ցեօթն ամ անընդհատ իմն շարունակութեամբ ընդ միմեանց պատերազմեալ յերկոցունց կողմանց եղեալ անթիւ արիւնհեղութիւն»⁵¹: Այդ ժամանակ Դիզակի Մելիք-Եսային առաջինն էր, որ գիտակցեց կանոնավոր զորախմբերի առկայության անհրաժեշտությունը: Նա, լինելով «Հմուտ ամենայն հնարիցն մարտի՝ խրախոյս տայր և քաջալերէր, ուսու-

⁴⁸ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 216:

⁴⁹ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 102:

⁵⁰ Մատենադարան, ձեռագիր 1488, էջ 218ա:

⁵¹ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44:

ցանէր զամենայն հնարամարտութիւնս. աներկչոտ խրոխտաբար արձակելն ի վերայ մահազէն թշնամեաց՝ աներկիւղ իսկ նահատակիլն՝ քան վատ անունն ժառանգելով կեալն: Նաև մնալ միշտ պատրաստ ի լսել զձայն պատերազմի»⁵²:

Բնավ էլ պատահական չէ, որ այդ գաղափարը ծնվել էր Դիզակի Մելիք-Եսայու մոտ: Կտրված իր երկու գաշնակիցներէց՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփից և Զրաբերգի Մելիք-Աղամից, նա հարկադրված էր միայն սեփական ուժերին ապավինած պատերազմելու Փանահի և Վարանդայի տիրահոյակ տիրակալ Մելիք-Շահնազարի դեմ: Առանց կանոնավոր և մարտունակ զորաջոկատների առկայութեան նա, բնականաբար, ի վիճակի չէր լինի երկար դիմակայել խանական զորքերի հարձակումներին: Հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց) գրում է, որ «Փանահի խանութեան սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք-Եսային, որը հայտնի էր իր քաջութեամբ, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ (յոթ. տարի – Ա. Մ.) նրանց միջև թիժ մարտեր էին տեղի ունենում: Եվ մի անգամ Մելիք-Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է ջախջախում ու ցաքուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ»⁵³: Սակայն, նույն պատմագրի այն հաղորդումը, թի հետագայում Փանահը «նրան (Եսայուն – Ա. Մ.) նենգորեն կալանավորում է ու սպանում»⁵⁴, չի համապատասխանում իրականութեանը: Հայտնի է, որ Փանահի մահից հետո Մելիք-Եսային դեռ երկար շարունակում էր պայքարել նրա որդու՝ Իբրահիմ խանի դեմ: Վերջինիս կարգադրութեամբ էլ դավադրաբար «ի 1230 (1781) թուին Դողու Մալիք Սային սպանեցին»⁵⁵: Այդ կապակցութեամբ ուսս գորավար Ալ. Սուվորովը 1781-ին իշխան Գ.

⁵² Նույն տեղում, էջ 49–50:

⁵³ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմութիւն, էջ 50:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Սատենադարան, ձեռագիր 3881, էջ 86բ:

Պոստոմկիներին ուղղած զեկույցում գրում է. «Շուշիի Իբրահիմ խանը չարություն գործադրելով՝ որոշ գումար է պահանջել Դիզակի Մելիք-Եսայուց և չարչարելով էլ սպանել նրան»⁵⁶: Մելիք-Եսայուց մահվան թվականը հաստատվում է նաև նրա տապանաքարի արձանագրութամբ. «Այս է տապան մեծին Մէլիք Եկանի որդի Մէլիք Եսայուն, և էր սա իշխան կարգեալ Նատիր շահէն: ԼԳ (33) ամ տիրեաց երկիրս Դիզակու և արար բազում քաջութիւն և յաղթութիւն ընդ անօրէնսն. և էր ինքն պարթև և յոյժ զօրաւոր քան զառաջինսն իւր. և թիւ կենաց նորա ԿԱ (61) ամաց, վախճանեցաւ թվին ՌՄԼ (1781), հոկտեմբերի Բ (2)-ին երեքշաբթի. որ ընթեռնուք, մեկ Հայր մեղայ ասացէք. ամէն»⁵⁷:

Փանահի դեմ հաջողութամբ մարտնչում էին նաև Մելիք-Եսայուց դաշնակիցները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Զրաբերդի Մելիք-Աղամբ: Նրանց «ամրոցի (Զրաբերդի – Ա. Մ.) անմատչելիության շնորհիվ Փանահ խանը չէր կարողանում հասնել իր նպատակին, – գրում է Միրզա Ադիգոզալ-րեկը, – այլ լեռնափեջերին փոխած ցանքերն էր իր զորքի ձիերի սմբակների տակ տալիս... Սակայն երկու մելիքները, չնայած անասելի զրկանքներին, չորս տարի շարունակ ցույց տվեցին անսասանության և համառության օրինակներ: Այդքան երկար ժամանակի ընթացքում նրանք չնահանջեցին սպանության և ավարառության ճանապարհից՝ դրսևորելով համառության և հանդըհնության օրինակներ: Նրանք գլխավորում էին [այժմ] հանգուցյալ Փանահ խանի դեմ մարտի եկած շրջապատի խաների զինված ջոկատները և ոչ մի քայլ չէին նահանջում նրա դեմ սկսած պայքարից»⁵⁸:

⁵⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 172, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, М., 2008, с. 79.

⁵⁷ Ռիվանցի հայ վիճաբանության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ա. Բարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 179:

⁵⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 60.

Հետագայում այդ մելիքները նահանջում և ամրանում են Գյուլիստանի բերդում: Այնտեղ Փանահի դեմ նրանց մղած հաղթական կռիվներից մեկի վերաբերյալ Հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում կապիտան Օթար Թումանովը 1754 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած զեկուցագրում. «Հայերը գտնվում էին Սղնասում՝ Գյուլիստանի բերդում: Նրանց գլխավորները մելիք Յուսուֆ (Հովսեփ — Ա. Մ.) և մելիք Աթամ են կոչվում: Սրանք մինչ 1500 [գինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանախանը, հայերը հազթել են, Փանախանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 թվի օգոստոսի 26-ին»⁵⁹: Դիմագրությունը շարունակվել է նաև հաջորդ տարի, ինչպես տեղեկանում ենք Օթար Թումանովի 1755 թ. մարտի 21-ի զեկուցագրից. «Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանախանին և թուրքերին չեն ծառայում»⁶⁰: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 20-ի զեկուցագրով Օթար Թումանովը հաղորդում է Ղզլարի պարետ Իվան Ֆոն Ֆրաուենդորֆին. «Սղնախի հայոց մելիք Յուսուֆը այստեղ (Վրաստան — Ա. Մ.) թագավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց ուղեկցությամբ: Սղնախը դատարկվել է: Իրոք հացի թանկություն է եղել այնտեղ... Գյուղացի-ռայաթը Փանախանին է մնացել: Մելիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը դեռևս իր բերդումն է գտնվում, սակայն ներկայումս ոչ մի տեղից օգնություն չի երևում»⁶¹: Այսպիսով, չդիմանալով Փանահի հարածուն ճնշմանը, մելիքները իրենց գորքի և ժողովրդի մի մասի Հետ Հեռանում են իրենց տիրույթներից և

⁵⁹ Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Ե., 1955, էջ 107, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Гамрекели, Тбилиси, 1968, с. 140:

⁶⁰ Մելիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 109, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 296.

ապաստանում Գանձակի Շահվերդի խանի մոտ, սպասելով հարմար առիթի՝ Փանահի դեմ իրենց գոտեմարտը շարունակելու համար: Յոթ տարի մելիքները մնում են Շամխորում:

Լսելով Փանահ խանի հզորացման մասին, 1757 թ. մեծաքանակ զորքով Շուշիի վրա է արշավում Մազանդարանի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը՝ Իրանի ապագա շահ Աղա Մուհամմադ խանի հայրը: Նրա բանակը կանգ է առնում Շուշիի մերձակայքում գտնվող Խաթուն-Արխ վայրում: Սակայն, շուրջ մեկ ամիս տևած պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում, և Մուհամմադ Հասան խանը՝ լսելով Քերիմ խան Ջենդի ուժեղացման ու դեպի Արաղ շարժվելու մասին, հապտապ հետ է վերադառնում: Այս իրողությունն իր արտացոլումն է գտել նաև վրացական սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես՝ արքայազն Դավիթ Բագրատիոնի «Նոր պատմություն» երկում այդ արշավանքի մասին կարդում ենք. «1757 թ. Մահմադ-Հասան Ղաջարը... գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը ու մոտեցավ Շուշուն: Իսկ երբ Շիրազում երևաց Քերիմ-խան Ջենդը, այս Մահմադ-Հասան Ղաջարը Շուշիից գնաց նրա դեմ»⁶²: Շտապելու պատճառով նա Խաթուն-Արխում է թողնում անգամ Թեհ-րանից բերած երկու թնդանոթները: Փանահ խանը դրանք տանում է Շուշի, որի բերդապարիսպները քանդելու համար նախատեսված թնդանոթները սկսում են պաշտպանել քաղաքը:

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո 1761 թ. մեծաքանակ բանակով Ղարաբաղ է արշավում Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթալի խան Աֆշարը, որը Նադիր շահի առաջապահ զորագնդի հրամանատարն էր եղել: Նա, ինչպես կարդում ենք Աիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում, «ի ՌՄԺ (1761) ամի թուականութեանս մերում, ժողովեալ զբազում զօրս ի վերայ իւր, չոգաւ ի վերայ մեծ և անուանի գղեկին Շոշ կոչեցեալ ամրագունեղ բերդին՝ ածել զնա ի ձեռն, և զիշխօղն նորին զՓա-

⁶² Մելիքսեթ-բեկ Լ., Եջվ. աշխ., էջ 200:

նա՛հ խանն, որ ի Զիւանշիր յազգէ՛»⁶³: Յաթալի խանի բանակը կանդ է առնում Ասկերանի մոտ գտնվող մի դաշտում, որտեղ ամրություն է կառուցում և ձմեռում: Այդ ժամանակ, ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար, «Զրաբերդի ու Թալիշի Մելիք Աթամն ու Մելիք Հովսեփը ևս Յաթալի խանի մոտ գալով՝ նրա զորքին են միանում: Նրա ամրության կողքին մեկ ուրիշն են կառուցում»⁶⁴: Վեց ամիս այնտեղ մնալուց հետո կողմերը հաշտության բանակցություններ են սկսում, և «Փանահ խանն արտաքուստ հնազանդություն է հայտնում նրան ու պատանդ է տալիս իր որդի Իբրահիմ-Խալիլ աղային»⁶⁵: Այդպիսով, Փանահ խանն ընդունում է իր կախվածությունը Յաթալի խանից:

Որդուն ազատելու նպատակով Փանահը դաշնակցում է հետզհետե հզորացող վեքիլ Քերիմ խան Զենդի հետ, որը Յաթալի խանի ոխերիմ թշնամին էր: Նրանց բանակը 1762 թ. Ուրմիայում պարտության է մատնում Յաթալի խանին: Ազատելով պատանդի կարգավիճակով Ուրմիայում գտնվող Իբրահիմ-Խալիլ աղային՝ Քերիմ խան Զենդը 1762 թ. խանի տիտղոս է շնորհում նրան և ուղարկում Ղարաբաղ⁶⁶, իսկ Փանահ խանին իր հետ վերցնելով տանում է Շիրաղ: Այնտեղ էլ 1762 թ. Փանահը մահանում է: Թեև ըստ խանության պատմագիրների Քերիմ խանը նրան Շիրաղ էր տարել պատվելու նպատակով, սակայն ականհայտորեն Փանահը նրա մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Քերիմ խանը որպես պատանդ իր հետ Շիրաղ է տանում

⁶³ Ղիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 57:

⁶⁴ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 60:

⁶⁵ Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 130.

⁶⁶ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 76, Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 72.

նակ Ղարաբաղի Քյազիմ խանին և Խոյի Շահբազ խան Դուս-բուլիին⁶⁷:

Այդ է պատճառը, որ նրանք քար լռություն են պահպանում Փանահի մահվան հանգամանքների վերաբերյալ: Սակայն, այդ բացը լրացնում են հայ հեղինակները, մասնավորապես՝ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. «Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձկանացի, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանութունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեմ»: Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ»⁶⁸: Հիրավի, ճակատագիրը իրեն արժանի մահ էր նախապատրաստել ողջ կյանքը խարդավանքների մեջ անցկացրած այս մարդու համար. ավազակապետ դարձած երբեմնի մուսնետիկ, որին կյանքի արիքները բարձրացրին խանի աստիճանի՝ այնտեղից որպես հասարակ մի խաբեբայի ցած գլորելու համար:

Կարևոր է նաև այն փաստը, որ Փանահն անգամ մի կտոր հող չունեիր Խամսայի մելիքությունների տարածքում, որը որպես գերեզմանատեղ ծառայեր նրա համար: Այդ է պատճառը, որ հարազատները նրա դիակը տարան և թաղեցին Աղզամի մոտ գտնվող Իմարեթ վայրում:

Ըստ էության, Փանահ խանին այդպես էլ չհաջողվեց իր իշխանութունը տարածել Դիզակի, Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքությունների վրա: Փանահի մահից հետո (1762) նրա որդին և հաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1762–1806), ստիպված էր գեռերկար պայքար մղելու այդ ինքնիշխան հայկական մելիքու-

⁶⁷ Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ՊԲՀ», 1999, N 2–3, էջ 355:

⁶⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 62, տես նաև Բաֆֆի, Եջվ. աշխ., էջ 467:

թյունների դեմ: Դեռ ավելին, նորահաստատ խանության դեմ այդ մեղքությունների չմարող պայքարը հաշվի առնելով է, որ 1780-ական թվականներին «Ռուսաստանում մտադրվել էին Արցախի հիման վրա վերականգնել հայոց պետականութունը՝ վերացնելով հայոց հողում հայ մելիքներից մեկի աջակցությամբ գրանից 30 տարի առաջ ստեղծված այսպես կոչված Ղարաբաղի խանությունը»⁶⁹: Ղարաբաղի խաներին չհաջողվեց վերջնականապես ճնշել այստեղ մնացած մելիքների դիմադրությունը: Վեճերը նրանց միջև շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1813 թ., երբ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն Արցախն անցավ Ռուսաստանին⁷⁰, իսկ 1822 թ. Ղարաբաղի խանությունը վերացվեց:

Ամփոփելով նշենք, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեղքություններից մեկի տիրակալի սրտում բուն չէր գրել դավաճանության ակտը, ըստ էության ազատ էին նրանք և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ի թողտվությամբ Արցախում հաստատվեց վաչկատուն սարջալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել Արցախի մելիքությունները: Եվ միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբագրել Մելիք-Շահնազարի թույլ տված շուրջ 240-ամյա ճակատագրական սխալը:

Եվ, վերջապես, եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, ապա այդ պետության կայացման ենթախորքում, անտարակույս, իրենց անուրանալի դերն ունեն նաև Արցախի հերոսական մելիքությունները, որոնց տիրակալներին հաջողվեց միջնադարյան դժնդակ պայմաններում պահպանել այդ երկրամասի հայեցի նկարագիրը:

⁶⁹ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха, «ՊԲՀ», 2002, N 3, էջ 154: 1780-ական թթ. հայոց ազատամարտի մասին տե՛ս Կոստյանցյան Ա., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990.

⁷⁰ Нагорный Карабах. Историческая справка, Е., 1988, с. 14, Мурадян П., История — память поколений, Е., 1990, с. 84.

АРЦАХСКИЕ МЕЛИКСТВА И ВОЗНИКНОВЕНИЕ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

РЕЗЮМЕ

В условиях отсутствия армянской независимой государственности Арцахские меликства были единственной силой, на основе которой, при возможности, могло воскреснуть армянское государство. В целом, Арцахские меликства были свободны и суверенны до тех пор, пока в сердце правителя одного из них не поселилось чувство вероломства. Когда по попустительству правителя Варанды Мелик-Шахназара II-го, в 1752 г. в Арцахе утвердился Панах хан — глава племени кочевых сарыджаллу, ему и его сыну Ибрагиму удалось значительно ослабить армянские меликства. Нанеся им огромный ущерб, они так и не смогли изменить положения дел в крае.

С водворением русского владычества в Карабахе ханство было упразднено в силу своей административно-политической несостоятельности и отсутствия сколь-либо значимой поддержки у местного населения.

ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ԼՈՒՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԵՐԸ
XVIII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XIX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

Լոռու գավառում հայկական տարրը վաղնջական ժամանակաշրջաններից կազմել է բնակչության մեծամասնությունը:

Թուրքերը գաղթել են այստեղ Շահ Աբասի հրամանով (1605 թ.) և իրենց ցեղային բորչալու անունը տվել այն հարթությունը, որտեղ բնակություն են հաստատել: XVIII դ. I կեսին պարսից շահ Թահմասպն (1524–1576), իր թիկունքն ամրապնդելու համար, շիա դավանանքի թուրքական զուլքաթար ցեղախմբին պատկանող բորչալու, դազախ, շամսադինլո, դաշար ցեղերի բնակեցրեց Հյուսիսային Հայաստանի Լոռի, Փամբակ, Աղստև, Տավուշ և այլ վայրերում¹:

XVIII դ. II կեսին գավառի հյուսիս-արևելյան մասում հիմնականում Ալավերդիում, Մադանում և Ախթալայում, բնակություն հաստատեցին հույներ:

Հայ բնակչությունը Լոռիում ավելի շատացավ XVIII դ. վերջերին՝ Ղարաբաղից և XIX դ. առաջին երեսնամյակին՝ Արևմտյան Հայաստանի հյուսիս-արևելյան տարածքներից հայերի վերաբնակեցման հետևանքով:

Ռուս պատմաբան Վ. Իվանենկոն նշում է, որ արդեն XVIII դ. վերջերին սկզբին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը

¹ Վիրաբյան Ա., Եթիմյան Գ., Մեծ Ղարաքիլիսա, հ. 1, Ե., էջ 69:

կազմում էին հայերը, այնտեղ բնակություն էին հաստատել հայոց հին թագավորության շառավիղները²:

Ըստ սկզբնաղբյուրների՝ Վրաստանում, առանց նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի Ղազախ-Շամշագին, Փամբակ, Տաշիր, Աշոցք գավառների, հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 27-28 հազարի³:

1801 թ. Արևելյան Վրաստանի հետ Ռուսաստանին անցած Լոռիում, Փամբակում, Ղազախում և այլ հայկական տարածքներում հայերի թիվը՝ կապված պարսկա-թուրքական ավերիչ արշավանքների (հատկապես պարսից Աղա Մամադ խանի) և հյուսիսկովկասյան լեռնականներ՝ լեզգիների հարձակումների հետ, խիստ նվազել էր: 1801 թ. հետո նշված տարածքների հայ բնակչության թիվը սկսեց նկատելիորեն աճել. բնակավայրերը լքած շատ լոռեցիներ վերադարձան:

Ռուսաստանին միավորմամբ հաստատվում է Վրաստանի վարչական նոր բաժանումը. կազմավորվում է վրացական նահանգը, որի կազմի մեջ մտնում էին Վրաստանը (Քարթլին և Կախեթը) և, այսպես կոչված, «Թաթարական դիստանցիաները»: Վրաստանն իր հերթին բաժանվում էր հինգ գավառների (ուեզդ), որոնցից երեքը Քարթլիում՝ Վերին Քարթլի (Դուշեթ, կենտրոնով), Միջին Քարթլի (Գորի), Ներքին Քարթլի (Թիֆլիս և Սոմխեթ, Լոռի), իսկ երկուսը Կախեթում՝ Թելավ և Սղնախ⁴: «Թաթարական դիստանցիաներն» էին՝ Բորչալուի, Ղազախի, Փամբակի, Շամշագինի և Շորագյալի: Փաստորեն, Լոռու գավառը, Թիֆլիսի հետ միասին, հայտնվեց Ներքին Քարթլի վարչամիավորի կազմում, իսկ Գորիի և Դուշեթի հետ միասին՝ ավելի մեծ՝ Քարթլի վարչատարածքային միավորի կազմում: Քիչ անց նահանգն ընդարձակվում է՝ Լոռու կազմի մեջ մտած

² Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, с. 29.

³ Նույն տեղում:

⁴ Дубровин Н., Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1897, с. 250.

Փամբակի միավորմամբ⁵: Լոռին և Փամբակը միասին կազմեցին մեկ վարչական միավոր՝ Լոռի-Փամբակի ուղեմաս անվանումով: Գավառները բաժանվեցին վոլոստների:

Նույն 1801 թ. Ռուսաստանին անցած տարածքները ենթարկվեցին վարչական բաժանումների. կազմվեցին բոլոր գյուղերի անվանացուցակները, սակայն, առանց նրանց բնակչության թվաքանակը ներկայացնելու: Յուրաքանչյուր Համաձայն՝ Լոռու 25 բնակավայրերից 17-ն ուներ հայ և վրացի խառը ազգաբնակչություն, չորսը՝ վրացի և մեկը՝ օսեթ քրիստոնյա:

Շուրավերի վոլոստի մեջ ընդգրկված Հաղպատ, Որնակ, Սանահին, Շնող, Դսեղ, Ուզոնլար գյուղերի բնակիչների դիմաց արձանագրված է միայն հայեր, Ախթալա-Մաղանի դիմաց՝ վրացիներ և հայեր⁶:

Անդրկովկասի ոռոսական իշխանությունները նպաստում էին նորանվաճ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացին: Դա պայմանավորված էր նորանվաճ տարածքներում Ռուսաստանի ռազմավարական և տնտեսական քաղաքականությունը: Լոռու ամայի լինելու և նրա վերաբնակեցման կարևորություն ու օգտակարություն մասին նշում են Կովկասում ոռոսական պետական պաշտոնյաները, ոռոսական բանակի զինվորական հրամանատարություն, գործարանային գերատեսչությունների ներկայացուցիչները կայսրին, ռազմական բարձրատիճան ներկայացուցիչներին և այլ անձանց ուղղված իրենց զեկուցագրերում, նամակներում, հրամանագրերում⁷: Այդ հաշվետվություններում մանրամասն քննարկվում են Լոռու վերաբնակեցման խնդիրները:

⁵ Шахатунян Н., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 84.

⁶ Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т. 1, Тифлис, 1866, с. 461—474.

⁷ Նույն տեղում, տ. 1, с. 15, 474, տ. 2, Тифлис, 1868, с. 204—209, 211, 216, 615, տ. 4, Тифлис, с. 52, 172, տ. 5, ч. 1, Тифлис, с. 111, 115, 183; Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, ред. Ц. Агаян, т. 1, Е., 1972, с. 198, 202—203.

1804 թ. Հոկտեմբերի 13-ին պարսիկներից փրկութիւն փնտրող և Երևանից դուրս եկած 2 Հազար Հայ ընտանիք Հեռացել էին Կարսի տարածք: Ռուսների ջանքերով նրանք դալիս են Լոռի, որոնցից մոտ 1000 տուն ցանկութիւն են Հայտնում մշտապես բնակութիւն Հաստատել Լոռիում⁸:

Ձափախօքի Կոթելիա գյուղից գաղթեցված 57 ընտանիքների, որոնք ռուսական իշխանութիւնների ջանքերին Հակառակ Հաստատվել էին ոչ թիւ Լոռիում, այլ Թիֆլիսի շրջակայքում, դեռևս գեներալ Ա. Տորմասովը հորդորում էր տեղափոխվել Բորչալու՝ նրանց խոստանալով կյանքի օրինակելի պայմաններ⁹: Նախատեսվում էր, որ սեպտեմբեր ամսին նրանք պետք է վերաբնակվեին Լոռե ամրոցի և Ուզունլար (Օձուն) գյուղի միջև՝ նախկինում եղած Բալախչայ գյուղատեղիում¹⁰:

1804 թ. կամերալ վիճակագրութիւն Համաձայն՝ Լոռու գավառում ապրում էր 780 ընտանիք կամ 3 908 մարդ՝ գերազանցապես Հայ ազգաբնակչութիւն, որոնցից 2252 արական և 1656 իգական սեռի ներկայացուցիչներ¹¹:

1804–1805 թթ. Փամբակի գավառում (Լոռին Փամբակից բաժանվում էր Բզովդալ կամ Դվալ լեռով) ապրում էր 514 ընտանիք կամ 3886 մարդ, որոնցից Հայեր՝ 401 ընտանիք կամ 3297 մարդ, որոնք կազմում էին գավառի բնակչութիւն 78,1 տոկոսը, իսկ մնացած 21,9 տոկոսը՝ 113 ընտանիքը (589 մարդ), մահմեդականներ էին¹²:

Բորչալուի ուղեմասում բնակվում էր 580 ընտանիք (1746 ար., 1166 իգ., ընդամենը՝ 2912 մարդ), որոնցից Հայեր՝ 501 ըն-

⁸ «Փորձ», Թիֆլիս, 1877–1878, N 2, էջ 390–391:

⁹ Մելքոնյան Ա., Ձափախը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 162:

¹⁰ Присоединение ..., с. 602.

¹¹ Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, 1850, отд. III, с. 82.

¹² Ֆայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005, էջ 145:

տանիք (1509 ար., 1008 իգ., ընդ. 2517 մարդ), հուլյներ՝ 79 ընտանիք (237 ար., 158 իգ., ընդ. 395 մարդ)¹³:

Լոռու և Բորչալուի ուղեմասերը միասին ներկայացնում են հետեյալ պատկերը. 1360 ընտանիք (3998 ար., 2822 իգ., ընդ. 6820 բնակիչ), որոնցից՝ հայեր 1284 (3761 ար., 2664 իգ., ընդ. 6425 բնակիչ), հուլյներ՝ 79 ընտանիք (237 ար., 158 իգ., ընդ. 395 բնակիչ)¹⁴:

XIX դ. սկզբի ոռու-պարսկական և ոռու-թուրքական պատերազմների հետևանքով գավառում տեղի ունեցավ ազգաբնակչության թվաքանակի կրճատում և տնտեսության քայքայում: Պատերազմների հետևանքով հայ բնակչության արտագաղթը և գերեվարությունները, ոռու զինվորական հրամանատարության կատարած վերաբնակեցումները մեծ ազդեցություն էին թողնում ազգաբնակչության թվի տատանումների վրա:

1814 թ. Փամբակում ոռուսական զինվորական մարմիններն արևմտահայերից ստանում էին բազմաթիվ խնդրագրեր՝ Անդրկովկասի ոռուսակառույց մարզեր գաղթելու թույլտվություն ստանալու համար¹⁵: Անդրկովկասի ոռուսական իշխանությունները շարունակում էին նպաստել նորնվաճ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացին: Զանգվածային այս գաղթերը նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքների բնակչության էթնիկ պատկերի վերականգնմանը:

Այս տարածքներում կրկին ազգաբնակչության թվի վերելք գրանցվեց 1804–1813 թթ. ոռու-պարսկական և 1806–1812 թթ. ոռու-թուրքական պատերազմների ավարտից և երկրամասում խաղաղություն հաստատվելուց հետո: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով Ան-

¹³ Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX–XX вв., Е., 2002, с. 90.

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Մելքոնյան Ա., Երզրում. Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 1994, էջ 122: Նույնի՝ Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Երզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, «ԼԳ», 1988, N 5, էջ 16:

դըրկովկասի մի մասը, Վրաստանը, Շամչադինը, Ղարաբաղը, Շորադյալը, Լոռին, Ղազախը մտան Ռուսաստանի կազմի մեջ: Ռուսաստանին միանալուց հետո Լոռին, Փամբակը և Բորչալուն կազմում էին մեկ գավառ՝ Բորչալու անունով, որը մտնում էր Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառում (Գերեզ գետի ավազանի միջին մասը) ապրում էր շուրջ 7190 մարդ (1300 ծուխ՝ 3925 ար., 3265 իգ.), որոնցից հայերը կազմում էին 1110 ընտանիք (3355 ար., 2820 իգ, ընդ.՝ 6175 մարդ կամ գավառի ողջ բնակչության 86 տոկոսը), հույները՝ 115 ընտանիք (345 ար., 270 իգ., ընդ.՝ 615 մարդ կամ 8,5 տոկոսը), թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը՝ 75 ընտանիք (225՝ ար., 175՝ իգ., ընդ.՝ 400 մարդ կամ 5,5 տոկոս)¹⁶:

XIX դարի 20-ական թթ. սկզբներից, կապված՝ պատերազմների ավարտի հետևանքով երկրամասում հաստատված խաղաղության հետ, այս տարածաշրջաններում կրկին գրանցվեց ազգաբնակչության թվի աճ:

1820 թ. ալաշկերտցի գաղթականները (հիմնականում կաթոլիկներ) գաղթելով՝ բնակվել են Շիրակի Խլի-Ղարաքիլիսա, Թափաղոլլակ, Քաֆթաուլու, Հոռոմ և այլ դյուղերում, որտեղից 1822 թ. վերաբնակվել են Լոռու Շահնազար, Մեծ և Փոքր Ղարաքիլիսա, Շիշթափա և Սարչապետ գյուղերում: Այս, ինչպես նաև հետագայում Լոռի եկած ալաշկերտցիներն ամբողջովին ենթարկվեցին լոռեցիների ազդեցությանը¹⁷:

1824—1825 թթ. Փամբակի, Շորագյալի և Լոռու գավառներում բնակչության ընդհանուր թիվը, գերազանցելով 1804—1805 թթ. ցուցանիշը (2102 ընտանիք), հասավ մինչև 2150 ընտանիքի¹⁸:

XIX դ. սկզբի պատերազմների և թուրք-պարսկական տիրապետության պայմաններում Փամբակի և Լոռու գավառներ

¹⁶ Саркисян Г., указ. соч., с. 106.

¹⁷ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 441.

¹⁸ Հայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 144:

րում ավելացավ նաև մահամեղականների թիվը, սակայն 1826–1828 թթ. ոռուս-պարսկական և 1828–1829 թթ. ոռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով նրանց մեծ մասն արտագաղթեց: 1826–1829 թթ. ընթացքում խիստ տուժեց տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչությունը. բնակչություն մի մասը լքեց բնակավայրերը, մյուս մասը սպանվեց կամ գերի ընկավ, սակայն պատերազմներին հաջորդած զանգվածային վերաբնակեցումները համալրեցին Լոռու գավառի հայ բնակչության թիվը՝ պահպանելով էթնոթողովրդագրական նախկին պատկերը և հայ տարրի գերիշխանությունը մյուս ազգությունների նկատմամբ:

1828 թ. փետրվարի 10-ի թուրքմենչայի և 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագրերը իրավունք ընձեռեցին քրիստոնյաներին՝ արտագաղթելու պարսկահայտակ և օսմանահայտակ տարածքներից:

1829 թ. հունվարի 5-ին Կարսի էյալեթի հայերից շուրջ 2464 ընտանիք, 3 փուլով գաղթելով, տեղավորվեցին Փամբակ-Շորադալի ուղեմասում. նրանցից մի խումբ տեղավորվեց Փամբակի Ղաբաքիլիսա գյուղում¹⁹: Վերաբնակվողների մի մասի խնդրանքի համաձայն՝ նրանց բնակություն վայրեր հատկացվեցին Լոռի-Փամբակի գավառում²⁰: Մինչ այդ՝ 1810 թ. վերջին և 1811 թ. ընթացքում գաղթած կարսեցիների ու արևմտահայ մյուս վերաբնակիչների մի մասը ևս տեղակայվել էին ինչպես Բորչալուում, այնպես էլ Փամբակում²¹:

1829–1830 թթ. Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելյան Հայաստան կատարված զանգվածային վերաբնակեցման հե-

¹⁹ Կարապետյան Ս., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, «ՊԲՀ», 1974, N 2, էջ 292:

²⁰ Դարբինյան Ս., Արևմտահայերի 1829–1830 թթ. գաղթը Չայկական Մարզ և հարակից շրջաններ, «ՊԲՀ», 1973, N 2, էջ 94, նաև՝ Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., «ԲՀԱ», 1977, N 3, էջ 8–9:

²¹ Մուրադյան Գ., Կարսի ցահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 2006, էջ 118:

տեւանքով տեղի ունեցավ բնակչութեան թվի կտրուկ աճ: Վերաբնակիչները հաստատվում էին ավերված և լքված գյուղերում՝ վերականգնելով և նոր շունչ տալով դրանց: Լոռի եկած արեւմտահայերը հիմնականում բնակութուն հաստատեցին գավառի արեւմտյան մասում:

Ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո, բայազետցիների բավական մեծ մի զանգված, Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն նախընտրել է տեղավորվել Լոռի-Փամբակի և Շորագյալի գավառներում²²:

Բուն Լոռու տարածքում եղել են նաև օտար, եկվոր էթնիկ բնակչութեամբ գյուղեր: Երբ Կարսից արտագաղթում և Փամբակի ու Շիրակի ուղեմասերում մշտական բնակութուն է հաստատում 2264 հայ ընտանիք, նրանց հետ դալիս է նաև 600 հույն ընտանիք²³: Գերմանացիները գաղթել են 1818 թ.՝ Վյուտեմբերգյան թագավորութունից՝ հիմնելով Եկատերինենֆելդ (Թբիլիսից 60 կմ հեռու՝ Բորչալուի մոտ)²⁴, իսկ ավելի ուշ՝ 1857 թ., Ալեքսանդրսհիլֆա գաղութները: Հայ բոշաները էրզրումի գաղթականներ են, վերաբնակվել են տարբեր գյուղերում:

XIX դ. սկզբից, երբ Արևելյան Հայաստանի գրեթե կեսը (Արևելյան Շիրակ, Լոռի, Փամբակ, Տավուշ, Զանգեզուր) մտել էին Ռուսաստանի կազմի մեջ, ցարական կառավարութունը ձեռնամուխ եղավ բնակչութեան ընդհանուր հաշվառմանը, կամ՝ կամերալ ցուցակագրմանը: Այն սկսվեց 1828 թ. և ավարտվեց 1834 թ.: Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, այդ թվում՝ Փամբակ-Շորագյալը, հաշվառվել են 1829 թ.: Ըստ այդմ՝ Ղազարի, Բորչալուի և Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասերի բնակ-

²² Գայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100:

²³ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Ե., 1979, էջ 29:

²⁴ Яскорский А., Яскорский Р., Штабы Причерноморья и Кавказа, Е., 2003, с. 117.

չուլթյունը միասին վերցրած կազմում էր 48022 մարդ, որոնցից 24343 հայեր էին²⁵:

1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների հիման վրա կազմված պաշտոնական վիճակագրուլթյան համաձայն՝ ներգաղթներից հետո Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասի (ստեղծվել էր 1805 թ., Վրաստանի կազմում՝ արդեն Ռուսաստանին միացած Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ) բնակիչները բաժանվում են տեղաբնակների և վերաբնակիչների. վերջինները 1829—1830 թթ. ռուսական տիրապետուլթյան տակ անցածներն էին:

Ըստ այդմ՝ ուղեմասում հաշվվում էին տեղաբնակներ՝ 1536 ընտանիք (5425 մարդ) և վերաբնակիչներ՝ 3148 ընտանիք (10575 մարդ), ընդամենը՝ 4684 ընտանիք (16 000 մարդ՝ ար. սեռի): Բացի այդ՝ 214 ընտանիք (620 մարդ) հոգևորականներ, 3 ընտանիք (20 մարդ) մելիքներ: Փաստորեն՝ ներգաղթներից հետո ապրում էր 4901 ընտանիք կամ 16641 մարդ²⁶: Ընդհանուր թվով՝ ազբնակչուլթյունը կազմում էին հուլյներ՝ 169, հայ առաքելականներ՝ 14963, հայ կաթողիկներ՝ 963, մահմեդականներ՝ 546 մարդ²⁷:

Մինչև 1828—1829 թթ. գաղթերը նշված տարածքների ազգաբնակչուլթյան մեծամասնուլթյունը կազմել են հայերը, թվաքանակով երկրորդ տեղում էին թուրքերը, երրորդում՝ վրացիները: Վերջիններս ողջ բնակչուլթյան 10 տոկոսից պակաս են եղել:

Լոռիում հաստատված հայերը հիմնականում եկել էին Ղարաբաղից, Շամշադինից, Ալաշկերտից, Կաբինից, Փամբակից, Ղազարից: Ղարաբաղի գաղթականները գլխավորապես տեղավորվել են Բոլնիս-Խաչենում, Դաղեթ-Խաչենում²⁸, մասամբ՝ Շնողում, Օձունում, Դսեղում, Շահալիում և այլուր: Օձուն, Շնող և Շահալի գաղթած փոքրաթիվ զարաբաղցիները ենթարկվել են բնիկների ազդեցուլթյանը՝ կորցնելով սովորուլթյալին և

²⁵ Կորկուտյան Ձ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչուլթյունը վերջին հարյուրամյակում (1831—1931 թթ.), Ե., 1932, էջ XXVII:

²⁶ Обзорение российских владений за Кавказом, СПб., 1836, ч. 2, с. 303—304.

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Մաղալյան Վ., Դաղեթ-Խաչեն, Ե., 1999, էջ 78:

բարբառային առանձնահատկությունները²⁹: Լոռի էին գաղթել հիմնականում Գյուլիստան և Վարանդա գավառների բնակիչները, այսինքն՝ Մելիք-Բեգլարյանների և Մելիք-Շահնազարյանների հպատակները: Իսկ Խաչենի և Դիզակի հայերը մասամբ մնացին իրենց տեղերում, մասամբ էլ՝ գաղթեցին այլ վայրեր. նրանցից շատերը տեղափոխվեցին Վրաստան, խառնվեցին վերոհիշյալ երկու մելիքների հպատակների հետ³⁰:

XIX դ. 30-ական թվականներին ցարական Ռուսաստանն իր դիրքերը ծայրամասային գավառներում ամրապնդելու նպատակով գործի է դնում Հայաստանի ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհների երկայնքով ուղևոր բնակեցնելու ծրագիրը³¹: Լոռին կապող օղակ էր Հայաստանի մնացած գավառների ու Ռուսաստանի միջև, ուստի մեծ թվով ուղևորներ բնակեցվեցին հենց Տաշիր-Լոռիում՝ հիմնելով ուսսական գյուղեր:

Այսպիսով, շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Լոռու գավառի ազգաբնակչությունն զգալի համալրում ստացավ: Ռազմական նախորդ գործողությունների հետևանքով բնակավայրերը լքած շատ լոռեցիներ վերադարձան իրենց հայրենի բնակավայրերը: XIX դ. դարի 30-ական թթ. Փամբակում գրանցվեց ազգաբնակչության թվաքանակի աճ: 1831 թ. Լոռու տարածքն ուներ 10636 բնակիչ, որոնցից՝ հայեր՝ 85,3 %, շիա թուրքեր (թաթարներ)՝ 11,2 %, հույներ՝ 3,5 %³²:

Ամփոփելով, պետք է նշել մի կարևորագույն հատկանիշ, որ Լոռու գյուղերը, մինչև ներգաղթերը լինելով լիովին հայաբնակ, դրանից հետո ևս համլրվելով բացառապես հայ բնակչությամբ, պահպանեցին իրենց թվական գերակշռությունը և հայակական էթնո-ժողովրդագրական նկարագիրը նաև հետագայում:

²⁹ Լալայան Ե., Բորչալուի գաւառ, Թիֆլիս, ա. ք., էջ 6:

³⁰ Մաղայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 67:

³¹ Обзор переселенческого дела на Кавказе, СПб., 1913, с. 2—6.

³² Մամայան Մ., Գրիգորյան Ա., Եղյան Գ., Լոռու մարզ. քննությունը, քնակչությունը, տնտեսությունը, Ե., 2003, էջ 82:

**ЭТНИЧЕСКИЙ ОБЛИК ЛОРИСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ
XVIII — В ПЕРВОМ ТРИДЦАТИЛЕТИИ XIX ВВ.**

РЕЗЮМЕ

Армянское население Лори всегда являлось большинством. В результате переселения греков и турок в конце XVIII века в Лори национально-этнический состав населения региона хотя значительно изменился, но армяне по-прежнему составляли большинство. На втором месте оказались турки, а на третьем—грузины (последние составляли менее 5 % от общего числа населения региона).

По указу царя Павла I от 18 января 1801 г. Картли-Кахет был присоединен к России. Некоторые области Северной Армении, в том числе Лори, в составе Восточной Грузии примкнули к Российской империи.

После присоединения Восточной Армении к России, царизм начал внедрять свои административные деления. Эти изменения охватили и область Лори. В этот период Лори был в центре внимания русского командования, так как для защиты новых завоеванных земель царское правительство нуждалось в надежном населении. Правительство стремилось заселить эти новые территории (в частности, Лорийскую область) благонадежным для себя населением.

После русско-турецкой войны 1828—1829 гг. множество армянских семейств из областей Западной Армении переселилось в Лори.

В результате этих переселений численность населения Лорийской области возросла за счет армян. Лорийская область осталась армянонаселенным регионом.

ՀԵՐՄԱՆ ԱՔԻԽԸ ԵՎ ՀԱԹԱՍՏԱՆԸ

XIX դարի առաջին կեսին օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ Հետազոտություններ կատարելու նպատակով այցելել են Հայաստան: Նրանց թվում գերմանացի հայտնի գիտնականներ Աուգուստ Փոն Հաքստհաուզենը, Ֆրիդրիխ Բոգենշտեգտը, Մորից Վազները, Կարլ Քոխը, Ֆրիդրիխ Պարրոտը, Հերման Աբիխը և ուրիշներ: Դեպի Հայաստան նրանց կատարած այցելությունների հիմնական նպատակը եղել է Արարատի ուսումնասիրությունը: Սույն հոգվածի շրջանակներում անդրադարձել ենք Հերման Աբիխի այն աշխատություններին, որոնցում Աբիխը ներկայացնում է իր այցելած հայկական վայրերը: Նա իր կյանքի քսանութ տարիները նվիրել է Հայաստանի երկրաբանության ուսումնասիրությանը:

Հերման Աբիխը ծնվել է 1906 թ. դեկտեմբերի 11-ին՝ Բեռլինում: Հայրենի քաղաքում է ստացել նաև համալսարանական ուսում՝ աշակերտելով ժամանակի հռչակավոր գիտնականներ Ալեքսանդր Ֆոն Հոմբոլդին, Կարլ Ռիտերին և Լեոպոլդ Ֆոն Բոխին: Նրանցից է ստացել նաև իր բուռն սերը դեպի երկրաբանությունը: Համալսարանը ավարտելուց հետո Հերման Աբիխը մեկնում է Իտալիա՝ այդ երկրի հրաբուխներն ուսումնասիրելու նպատակով: 1833–1834 թթ. հետազոտական աշխատանքների արդյունքում նա հրատարակում է երկու գիտական ուսումնասիրություններ, որոնցից մեկը Ֆրանսերեն (1836 թ.), իսկ մյուսը գերմաներեն (1841 թ.) լեզուներով: 1842 թ. Հերման Աբիխին հրավիրում են Դորպատի համալսարան՝ որպես Հանքաբանության և երկրաբանության դասախոս: 1843 թ. օգոստոսին նա համալսարանում գիտաժողովի ժամանակ կարդում է հրապարակային դասախոսություն՝ «Հայկական բարձրավանդակի երկրա-

բանական ընույթը» թեմայով: Գիտական իր ելույթի ժամանակ Արխիւր Հայտարարում է, որ կայսեր հրամանով ինքը հաջորդ տարի՝ 1844 թ. սկզբին, 9-10 ամսով հետազոտական ճամփորդութիւն է ձեռնարկելու դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել Արարատն ու Արագածը: Դեպի Կովկաս և Հայաստան ճամփորդութիւնը (1844 թ.) վճռական նշանակութիւն է ունենում Արխիւր կյանքում: Երկրաբանական տեսանկյունից Հայաստանը հետազոտելու միտքը այնքան էր դրավել երիտասարդ գիտնականին, որ նա ոչ թե 9-10 ամիս է մնում այնտեղ, այլ 10 տարի (1844-1853 թթ.): 1853 թ. Արխիւր ընտրվում է Ռուսաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի իսկական անդամ: Նա նույն տարում մեկնում է Պետերբուրգ, որտեղ և բնակութիւն է հաստատում ու ամուսնանում (1855 թ.): 1858 թ. աշնանը Արխիւր ընդունում է Կովկասի կառավարութեան առաջարկը և երկրաբանական հետազոտութիւններ կատարելու նպատակով մեկ տարով մեկնում Թիֆլիս: Երկրորդ այցելութեան ժամանակ նա Կովկասում մնում է ոչ թե մեկ, այլ տասնութ տարի (1858-1876 թթ.): Այսպիսով, Արխիւր ոչ պակաս քան քսանութ տարի անցկացնում է Կովկասում և Հայաստանում: Նա այցելում է նաև Արևմտյան Հայաստան և Ատրպատական: Գիտնականի ուսումնասիրութիւնների առանցքը կազմում է Հայաստանի երկրաբանութիւնը:

1844 թ. Արխիւր դեպի Հայաստան առաջին ճամփորդութեան համար խթան են հանդիսացել հատկապես 1840 թ. Արարատի շուրջը տեղի ունեցած սոսկալի երկրաշարժը, Ակոռի գյուղի կործանումը: Երկու անհաջող փորձերից հետո (1844 թ.), նրան երրորդ անգամ հաջողվում է բարձրանալ Արարատի գագաթը (1845 թ. հուլիսի 29):

Անհաջողութեամբ ավարտված առաջին երեք փորձերի ժամանակ մասնակցել և արշավախմբին իր ծառայութիւններն է մատուցել և՛ Աբովյանը: Աբովյանը Արխիւրից առաջ ուղեկցել և թարգմանութիւն էր կատարել նաև Պարրոտի, Բոխի, Վազների,

Հաքստհաուզենի և Բողենշտեդտի ճանապարհորդությունների ժամանակ: 1876 թ.՝ 70 տարեկան հասակում, Աբիխը տեղափոխվում է Վիեննա ե ընակություն հաստատում այստեղ, որպեսզի իր բազմամյա հետազոտությունների արդյունքները վերամշակի, ամբողջացնի և համակարգի: Նա ապրում է ևս 10 տարի և մահանում է 1886 թ. հուլիսի 1-ին՝ 80 տարեկան հասակում: Աբիխի մահով, դժբախտաբար, անավարտ է մնում իր գլուխգործոցը՝ «Հայաստանի երկրաբանությունը» մենագրությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ ստեղծագործության լույս տեսած առաջին մասերը՝ Հեղինակի մեկնաբանությունները նույն նյութի մասին, բավական են, որ նա առանձնահատուկ տեղ գրավի Կովկասի և առանձնապես Հայաստանի երկրաբանությունը հետազոտողների շարքում¹: Եվ առհասարակ, Աբիխը հանդիսանում է XIX դարի գերմանացի հայտնի երկրաբաններից մեկը:

Նա, իր կյանքի 28 տարիները անցկացնելով Կովկասում ու Հատկապես Հայաստանում, հասցրել է բավականաչափ լավ ծանոթանալ Կովկասին, նրա տարածքներին, ժողովուրդներին: Աբիխը, գտնվելով Հայաստանում, շրջել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր տարածքներով՝ հիմնականում կատարելով երկրաբանական և օդերևութաբանական չափումներ և հետազոտություններ: Նրան հատկապես հետաքրքրում էին հրաբխածին լեռները, Հայաստանում տարածված քարատեսակներն ու երկրաշարժների դրդապատճառները, որոնց ուսումնասիրությանն ու հետազոտությանը նա բավականին երկար ժամանակ է հատկացրել, և մի առանձին գլուխ «Geologie des Armenischen Hochlandes» (Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանություն) աշխատության մեջ նվիրված է հենց այդ հետազոտությունների արդյունքներին²:

¹ Abich H., Aus Kaukasischen Ländern, Reisebriefe, Wien, 1896, Band II, Seite 45.

² Abich H., Geologie des Armenischen Hochlandes, Wien, 1882.

Աբիխը, բավականաչափ ծանոթ լինելով Հայ ժողովրդին և Հայկական լեռնաշխարհին, իր ուրույն կարծիքն է արասհայաել Հայ ժողովրդի, Հայ գեղջուկի, Հայուհու կերպարի վերաբերյալ: Այս տվյալները մենք իմանում ենք Աբիխի իր կնոջը, քույրերին և մորը գրած նամակներից: Նա հայասեր էր և բարձր էր գնահատում Հայ ժողովրդին՝ հաշվի առնելով հատկապես նրա հյուրընկալութունը: Աբիխն իր աշխատությունների մեջ ներկայացրել է Հայկական լեռնաշխարհի առանձին տարածքներ, որոնք ուսումնասիրել է աշխարհագրական և երկրաբանական տեսանկյուններից: Հայ ժողովրդին վերաբերող տեղեկությունները նա մեծ մասամբ ներկայացրել է իր այն նամակներում, որոնք ուղարկել է իր հարազատներին՝ ցանկանալով նկարագրել այն մարդկանց, ովքեր այդքան տարիներ շրջապատել են իրեն: Տարիների ընթացքում Աբիխն ավելի մոտիկից է ուսումնասիրում հայերին և Հայաստանը, և ավելի է խորանում նրա համակրանքը այդ երկրի ու այնտեղ ապրող ժողովրդի հանդեպ:

Նրա նամակներում հաճախ կարելի է հանդիպել հետևյալ խոսքին. «Das wunderbare Armenische Volk»,— (Հայոց դարմանահրաշ ժողովուրդը)³: Նա 1849 թ. նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսից դրած իր նամակում այսպես է արտահայտվում Հայ ժողովրդի վերաբերյալ. «Ինչպես հնում, Հայ ժողովուրդը այժմ էլ շարունակում է պահպանել բնությունից իրեն տրված գերադասությունը՝ Արևելքի մնացած ժողովուրդների հանդեպ»⁴:

1845 թ. մարտի 14-ի նամակում նա գրում է. «Հայերը կազմում են Թիֆլիսի բնակչության կեսից ավելին և, անկասկած, նրանք իրենց ազգային նկարագրով ավելի բարձր են, քան տեղի վրացիները»⁵:

Նա հայուհու կերպարը հատկապես նրբորեն է ներկայացնում իր մի նամակում, որը գրել էր Վրաստանի Քուլթայիս քա-

³ Abich H., Aus Kaukasischen Landern, Reisebricfe, Wien, 1882, Band I, Seite 122.

⁴ Նույն տեղում, էջ 454:

⁵ Նույն տեղում, էջ 216:

ղաքից 1846 թ. հուլիսի 26-ին: Այստեղ կարդում ենք. «Ես տեսել եմ հրաշագեղ Հայուհիներ, նրանք սքանչելի են: Նրանց գեղեցկուժյունն ավելի քնքուշ է և ավելի գրավիչ, քան վրացի կանանցը, թեև նրանք մի փոքր նման են միմյանց: Հայուհիներն ունեն արտակարգ նուրբ դիմազօծեր, հրաշալի գեղեցիկ աչքեր և վերին աստիճանի նուրբ մաշկ»⁶:

Աբիխը Հատկապես բարձր է գնահատել Հայերի Հյուրասիրուժյունը: Նա նշում է, որ ցանկացած Հայ մարդ այդ ամենը կատարում է անշահախնդիր և առանց ակնկալիքի: Աբիխը զարմացած էր այն փաստից, որ նշանակուժյուն չունեի գյուղապետ է, թե հասարակ գյուղացի, միևնույն է նրանք գիտեն Հյուրասիրել և ամենուր այդպես է: Աբիխը հիացած էր Հայ գյուղացու բնական խելքով և առողջ մտածողուժյամբ: Նա պարբերաբար շփվում էր Հայ գյուղացիների հետ և այնքան դուրս էր մնում նրանց առողջ դատողուժյունից, որ այդ հատկանիշով Հայ գյուղացուն ավելի բարձր էր դասում, քան գերմանացի գյուղացուն: Նա գրում է, որ Հայ ժողովուրդն ունի բարձր զարգացած հոգեկան կարողուժյուն՝ չնայած տարրական կրթության պակասին, իսկ բարոյական զգացումը կազմում է նրա բարոյական ժառանգությունը: «Ժամանակի վայրիվերումների միջով անցած ու անաղարտ մնացած դրոշմն է, որն իր մեջ արտացոլում է Հին ու սրբազան, հոգեկան ամուր ազնվականութունը, մի դրոշմ, — գրում է Աբիխը, — որ իր վրա է կրում այս զարմանալի ժողովուրդը, որով և նա ավելի բարձր է կանգնած, քան շրջապատի որևէ մի ուրիշ ժողովուրդ: Այս մարդիկ զգում են այն իրենց հոգում, առանց տեղյակ լինելու սեփական ազգի անցյալին, որ իրենց նախնիները հերոս են եղել և ի ծնե կոչված են եղել իշխելու: Իրենց կարծիքով՝ աշխարհը պետք է, որ իրենց պատկաներ: Նրանք դեռևս սպասում են այն մարգարեին՝ իրենց

⁶ Նույն տեղում, էջ 360:

ներսում հավատարիւմ, որ մի օր իրենց կվերադարձնեն իրենց հայրերի ժառանգությունը»⁷:

Արիիի համար հիացմունքի առարկա է նաև Հայաստան աշխարհը՝ հայ ազգի պատմական հայրենիքը՝ իր հրաշագեղ բնութայամբ և քաղաքակրթական անցյալով: Նա իր գրեթէ բոլոր նամակներում նման կերպ է բնութագրում Հայաստանը. «Փառավոր երկիր Հայաստան»⁸, «գեղեցիկ Հայաստան», «հայոց սիրուն, զարմանահրաշ աշխարհը»⁹: Նա առանձնահատուկ հոգևոր կապով էր կապված Հայաստան աշխարհի հետ: Դա մենք նկատում ենք իր նամակներից մեկում կարդալով հետևյալ տողերը. «Զարմանալի մի ուժ ինձ հետ է կանչում դեպի այնտեղ, կրկին մի անգամ՝ դեպի հրաշքների այգ երկիրը»¹⁰:

Զարմանալի է, ուրեմն, որ հեռավոր Դորպատից կարճ ժամանակով Հայաստան եկած գիտնականն ինքն իրեն շուտով սերտորեն կապված է զգում այդ երկրի հետ և այստեղ ավելի երկար մնալու, ավելի լայն ու բազմակողմանի հետազոտություններ կատարելու պահանջ է զգում: Նա շուտով ձեռնամուխ է լինում տեսական ուսումնասիրություններին զուգընթաց նաև գործնական, ճարտարապետական և արվեստի տարբեր գործերի համար առանձին ձեռնարկներ ստեղծելու գործին: Նա հատկապես հետաքրքրված էր Հայաստանում գոյություն ունեցող լեռնահանքերով և օգտակար հանածոներով: 1849 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակում Աբիիը գրում է. «Հայաստանի լեռնահանքերում հանգչող մետաղական հարստությունները պետք է, որ շուտով հոսուն կերպարանք ընդունեն ի օգուտ մարդկության»¹¹:

Հայաստանը հարուստ է ոչ միայն լեռնահանքերով, գեղեցիկ է ոչ միայն չքնաղ տեսարաններով, այլև այն այգպիսին է

⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

⁸ Նույն տեղում, էջ 141:

⁹ Նույն տեղում, էջ 154-212:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 212:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 454:

նակ աշխատասեր Հայ գյուղացու ձեռքի ստեղծագործություններով, նամանավանդ փարթամ այգիներով: Եվ Արիխը Հայաստանը համեմատում էր Շվեյցարիայի և Իտալիայի հետ: Նա հատկապես հիանում էր հայկական մրգերի համով, հոտով, տեսակների բազմազանությամբ և գույներով: 1844 թ. սեպտեմբերի 9-ին Երևանից գրած իր նամակում կարդում ենք. «Դեղձ, ընտիր-ընտիր տանձեր, ինչպիսիք ես մեկ ուրիշ տեղ չեմ տեսել»¹²:

Արիխը, երկար տարիներ ապրելով Հայաստանում, հատուկ ուշադրություն էր ուսումնասիրել հայկական արվեստն ու ճարտարապետությունը: Յուրաքանչյուր անգամ այցելելով Հայաստանի տեսարժան վայրերը՝ նա միշտ հիացմունքով և բարձր ակնածանքով է իր հուշերում ու նամակներում գրում հայկական ճարտարապետության չքնադագեղ կոթողների մասին: Հայ ժողովուրդն իր հայրենի հողի վրա բարձրացրել է անթիվ կոթողներ, որոնք ամեն քայլափոխի հիացմունք էին պատճառում օտարական ուղևորին: Նրան հատկապես գրավում է Անին՝ իր ավերված, բայց յուրահատուկ ճարտարապետական կոթողներով: Արիխը մի քանի անգամ այցելել է այնտեղ՝ տարատեսակ հետազոտություններ և գծագրություններ կատարելու նպատակով: 1844 թ. նոյեմբերի 10-ին Երևանից գրած իր նամակում կարդում ենք. «Ամբողջ չորս օր ես Անիում էի՝ Բագրատունիների մայրաքաղաքում: Թեև 600 տարի շարունակ այն ենթարկվել է մարդկանց և բնական տարերքների ավերիչ ազդեցություններին, բայց և այնպես որոշ չափով լավ են պահպանվել Արևելքի այդ զարմանալի պետության ծաղկած օրերից մնացած հուշարձանները: Անվիճելիորեն, երկրի պատմության ամենանշանավոր աղբյուրների թվին են պատկանում դրանք թե՛ իրենց ճարտարապետությամբ և թե՛ իրենց անհամար արձանագրություններ

¹² Նույն տեղում, էջ 143:

րով: Ինձ հաջողվեց նկարել ամբողջ քաղաքը, գծագրել ամենագլխավոր շենքերի հատակագծերը»¹³:

Նրա նամակներից տեղեկանում ենք նաև, որ Աբիխը պատրաստել է մի շարք ուրիշ գծագրություններ ևս Անիի ավերակներից, կատարել է նաև երկրաբանական հետազոտություններ Անիի շրջակայքում: Այգ նպատակով նա շրջագայություններ է կատարել Ախուրյանի եզերքով մինչև Արաքս: «Վեց-յոթ, ժամ տևող այգ ճանապարհի վրա ամեն ինչ պատված էր ավերակներով: Այստեղ կողք-կողքի գտնվում են հին Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքները»¹⁴:

Բագարանը, Երվանդաշատը, Անին, Թալինը, Ղոչավանքը (Հոռոմոսի վանք), իր հեռավոր և մոտակա հնություններով անվերջ հետաքրքրության առարկա են եղել Աբիխի համար: Նա իր նամակներում ներկայացնում է մի քանի մանր գծագրություններ՝ Անիի Մայր տաճարը, քաղաքի և եկեղեցիների հատակագծերը, անգամ փոքրիկ գծագրություններ՝ «բաց կարմիր տուֆ» քարի, որով կառուցված են Անին և առհասարակ Հայաստանի ճարտարապետության շատ ու շատ կոթողներ: Իր նամակներից մեկում նա գրում է. «Ինչ վերաբերվում է քաղաքի պարիսպներին, իրենց մեծությամբ և հզորությամբ նրանք ոչ միայն հետ չեն մնում հին Հռոմից, այլև մինչև իսկ գերազանցում են Հռոմին»¹⁵: «Դժվար է բառերով արտահայտել այն հոյակապ տպավորությունը, որ մարդ կարող է ստանալ այս ժայռակղզուց դեպի Ախուրյանի հովիտը և շրջակայքը բացվող տեսարանից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բարձրանում են միջնաբերդի ու հին քաղաքի աշտարակները»,— գրում է Աբիխը¹⁶:

Աբիխը պատճենահանում է նաև վիմական արձանագրությունները: Իր նամակներից մեկում գրում է . «Իմ կատարած

¹³ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 166:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 188:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 192:

Հետազոտությունները Անիում կարող են մեծ օգուտ բերել Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությանը: Եվ Հենց այդ աշխատանքների համար միայն արժեք ճամփորդել այդ կողմերը»¹⁷:

Արիխը Հայկական արվեստի այդ հուշարձանների մասին կատարյալ հիացմունքով է արտահայտվում. «Անին կազմում է խոշորագույն աստղ Հայաստանի մյուս քաղաքների երկնակամարի վրա: Նա պայծառ ու դյուրթիչ կերպով փայլ է տվել բարբարոս ժամանակների խավարի միջով»¹⁸: Անիի պատմական հուշարձանների թվում Աբիխն ամենաուշադրավը համարում է Կաթողիկե Մայր տաճարը, որ «իր վրա կրում է մեծ հանճարի դրոշմը»: Նա չի մոռանում հիշել նաև արվեստի մյուս կոթողները:

Անիից բացի Աբիխն այցելել և Հետազոտություններ է կատարել նաև Հայաստանի մյուս մարզերում: 1848 թ. սեպտեմբերի 20-ին Երևանից իր ծնողներին ուղարկած նամակում Աբիխը դրում է. «Դուք պետք է տեսնեք Հաղպատը, Անահիշը, Ղըփչախը (Հառիճ), Հովհաննեսի վանքը, Աղմոսավանքը: Դուք պետք է տեսնեք Ղոչավանքը և Կարմիր վանքը և այն ժամանակ ինձ Հետ միասին դուք ևս պիտի ճանաչեք և սիրեք այն ոգին, որ հին ժամանակ ճախրել է Հայաստանի վրա՝ արվեստի մարզերի վրայով, մինչև իսկ պատերազմների և անընդհատ տեղի ունեցող խռովությունների ժամանակ»¹⁹:

Նա իր նամակներում պատմում է Գեղարզի մասին, ուր Աբիխն առաջին անգամ այցելել է Աբովյանի Հետ միասին Հայաստան հասնելու առաջին օրերին՝ 1844 թ. մայիսին: Նա հիացած էր Գառնու տաճարով, որն այսպես է բնութագրել. «Ինչ տեսարան: Ոճի ինչ մաքրություն, ինչպիսի վայելուչ գեղեցկություն և միաժամանակ ինչպիսի հոյակապ վսեմություն կա այս սյունազարդ խոյակների, վերնախոյակների և առաստաղային կառուցվածքների մեջ: Բոլորը պինդ են կառուցված հնչուն

¹⁷ Լույն տեղում, էջ 208, 260, 261:

¹⁸ Լույն տեղում, էջ 242:

¹⁹ Լույն տեղում, էջ 408:

հրաբխային քարից, նուրբ ծակոտկիներով, արևի տակ փայլող: Նայողին թվում է, թե նոր է կառուցված»²⁰:

Աբխիս Գառնի, Գեղարդ այցելել է երեք անգամ և յուրաքանչյուր անգամ իր հուշերում առանձնահատուկ հիացմունքով է պատկերել ճարտարապետական այդ գլուխգործոցները:

«Ինչքան գեղեցիկ ու նկարչական է թվում այստեղ ամեն ինչ. պատկառաղբու, Հնօրյա, ծածկված խորհրդավոր նշաններով և արձանագրություններով: Եվ միևնույն ժամանակ ձևի ինչ գեղեցկութուն: Դրանք հիշեցնում են բյուզանդական ոճը, բայց և զուտ եկեղեցական են: Մեզ մոտ էլ պետք է այդպես կառուցեին, ե. մեր եկեղեցիները բոլորովին այլ տեսք կունենային, քան թե այսպես կոչված նորածե եկեղեցիները: Շատ, շատ բան կուզեի ես ձեզ պատմել իսկապես վիպական ու գեղեցիկ այս հոյակապ վայրից՝ Գեղարդի շրջակայքի այս վայրի և հուժկու, բայց միևնույն ժամանակ իր ներքին կյանքի խորքերը մերկացնող բնությունից», — գրում է Աբխիսը²¹:

Աբխին այցելել է նաև Մաղկաձոր (Դարաչիչակ): 1844 թ. սեպտեմբերի 9-ին նրա գրած նամակում կարդում ենք. «Իսկական դրախտը, բուսական աշխարհի մի սրբավայր, որի նմանը ես, առանց չափազանցության, չեմ տեսել և ոչ մի տեղ: Մաղկափթիթ հովիտների մեջ կաղնու չքնաղ անտառներ, հրաշալի օդ, գեղեցիկ տեսարաններ, որսի կենդանիներ ու թռչուններ, որքան կուզեք: Կարծես դրախտ լինի»²²:

«Բայց ավելին, Հայաստանի այդ մասում իմ տեսած վանքերի ավերակները արտացոլում են Հին Հայկական, Հաճախ նաև Հին Իտալական ճարտարապետության ոճը՝ թափանցելով մինչև արդի, պրոզայիկ ժամանակները: Իմիջայլոց, այստեղ նկատեցի մի գավիթ՝ զուտ Հայկական ճարտարապետությունն իր մեջ ար-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 83:

²¹ Նույն տեղում, էջ 84-86:

²² Նույն տեղում, էջ 140-141:

տացուող մի շենք, որ մեծ, հսկայական լինելով՝ փառահեղ է և մեծաշուք, թողնում է խիստ հաճելի տպավորութուն»²³:

Գեղարդից և Ծաղկաձորից ոչ շատ հեռու գտնվում է Սևանը: Առաջին անգամ Արիխը Սևանը տեսել է Թիֆլիսից Երևան գալիս, այցելել է կղզին և վանքը: Նա Աևանի շրջակայքում նաև երկարատև հետազոտութուն է կատարել:

1845 թ. հոկտեմբերի 8–20-ը Աբիխն անց է կացրել Սյունյաց աշխարհում: Նա հատկապես բարձր է գնահատել չքնադագեղ Տաթևի վանքը՝ որպես ճարտարապետական գլուխգործոց: Մորը դրած նամակում այսպես է արտահայտվել. «Թե՛ իր արժեքով որպես հին Հայոց պատմական հուշարձան և թե՛ իր դիրքով Տաթևը պատկանում է Հայաստանում իմ այցելած ամենանշանավոր վանքերի թվին: Ուստի մեծ եղավ իմ ցավը, որ չկարողացա այդտեղից ավելին տեսնել, քան վանքի արտաքին տեսքը»²⁴:

Աբիխն այցելել է Հայաստանի պատմական այլ վայրեր նույնպես. Թալին, Արտաշատ, Խոր Վիրապ, Հին Զուղա, Էջմիածին և այլուր:

1844 թ. մայիսի 29-ի նամակում գրում է. «Էջմիածինը՝ իր գեղեցիկ շենքով և պարսպապատ ու ընդարձակ կառուցվածքներով, Հայտնի այդ հինավուրց պատկառելի վանքն առաջին վայրն էր, որ մենք այցելեցինք մի գեղեցիկ երեկո՝ Երևանը թողնելուց հետո: Իմ գալստյան լուրը վաղուց արդեն Էջմիածին էր հասել: Չորս շաբաթ շարունակ նրանք սպասել էին ինձ: Ներսես կաթողիկոսը, որին ես ներկայացել էի Պետերբուրգում, հանձնարարական նամակ էր գրել իմ մասին, այգ պատճառով և փառավոր ընդունելության արժանացա Էջմիածնում»²⁵:

Հայաստանի որոշ վայրեր Աբիխը գնացել է Աբովյանի ուղեկցությամբ: Նրանք գնացել էին Աբովյանի ծննդավայրը՝ Քանաքեռ: Նա զրուցել էր Աբովյանի հարազատներին հետ և

²³ Նույն տեղում, էջ 547:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 257:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 75–76:

վառ տպավորութիւններ ստացել: Նա այսպես է նկարագրել այդ ճամփորդութիւնը. «առաջ էինք շարժվում դեպի Քանաքեռ՝ Արոյանի ծննդավայրը: Սա գտնվում է հրաբխային աշխարհի հրաշագեղ լանջին, որ գոյացել է լավաններից: Գյուղն ունի ջինջ, ազատ, առողջարար օդ: Այն գտնվում է Զանգուի մի աղմկահոլով վտակի ափին, որը գալիս է «Քառասանակ (40 ակունքներ)» կոչվող հրաբխային սարից և շրջապատում է հայկական հին գերդաստանների այն բնակավայրը, որտեղ վարում են նահապետական կյանք: Մի պսակ՝ ծաղկափթիթ գեղեցկագույն այգիների, որ արտադրում են սիցիլիական, միանգամայն նաև երևանյան գինու ամենաընտիր տեսակները»²⁶:

1844 թ. մայիսի 29-ի նամակում Աբիխը դրում է. «Արոյանի հետ միասին ես եղա Քանաքեռում՝ Երևանից 7 վերստ հեռավորութեան վրա գտնվող այդ զովասուն, բարձրադիր դյուզում: Այստեղ երկու եկեղեցի կա, թեև դարձյալ հին, բայց լավ պահպանված: Ունեն գեղեցիկ ճարտարապետական ոճ, մանավանդ նրանցից մեկը, որի դուռը յուրահատուկ ձևով է պատրաստված և զարդարված է հին հայկական միջնադարյան ոճով»²⁷:

Քանաքեռի վրայով նրանք հասնում են Երևան, որի տները միանգամայն ասիական ճարտարապետութեան տեսք ունեն՝ շրջապատված փարթամ այգիներով: Նրանք Երևանում դիմավորում են Արոյանի աշակերտները: Նա այսպես է նկարագրում Երևանը. «Պարսկական դռներ ունեցող այգիների մեջ ընկած մի երկայն փողոց շարունակ դեպի վար էր տանում ճամփան: Վերջապես հասանք մի ընդարձակ, ազատ հրապարակ: Աջ կողմում Սարդարի բերդն էր՝ իր բարձր պարիսպներով և աշտարակներով, անմիջապես այն կողմը՝ Արարատը, ձախ կողմը, մեջտեղում, դեղին տեսքով միահարկ մի տուն՝ երեք թևերով, բուրրովին եվրո-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 523:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 152:

պական ձևով և միակն իր տեսակի մեջ Երևանում: Այստեղ էր բնակվում Աբովյանը. Երևանի գավառական դպրոցն էր այդ»²⁸:

1844 թ. Հուլիսի 20-ի իր նամակում Արիխը մորը մի շարք տեղեկություններ է հաղորդում Աբովյանի ուղեկցությամբ դեպի Նախիջևան, Օրդուբադ, Ագուլիս կատարած շրջագայությունների մասին:

Նախիջևանից Աբիխն անցնում է Մակու և Բայազետ: 1862 թ. մայիսի 19–31-ին՝ քրսը՝ Ռոզաննային, գրած նամակում Արիխը գրում է. «Այս տողերը քեզ կպատմեն Հաբեթի հայրենիքի մասին: Ես հիմա գտնվում եմ նրա հոր՝ Նոյի հայրենիքում՝ Նախիջևանում: Այս հիասքանչ այգիները, որոնցով բոլոր կողմերից շրջապատված է այս ավերված քաղաքը, այնպիսի գինի են տալիս, ինչը ցանկացած ուղղափառ հավատացյալի հիշեցնել է տալիս մեր նախնիներին, ովքեր իրենց ձեռքով այդ հողում տնկեցին խաղողի առաջին որթը»²⁹:

1859 թ. սեպտեմբերի 28-ի նամակից, որ Աբիխը գրել էր իր սիրելի Ադելին, մենք կարդում ենք նրա՝ դեպի Գյումրի կատարած ճամփորդության մասին. «Մառախուղ էր, անձրև, հետո սկսվեց ձյուն, իսկ արևը վախվորած դուրս սահեց ամպերի հետևից և թույլ փայլեց, երբ մենք հասանք այդ հետաքրքիր գագաթին, որը ձգվում էր Գիլիջանի հովտից դեպի Փամբակի բարձունքները: Այստեղ մենք հանդիպեցինք հանքային ջրի ակունքի, որը հարուստ էր ածխածնով և հանքային այլ բաղադրիչներով: Փամբակի մարզի շրջակա գյուղերը բնակեցված էին հիմնականում մուսկաններով: Ճանապարհը մեզ հասցրեց մինչև Համամու գյուղը, որտեղ էլ սկսվեց իսկական ձմեռը: Փամբակից մեծ դժվարությամբ հասանք Գգիմրի քաղաքը (Ալեքսանդրապոլ, այժմյան՝ Գյումրի): Այստեղ ձյուն ընդհանրապես չկար, բացի դրանից Հայաստանի այս մասում խոտի, ծա-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 108:

ուի կամ անտառի հետք անգամ չկար»³⁰: Նրա ուշադրութիւնը գրավել էր հատկապես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ճարտարապետական յուրահատկութիւնը: Նա նշում էր, որ այդ քաղաքի տները շատ ցածր էին և կառուցված էին հիմնականում մոխրագուլյն տուֆից: Ուշագրավ էր Արիխի համար հատկապես այն, որ այս քաղաքի բոլոր ֆարրիկաների, տների ու եկեղեցիների կառուցման ժամանակ հայերն օգտագործել են հայկական անտիկ ճարտարապետութեան ոճը՝ կարմիր գուլյն ունեցող քարատեսակի հետ օգտագործելով սևագորշ քարեր՝ ինչն էլ պատերի վրա սև բծեր է առաջացրել: Առաջին հայացքից, երբ օտարազգիները տեսնում են ճարտարապետական այդ ոճը, կարող են մտածել, որ այն տարօրինակ է, սակայն հետագայում դա դառնում է սովորական: Օտարազգիները սկսում են կամաց-կամաց հասկանալ այդ ճաշակը, քանի որ այն համապատասխանում է շրջակա միջավայրին»³¹: Արիխը մեկ ուրիշ անգամ հատուկ այցելում է Ալեքսանդրապոլ՝ աշխարհագրական չափումներ և երկրաբանական հետազոտութիւններ կատարելու նպատակով: Նա իր հետազոտութիւնների արդյունքում Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում հայտնաբերել է քարերի մի քանի տեսակներ՝ սիենիտ, դիորիտ, ֆելզիտ և այլն³²:

1872 թ. հունիսի 12-ի նամակում Արիխը գրում է. «Շատ ավելի մեծ եղավ իմ ուրախութիւնը, երբ ես Անիի Մայր տաճարն իր ողջ շքեղութեամբ հարութիւն առած տեսա Ալեքսանդրապոլում՝ շնորհիվ տեղի լուսավորչական հայերի կրօնական ու ազգային ոգու: Այդ համայնքը կարճ ժամանակվա ընթացքում կառուցել է նոր ժամանակների ամենագեղեցիկ ճարտարապետական շէնքը: Այն կառուցվել է իր նախատիպին միանգամայն հավատարիմ եղանակով: Հեռվից իսկ զարմանք

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 16-17:

³² Abich H., Geoloische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgsländern zwischen Kur und Araxes, Tiflis, 1867, Seite 5-6.

առաջացրեց իմ մեջ այդ վիթխարի նորակառույց շենքը, և ես
երկար ժամանակ չէի կարողանում բաժանվել նրանից: Երկրին
հատուկ փխրաքարի (տուֆ) երկու երանգները կարմիր և մուգ
սև, այստեղ շատ ավելի լավ են օգտագործվել. համաչափ, ճար-
տարապետորեն, քան նույնը Անիում: Ալեքսանդրապոլի նորա-
կառույց մայր եկեղեցին նույնպես կառուցված է տուֆից»³³:

1859 թ. հոկտեմբերի 7-ին գրած նամակից մենք տեղեկա-
նում ենք, որ Արիխը եղել է նաև էրզրումում. «Կարսից էրզրում
տանող ճանապարհը շրջապատված էր բազմաթիվ սարերով և
ժայռերով, սակայն զարմանալի էր, որ դրանք չունեին անաա-
ռածածկույթ: Այդ մութ, սոճիների և կեչիների սակավ խառ-
նուրդը ծածկում էր տպավորիչ կերպով, բարձր ու շատ խիտ
չարքով միմյանց կողքին վեր խոյացող ապակենման լեռների
լանջերը միայն: Այդ պատերից կարելի է եզրակացնել, որ ինչ-որ
մի ժամանակ այդ լանջերը ձյունածածկ են եղել: Այս հրաշա-
գործույթյան ներքո է տարածվում Արաքսի հովիտը. գարնանը՝
ծագկուն, իսկ ամռանն ու ուշ աշնանը՝ մրգառատ: Բազմաթիվ
փոքր գյուղեր, որոնք տարածվում էին Արաքսի հովտում, հա-
զիվ էին ընկալվում որպես գյուղեր, քանի որ նրանց տներն
ասես փոքր քարակույտեր լինեին»³⁴:

1866 թ. սեպտեմբերի 15-ի նամակում, երբ նա գտնվում էր
Լոռվա չքնադագեղ բնության գրկում, նա այսպես է նկարա-
գրում. «Հրաշալի երկիր է հինավուրց Հայաստանը: Բնության
ձեռքով ստեղծված գեղեցիկի և ինքնատիպի կողքին՝ այստեղ
մենք տեսնում ենք պատմական գրավիչ անցյալի բազմաթիվ
հիշատակարաններ: Հիշատակարաններ, որոնք անցորդի առջև
դուրս են դալիս ամեն քայլափոխի, այս վիպական հովիտների
մեջ խոհուն գեղեցկույթյամբ աչքի զարնող ճարտարապետական

³³ Նույն տեղում, էջ 16-17:

³⁴ Abich H., Aus Kaukasischen Ländern, Reisebriefe, Wien, 1896, Band II, Seite 19-20.

բեկորներ, վիմագիր անթիվ արձանագրություններ: Ամեն ինչ խորհրդավոր տպավորություն է թողնում»³⁵:

Աբիխը բավականին երկար ժամանակ անց է կացրել Լոռիում՝ հետազոտելով և աշխարհագրական չափումներ կատարելով սարերում՝ Ղարաբուլաղում, Մուշավերիում, Աղլաղանում, Լալվարում, Լեջանում: Նա նշում է, որ անհնար է չհիանալ Լոռվա բնությամբ, այն մի անզուգական վայր է, որ հարուստ է բազմատեսակ ծառերով և բույսերով: Ըստ Աբիխի հետազոտությունների արդյունքների՝ այս սարերի մեծ մասը հրաբխածին են: Աբիխը եղել է Օձունում, Ալավերդիում, Մազանում, Ախթալայում, Շամլուղում: Նա հատկապես ուշադրություն է դարձրել Ալավերդու պղնձամոլիբդենային հանքերին: Նա նշում է, որ Լոռին հարուստ է հանքերով: Պղնձի հանքեր կան նաև Շամլուղում, Ախթալայում և Մազանում: Շամլուղից ներքև գտնվում է Ախթալան՝ իր գեղեցիկ եկեղեցու ավերակներով³⁶:

Աբիխի թարգմանիչը Լոռիից էր: Նա Իգահատ գյուղից էր, ինչը նշանակում էր «խաղողի այգու բարձրակետ»: Նրա ազգանունը Շահվերդյան էր: Ալավերդուց Աբիխը գնացել է Ղաբաքիլիսա (բառացի՝ «սև եկեղեցի», այժմյան Վանաձոր): Նա անհամբերությամբ սպասում էր, թե երբ պետք է հասնի Երևան՝ Արարատը գոնե հեռվից տեսնելու համար: Հերման Արիխն առաջին անգամ Հայաստան եկավ 1844 թ.: Արարատը ուսումնասիրելու առաջադրանքով: Նրա՝ Արարատը ուսումնասիրելու հիմնական պատճառը 1840 թ. տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժն էր, որը պաաճառել էր մեծամեծ աղետներ՝ այդ թվում՝ Ակոռի գյուղի կործանումը: Նա կատարած հետազոտությունների մասին գրել է իր գիտական հետազոտություններից շատերի և

³⁵ Նույն տեղում, էջ 239-240:

³⁶ Abich H., Geoloische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgsländern zwischen Kur und Araxes, Seite 10-12.

Հատկապես «Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանությունը» (Die Geologie des Armenischen Hochlandes) աշխատության մեջ: Աբիխն Արարատը վերլուծել է մասնավորապես ընադիտական-երկրաբանական տեսանկյունից: Բացի այս աշխատությունից, նա իր կնոջը, քրոջն ու մորը գրած նամակներում ևս նկարագրում է Արարատը (օրինակ՝ “Aus Kaukasischen Landern, Reisebriefe” գիրքը):

Աբիխն Արարատի գագաթը բարձրանալու փորձերի և լեռան գագաթը վերջնականապես Հաղթահարելու ժամանակ շատ են օգնել իր ճամփորդությունները Հայաստանի տարածքով: Նա իր ստեղծագործություններում գրում է. «Երբ ես ճամփորդում էի դեպի Մակու և Բայազետ, արդեն ճշգրիտ սահմանել էի, որ վերելքի համար միակ ապահով ճանապարհը Հյուսիս-արևելյան, այսինքն՝ Փոքր Արարատին նայող կողմից է: Այդ իսկ պատճառով մեր առաջին երկու փորձերը երկու շաբաթվա ընթացքում կատարեցինք գեղեցիկ Սարբուլաղի եզերքին՝ զույգ Արարատների արանքի ուղղությամբ: Դեռևս հուլիս ամսին մենք Նախիջևանից նշարել էինք Արարատի գմբեթից մինչև լեռնագագաթի ներքևի մասն ընկած տարածքը»³⁷:

Աբիխն Արարատի գագաթը բարձրանալու անհաջողությունների հիմնական պատճառ է համարել անբարենպաստ եղանակը: Ասկայն, երբ կարդում ենք Աբիխի՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին մտորումները, համոզվում ենք, որ եթե նրան քսաներորդ անգամ էլ չհաջողվեր բարձրանալ Արարատի գագաթը, միևնույնն է՝ նա երբեք չէր հուսալքվի: Նա այնպիսի ոգևորվածություն էր պատմում իր այգ դժվարին փորձությունների մասին, որ հասկանում ես, որ, իսկապես, եթե մարդ իր առջև նպատակ է դնում, միևնույն է, ոչնչի առջև կանգ չի առնի: Առաջին փորձերի ժամանակ Աբիխին օգնել է

³⁷ Աբեղեան Ա., Աբիխ և Արարատ, «Դայրեմիք», 1937, նոյեմբեր, էջ 82:

նակ Արովյանը որպես Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ արդեն Արարատի դադաթը բարձրացած անձնավորություն, սակայն բուն հաղթահարման ժամանակ Արովյանն այդ արշավին չի մասնակցել:

Արիիսի առաջին երեք անհաջող փորձերը տեղի են ունեցել 1844 թ. ամռանը, իսկ հիմնական վերելքը եղել է 1845 թ. հուլիսի 29-ին: Արիիսը շատ մանրամասնորեն էր պատրաստվել իր չորրորդ փորձին: Նա գրեթե բոլոր կողմերից ուսումնասիրություններ է կատարել, հետևել է նաև Պարրոտի գրվածքներին: Նա հասնում է իր նպատակին և ոտք է դնում Արարատի գագաթին: Նա իր նամակներից մեկում այսպես է արտահայտվում Արարատի մասին. «Արարատի վրա դցած իմ առաջին իսկ հայացքից ինձ համար պարզ դարձավ լեռան բնությունը: Դրան մեծապես նպաստում է ձյան ծածկույթը, որն էլ օգնում է ճանաչել ձևի մանրամասնությունները. մի բան, որ հեռավորության պատճառով անճանաչելի է դառնում: Ի ուրախություն ինձ՝ Արարատը շատ ավելի նշանակալից է, քան ես երազել էի³⁸: Մի կողմից ես այն համարում եմ համայն աշխարհի ամենանշանավոր լեռնահսկան՝ շնորհիվ մեծաշուք և այդ կապակցությամբ նաև չդիտված իր կերպարանավորման հանգամանքին, իսկ մյուս կողմից՝ ես այդ սարը դիտում եմ որպես ամենափայլուն և ամենահստակ ապացույց նշանավոր լեռնագիտական բնագավառում, որոնք, սակայն, շատ թերահավատների համար դեռևս սոսկ հիպոթեզներ են: Եվ եթե ինձ հաջողվի այժմ ստույգ նկարագրություն և գծագրություն ամենքի համար մատչելի դարձնել մեզնից դժբախտաբար շատ հեռու անցյալում կատարված հրաբխային երկրակազմության շրջանը, ապա դրանով իսկ ես վարձատրված կհամարեմ իմ ճամփորդությունը»³⁹:

Վեհափառ Արարատը դարձել էր Արիիսի մտերիմը, հարազատը: Ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ նա խոսում էր Արարատի

³⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

³⁹ Նույն տեղում:

մասին: Նա ամենուր հիշում էր միայն Արարատ լեռը: 1845 թ. Հուլիսի 29-ի վերելքից հետո ևս քանի-քանի անգամներ նա նորից ու նորից առիթ է ունեցել Արարատը տեսնելու և վայելելու, սակայն չի սպառել «արարատյան սիրո ծարավը»:

1844 թ. մայիսի 29-ին մորն ուղղված նամակում Արիխն այսպես է գրում. «Ինձ Համար Հիմա արդեն պարզ է Արարատի բնությունը: Ես մտածում էի, որ կարող եմ գտնել շատ ու շատ տվյալներ, այժմ իմ այդ հույսերը գտնում են իրենց Հաստատումը: Դրա հետ մեկտեղ բացահայտվում են նաև շատ ավելի անսպասելի երևույթներ: Ինձ գոհունակութուն է պատճառում այն գիտակցութունը, որ իմ ճամփորդության ժամանակ ես ձեռք եմ բերել այնպիսի տվյալներ, որոնք արժանի են դրանց Համար թափած իմ ջանքերին»⁴⁰:

Արարատի գագաթը բարձրանալուց և իր կատարած բոլոր հետազոտություններից հետո Արիխը Հայաստան այցելությունների ժամանակ հատուկ հրճվանքով ու զմայլությամբ էր նայում Արարատին: Արարատը բարձրանալուց հետո Արիխը գնացել է Ղարաբաղ աշխարհագրական և երկրաբանական հետազոտություններ կատարելու: Նա Ղարաբաղում նույնպես Հայտնաբերել է պղնձի հանքեր: Արիխը հիացած էր Ղարաբաղի բնությամբ և Գանձասարով: Գանձասարի վանքը գտնվում է նույնանուն գյուղի մոտ, և նրա տները հիմնականում կառուցված են ֆելզիտից և պորփյուրից: Գանձասարի եկեղեցին եղել է Աղվանից կաթողիկոսների նստավայրը, և շնորհիվ իր վաղեմության, յուրօրինակ ճարտարապետության և կատարյալ կերտվածքի այն Համարվում է Հին Հայկական ծաղկման ժամանակաշրջանի ամենահետաքրքիր ճարտարապետական արժեքներից մեկը: Գանձասարից դեպի Հյուսիս-արևելք գտնվում էր Հակոբավանքը⁴¹:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴¹ Abich H., Geologische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgslandern zwischen Kur und Araxes, Seite 125-126.

Նայելով Աբիխի հետազոտութիւնների արդիւնքներին՝ կարելի է հասկանալ, որ գերմանացի մեծ գիտնականն իր կյանքը և հոգին է ներդրել Հայաստանը հետազոտելու ընթացքում: Նրա կատարած աշխարհագրական և երկրաբանական հետազոտութիւնները, որոնք նա ամբարել է իր բազմաթիւ ստեղծագործութիւնների, գիտական հոգւածների և մենագրութիւնների մեջ, մինչև օրս ծառայում են հայ ժողովրդին՝ տալով բազմաթիւ հարցերի պատասխաններ:

Հայաստանում գտնված ժամանակահատվածում Աբիխը եղել է գրեթե ամենուր և բազմաթիւ արժեքավոր տվյալներ է հավաքել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մարզերի, քաղաքների ու գյուղերի աշխարհագրական և երկրաբանական առանձնահատկութիւնների վերաբերյալ: Հերման Աբիխի գլխավոր նպատակը եղել է Արարատի ուսումնասիրութիւնը և լեռան գագաթը բարձրանալը, սակայն նրա ծրագրում եղել է նաև Արագածի գագաթը բարձանալն ու հետազոտելը: 1844 թ. սեպտեմբերի 10-22-ը նա բարձրանում է Արագածի գագաթը⁴²:

Արդարև, Աբիխի հետազոտութիւնները մեծ խթան կարող են հանդիսանալ Հայկական լեռնաշխարհը աշխարհագրական և երկրաբանական տեսանկյունից հետազոտելու համար: Այգ աշխատութիւնները ամուր հիմք կարող են ծառայել նրա գործը շարունակողների համար:

⁴² Abich H., Geologie des Armenischen Hochlandes, Wien, 1882, Seite 71.

ГЕРМАН АБИХ И АРМЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Известный немецкий ученый Герман Абих 28 лет своей жизни посвятил изучению геологии Кавказа и Армении. Географические и геологические исследования Абиха нашли место в его многочисленных научных публикациях, которые и в наше время служат на благо армянского народа. Многие проблемы по истории Армении нашли ответы в его научных работах.

ՃՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
ԳՅՈՒՄՐԻ-ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ (XIX ԴԱՐ)

Դեռևս VIII գ. հիշատակված Կոնստանդին, որը XIII գ. արդեն մեծ գյուղաքաղաք էր, XVIII դարավերջը հասավ որպես մի փոքրիկ գյուղ Գուլմրի (Գյուլմրի) անունով, ուր, ժամանակակիցների վկայությամբ, կար մի հին եկեղեցի և ապրում էին մոտ 30 տուն պարսիկներ և 20 տուն պարսկահայտակ հայեր¹:

1804 թ. ռուսական կաղակային առաջին խմբերը մտան Գյուլմրի և գյուղի մոտ կառուցեցին բնակելի թաղամաս: Ռուսաստանի հետ միավորումն էական ազդեցություն ունեցավ բնակավայրի էթնոտոլոգադրական պատկերի վրա: Ռուսական զորային ուժի ներկայության շնորհիվ հուսալի դառնալով Գյուլմրին սկսեց դեպի իրեն ձգել պատերազմներից ու զրկանքներից այս ու այն կողմ ցրված հայերին:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի անվանացանկի համաձայն՝ 1807-1814 թթ. ընթացքում միայն Կարսի փաշայությունից Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիա գաղթած 283 ընտանիքներից (1523 մարդ) 61 ընտանիքը (297 մարդ) հաստատվել էր Գյուլմրիում²:

Իր փաշայության տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ և մասնավորապես Գյուլմրի արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814 թ. Կարսի Մահմադ փաշան, հիմք ընդունելով 1812 թ. Բուխարեստի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը, գեներալ Ռտիշչևից պահանջեց իր փաշայության բնակիչներին

¹ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, գ. 103, Ա. Թամրազյանի նյութերը, տետր 1. «Թամրազյան Ա., Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը (1938 թ.)», ձեռագիր: Սատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 2 փետրվարի, թիվ 5, 1874, էջ 3:

² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 22ա, վավ. 86:

ուղարկել նախկին բնակության վայրերը: Սակայն, 1815 թ. մարտի 20-ին գեներալ-մայոր Սիմոնովիչի գեներալ Ռտիշչևին ներկայացրած զեկուցագրի համաձայն, թուրքական կողմի պահանջը Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում հաստատված կարսեցիներին հայտնելուց հետո վերադառնալու ցանկութուն հայտնել էր ընդամենը 37 ընտանիք (196 մարդ), այդ թվում՝ Գյումրիից միայն 7 ընտանիք կամ 37 մարդ³:

Թուրքիայից, մանավանդ՝ Կարսի փաշայությունից, դեպի Հայաստանի հյուսիսային շրջաններ հայերի ներգաղթը նոր թափ ստացավ 1822 թ., երբ պարսկական 12000-ոց բանակը պաշարեց Կարսը: Այս պատերազմի օրերին ավելի քան 500 ընտանիք արևմտահայեր անցան ռուսական տարածքներ և հաստատվեցին Գյումրիում⁴:

1823 թ. միառժամանակ վերջ դրվեց հայերի զանգվածային գաղթին դեպի ռուսական տիրույթներ: Շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Գյումրու ազգաբնակչութունը զգալի համալրում ստացավ: Արդյունքում գրեթե անմարդաբնակ բնակավայրը 1824–1825 թթ. արդեն ուներ 503 ընտանիք կամ ավելի քան 3000 մարդ (373 ընտանիքը՝ հայկական, 130-ը թաթարական)⁵, ինչը Գյումրու ազգաբնակչության XIX դարասկզբի ցուցանիշից՝ 50 ընտանիքից, ավել էր շուրջ 453-ով:

Սակայն բնակավայրի ազգաբնակչության թվի վերելքը հարատև չեղավ: 1826 թ. սկզբներին ռուս-պարսկական հարաբերությունների ծայրաստիճան սրումը հանգեցրեց նոր պատերազմի, որի արդյունքում (խաղաղ բնակչության շրջանում գերեզմարություններ, թալան, բնակչության զանգվածային արտագաղթ)

³ Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т. 5, Тифлис, 1873, с. 816.

⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, ք. 2–3:

⁵ Коцебу М. Е., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г., “Кавказский сборник”, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 19.

Գյոււմրու բնակչութեան թիւը 1825 թ. համեմատութեամբ նվազեց դրեթե 5 անգամ հասնելով 100 ընտանիքի:

Բնակավայրը նորից աշխուժացավ միայն 1826—1829 թթ. Հետո, երբ, օգտվելով ցարական կառավարութեան ընձեռած արտոնութիւններից ու ստեղծված հնարավորութիւններից, շուրջ 1250 ընտանիք արևմտահայեր հաստատվեցին այստեղ: 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ ներգաղթից անմիջապէս Հետո Գյոււմրու բնակչութեան թիւը հասավ 1350 ընտանիքի կամ 7250 մարդու (3980-ը արական, 3270-ը իգական սեռի), որից հայեր էին 1296 ընտանիքը (6960 մարդ) կամ 96 %-ը (այդ թվում՝ 8 ընտանիք կամ 44 մարդ հայ կաթողիկէներ), պարսիկներ՝ 40 ընտանիքը (217 մարդ) կամ 3 %-ը, իսկ հույներ՝ 14 ընտանիքը (73 մարդ) կամ 1 %-ը⁶: Համեմատութեան համար նշենք, որ Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքում՝ Երևանում, նույն 1829—1832 թթ. բնակչութեան ընդհանուր թվից՝ 2751 ընտանիքից, հայեր էին միայն 34 %-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 66 %-ը⁷:

Հայահալածման գործընթացը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ հարյուրավոր գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց նոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, նորից բռնեցին գաղթի ճամփան: Օրինակ՝ համաձայն Ապարանում գաղթականների պրիստով Կուրգանովի՝ Հայկական մարզի կառավարութեանը ներկայացրած զեկուցագրի, Ջանգիի մահալի Մալիքենդ գյուղից 5 ընտանիք նախկին պարսկահայեր Հովհաննես Հազրանովի, Սիմոն Սարգիսովի, Մուրադ Հակոբովի, Գասպար Մելիքովի և Սարգիս Թաթոսովի գլխավոր-

⁶ Հայաստանի ազգային արխիւ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 93, ց. 1, գ. 83, ք. 1—274, գ. 84, ք. 1—380:

⁷ Зелинский С., Город Эривань, "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881, с. 40—41.

ըուծյամբ 1834 թ. հունիսի 29-ին տեղափոխվեցին Գյումրի⁹: Նույն այդ ժամանակահատվածում Գյումրիում վերահաստատվեցին նաև Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղից գաղթած մոտ 100 ընտանիք նախկին էրզրումցիներ⁹:

Արևմտահայերի մեծ գաղթից հետո գրանցված այս նոր վերաբնակեցումը, մեր կարծիքով, ընդունած պիտի լինե՞ր շատ ավելի մեծ մասշտաբներ, որովհետև 1842 թվականով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ XIX դ. 30-ական թվականների վերջին Գյումրու ազգաբնակչուծյան թիվը հասավ ընդհուպ մինչև 1807 ընտանիքի կամ 9385 մարդու (4875-ը արական, 4510-ը իգական սեռի), որից հայեր էին 1728 ընտանիքը (8930 մարդ) կամ 95.6 %-ը (այդ թվում 11 ընտանիք կամ 62 մարդ հայ կաթուղիկներ), պարսիկներ՝ 48 ընտանիքը (340 մարդ) կամ 2.7 %-ը և հույներ՝ 31 ընտանիքը (115 մարդ) կամ 1.7 %-ը: Նույն կամերալ ցուցակագրման համաձայն 1831 թ. համեմատուծյամբ Գյումրու ազգաբնակչուծյան թիվը ավելացել էր 457 ընտանիքով կամ 2135 մարդով, որից 206 ընտանիքը կամ 1023 մարդը (597-ը արական, 426-ը իգական սեռի) գաղթել էր Թուրքիայից¹⁰:

1837 թ. Գյումրին հուչակվեց քաղաք, իսկ որոշ ժամանակ անց ստացավ Ալեքսանդրապոլ անունը: 1840 թ. այն դարձավ գավառակենտրոն: Վերոբերյալ գործոններն էական դեր խաղացին Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի բնակչուծյան թվաքանակի հետագա համաչափ և անընդհատ աճի գործում: XIX դարի 40-ական թթ. քաղաքի էթնոժողովրդագրական և կրոնաղավանաբանական պատկերի ձևավորման վրա որոշակի ազդեցուծյուն էր թողեց նաև ժանտախտի համաճարակը, որը դեռ 1830-ական թվականների վերջերին մոլեգնում էր Վրաստանի

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 447, ք. 32-33:

⁹ Քաղքերուծյնի, Ղարաքիլիսա, «Սեղու Չայաստանի», Թիֆլիս, 27 հունվարի, N 3, 1873, էջ 3-4:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 83, ք. 1-274, գ. 84, ք. 1-380:

Հարավային սահմանամերձ շրջաններում¹¹, իսկ կարճ ժամանակ անց տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի տարածք և ընդգրկեց նաև Ալեքսանդրապոլի գավառն ու հատկապես գավառակենտրոնը: Թե ե՞րբ երևան եկան առաջին հիվանդները, տվյալների բացակայութան պատճառով անհնար է պարզել: Առաջին ստույգ տեղեկությունները վերաբերում են միայն 1840 թ. աշնան կեսերին, երբ համաճարակն արդեն ընդունել էր բավականին մեծ մասշտաբներ: Այսպես՝ 1840 թ. հոկտեմբերի 17-ին օտարադավանների գործերով նախարար Բլուդովին ներկայացրած իր զեկուցագրում գեներալ Ե. Գոլովինը Ալեքսանդրապոլում համաճարակի հասցրած վնասների մասին գրում էր. «Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Ալեքսանդրապոլում ժանտախտի ի հայտ գալուց մինչև հոկտեմբերի 7-ը հիվանդացել է 126 մարդ, որից 88-ը մահացել է, իսկ մնացած 38-ը գտնվում է կասկածելի վիճակում»¹²: Ժանտախտի համաճարակը քաղաքում շարունակվել է նաև հաջորդ մեկ-երկու ամիսների ընթացքում և նահանջել է միայն ցուրտ ձմռան գալստյան հետ: Այդ են վկայում 1840 թ. դեկտեմբեր — 1841 թ. հունվար ամիսների ընթացքում գեներալ Ե. Գոլովինի կոմս Ատրոգանովին ներկայացրած զեկուցագրերը: Եթե 1840 թ. դեկտեմբերի 22-ի N 552 զեկուցագրով Գոլովինը տեղեկացնում էր, թե «նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 19-ը Ալեքսանդրապոլում ժանտախտով ատահարվել է միայն երեք մարդ, որի հետևանքով հիվանդների թիվը քաղաքում նվազել է մինչև 37-ի (զեկուցագրին հաջորդած օրերի ընթացքում սրանցից 6-ը մահացել էր, 29-ը՝ առողջացել, 2-ը կասկածելի վիճակում էին)»¹³, ապա արդեն 1841 թ. հունվարի 8-ով թվագրված իր N 4 զեկուցագրում Գոլովինը նույն

¹¹ Մինչև XIX դարի 50-ական թվականներն Անդրկովկասում բռնկված ժանտախտի և խոլերայի համաճարակների մասին մանրամասն տե՛ս Երիցով Ա., Чума в Закавказье (Исторический очерк), Тифлис, 1879, նույնի, История холерных эпидемии в Закавказье, Тифлис, 1872.

¹² АКАК, т. 7, Тифлис, 1878, с. 85.

¹³ Նույն տեղում, էջ 87:

Սարոգանովին հայանում էր քաղաքում հիվանդության իսպառ վերացման մասին¹⁴:

Մեր կարծիքով համաճարակն Ալեքսանդրապոլում գերազանցապես տարածված է եղել ռուսական զինվորականության շրջանում, և ժանտախտի զոհ դարձածների մասին վերոհիշյալ թվային տվյալները մեծամասամբ վերաբերում են Ալեքսանդրապոլում տեղակայված ռուսական զորքերին և ոչ թե քաղաքային բնակչությանը: Դա է վկայում նաև գեներալ Գոլովինի արդեն հիշված 1840 թ. դեկտեմբերի 22-ի զեկուցադիրը՝ ներկայացված կոմս Սարոգանովին, որում մասնավորապես նշվում էր, թե «ժանտախտն Ալեքսանդրապոլում մասնավանդ տարածված է ռուսական զորքերում՝ ցածրաստիճան սպայական անձնակազմի և զինվորականության շրջանում»¹⁵: Ինչ վերաբերում է քաղաքային բնակչությանը, ապա, մեր կարծիքով, համաճարակի զոհերի թիվն այս շրջանում չպետք է մեծ լիներ հետևյալ պատճառով: Նախևառաջ, եթե այդպիսիք քաղաքում մեծ թիվ կազմեին, ապա անպայման հիշված կլինեին 1842 թվականով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերում և հետո, եթե համաճարակի զոհերն իրոք մեծաթիվ էին, ապա անհնար է, որ քաղաքի ժողովրդագրական դրության մեջ լուրջ հետընթաց չնկատվեր: Մինչդեռ արխիվային փաստաթղթերով ու մեր ձեռքի տակ եղած տվյալներով դա չի փաստվում: Ընդհակառակը, XIX դարի 40-ական թվականների ընթացքում նկատվում է քաղաքային բնակչության թվաքանակի համաչափ աճ: Այսպես՝ եթե ժանտախտի համաճարակի հայտնվելու նախօրեին քաղաքն ուներ 1807 ընտանիք բնակչություն, ապա արդեն 1848 թ. Ալեքսանդրապոլի բնակչության թիվը հասավ 1984 ընտանիքի կամ 11018 մարդու (5578-ը արական, 5440-ը իգական սեռի), որից հայեր էին 1896 ընտանիքը (10542 մարդ) կամ 95.5 % (այդ թվում՝ 25 ընտանիք կամ 137 մարդ հայ

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 87:

կաթոլիկներ), պարսիկներ՝ 59 ընտանիքը (363 մարդ) կամ 3 %
ը, իսկ հույներ՝ 29 ընտանիքը (113 մարդ) կամ 1.5 %-ը: Նույն
կամերալ ցուցակագրման համաձայն՝ անցած 8–9 տարիների ըն-
թացքում քաղաքի ազգաբնակչության թիվն ավելացել էր 177
ընտանիքով (1633 մարդ), որից 109 ընտանիքը (1294 մարդ)
բնական աճի արդյունք էր, 26 ընտանիքը (120 մարդ) Ալեք-
սանդրապոլ էր տեղափոխվել համանուն դավառի գյուղերից, 19
ընտանիքը (94 մարդ)՝ Ռուսական կայսրության տարբեր շրջան-
ներից, իսկ 23 ընտանիքը (125 մարդ)՝ Օսմանյան կայսրության
նից¹⁶:

Քաղաքի բնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ
խախտվեց միայն XIX դարի 50-ական թթ. կեսերին, երբ ցարա-
կան կառավարությունը, մի քանի հետաձգումներից ու անհա-
ջող փորձերից հետո, վերջապես կյանքի կոչեց Անդրկովկասում
մեծաթիվ ռուս գաղթականների (հիմնականում աղանդավորնե-
րի) վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը: Նորեկների
ընդունման, բնակեցման և բնակավայրերի ընտրության գործը
հանձնարարվեց Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդի
անդամ, երկրագործության և պետական գույքերի մինիստրու-
թյան կովկասյան լիազոր Ֆադեևին և Երևանի գավառապետ
Բալավատսկուն: Նրանք էլ որոշեցին Սևանա լճի ավազանի,
Ալեքսանդրապոլի գավառի և Լոռվա դաշտի գյուղական շրջան-
ներից բացի, առայժմ փոքր թվով գաղթականների (գերազան-
ցապես արհեստավորների) տեղավորել նաև Ալեքսանդրապո-
լում:

Մեր ունեցած տվյալների համաձայն՝ այս գործընթացը
նախնական փուլում համեմատաբար դանդաղ ընթանալով, որևէ
էական ազդեցություն չունեցավ քաղաքի էթնոօգովրդագ-
րական և կրոնադավանարանական պատկերի վրա: Ալեքսանդ-
րապոլը պահպանեց իր նախկին հայեցի դեմքը, իսկ բնակ-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 97, ք. 1–282:

չուլթյան թիվը շարունակեց համաչափորեն աճել: Արդյունքում, եթե 1848 թ. Փաղեկի կողմից Ալեքսանդրապոլի դավառը ռուսներով վերաբնակեցնելու նախագիծը կազմելու նախօրեին, Ալեքսանդրապոլը նորաստեղծ Երևանի նահանգում իր մարդաշատությամբ Երևանից հետո երկրորդն էր և առաջինն իր բնակչուլթյան միատարրությամբ (հայեր էին բնակչուլթյան 95,5 %-ը, ալյազգիներ՝ 4.5 %-ը)¹⁷, ապա 1859–1860 թթ. վերոհիշյալ ծրագրի իրագործման արդեն առաջին տասնամյակի վերջին, քաղաքային բնակչուլթյան թիվը հասավ 2595 ընտանիքի կամ 13013 մարդու (6891-ը արական, 6122-ը իգական սեռի): Միևնույն ժամանակ քաղաքում երևան եկան ցարական կառավարության՝ Արևելյան Հայաստանը ռուսներով վերաբնակեցնելու առաջին թույլ նկրտումները. հայ, հույն, պարսիկ և հրեա (նրանք ևս նորեկներ էին) բնակչուլթյան կողքին Ալեքսանդրապոլում հայտնվեցին առաջին ռուս վերաբնակները՝ 16 ընտանիք (93 մարդ), որը կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչուլթյան 0,6 %-ը: Քաղաքային բնակչուլթյան մնացած 99,4 %-ն ըստ ազգությունների ուներ հետևյալ պատկերը. հայերն Ալեքսանդրապոլում ճնշող մեծամասնություն էին՝ 2450 ընտանիք կամ 12285 մարդ (այդ թվում 31 ընտանիք կամ 157 մարդ հայ կաթոլիկներ) և կազմում էին քաղաքային բնակչուլթյան 94,4 %-ը, պարսիկներ էին 3,7 %-ը (96 ընտանիք կամ 484 մարդ), հույներ՝ 1 %-ը (26 ընտանիք կամ 116 մարդ), հրեաներ՝ 0.3 %-ը (7 ընտանիք կամ 35 մարդ): Նախորդ 10-11 տարիների ընթացքում քաղաքային բնակչուլթյան թիվն ավելացել էր 611 ընտանիքով (1995 մարդ), որից 362 ընտանիքը (590 մարդ) բնական աճի արդյունք էր, 88 ընտանիքը (486 մարդ) Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխվել համանուն գավառի գյուղերից, 43 ընտանիքը (215 - մարդ)՝ Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, 2 ընտա-

¹⁷ "Кавказский календарь на 1850 год", Тифлис, 1849, отд. III, с. 33–34.

նիքը (7 մարդ)՝ Պարսկաստանից, իսկ 116 ընտանիքը (697 մարդ)՝ Օսմանյան կայսրությունից¹⁸:

Այսպիսին էր Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի XIX դարի առաջին վեց տասնամյակների ժողովրդագրական պատկերը: Քաղաքային բնակչության թվաքանակի համաչափ աճը շարունակվեց նաև դարի երկրորդ կեսին: Այսպես՝ 1873 թ. անցկացված կամերալ ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլն ուներ 3526 ընտանիք կամ 19976 մարդ (10414-ը արական, 9562-ը իգական սեռի), որից 3340 ընտանիքը (18996 մարդ) կամ 94.6 %-ը՝ հայեր էին (այդ թվում 45 ընտանիք կամ 254 մարդ հայ կաթոլիկներ), 98 ընտանիքը (593 մարդ) կամ 2.8 %-ը՝ պարսիկներ, 58 ընտանիքը (317 մարդ) կամ 1.6 %-ը՝ հույներ, 27 ընտանիքը (56 մարդ) կամ 0.9 %-ը՝ ռուսներ և 3 ընտանիքը (14 մարդ) կամ 0.1 %-ը՝ հրեաներ¹⁹: Նույն կամերալ ցուցակագրման համաձայն՝ քաղաքային բնակչության թիվը 1859-1860 թթ. համեմատությամբ ավելացել էր 941 ընտանիքով (6963 մարդ), որից 675 ընտանիքը (5790 մարդ) բնական աճի արդյունք էր, 86 ընտանիքը (376 մարդ) Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխվել համանուն գավառի գյուղերից, 64 ընտանիքը (269 մարդ)՝ Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, 8 ընտանիքը (28 մարդ)՝ Պարսկաստանից, իսկ 108 ընտանիքը (500 մարդ)՝ Օսմանյան կայսրությունից:

1877 թ. սկսվեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմ (1877-1878 թթ.)՝ թվով չորրորդը XIX դարի ընթացքում: Պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Ասն-Ատեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Կովկասյան ռազմաճակատում Ռուսաստանը տեր դարձավ Բաթումի, Արդահանի և Կարսի շրջաններին: 1878 թ. Կովկասյան փոխարքայության մեջ, իբրև առանձին վարչական միավոր, կազմվեց Կարսի մարզը՝ Կարսի, Արդահանի, Կաղզվանի և Օլթիի շրջաններով: Արդյունքում՝ Ալեքսանդրապոլի գա-

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 120, ք. 1-520:

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 184, ք. 1-760:

վառը, դադարելով այլևս սահմանամերձ շրջան լինելուց, կորցրեց իր երրեմնի ստրատեգիական նշանակութունը: Իսկ թե ինչ հետևանքներ ունեցավ այս նոր ձեռքբերումն Ալեքսանդրապոլ քաղաքի էթնիկ կազմի և ժողովրդագրական տեղաշարժերի վրա, պարզ երևում է 1886 թ. Անդրկովկասում անցկացված նոր աշխարհագրից, որի տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ ընդամենը 3825 ընտանիք կամ 24230 մարդ (12391 արական, 11839 իգական սեռի) բնակչութուն, որից 3650 ընտանիքը (22912 մարդ) կամ 95.5 %-ը՝ հայեր էին (այդ թվում 35 ընտանիք կամ 204 մարդ հայ կաթոլիկներ), 15 ընտանիքը (81 մարդ) կամ 0.4 %-ը՝ ռուսներ, 61 ընտանիքը (288 մարդ) կամ 1.6 %-ը՝ հույներ, 2 ընտանիքը (22 մարդ) կամ 0.04 %-ը՝ լեհեր, 89 ընտանիքը (881 մարդ) կամ 2.3 %-ը՝ պարսիկներ, 5 ընտանիքը (33 մարդ) կամ 0.1 %-ը՝ վրացիներ և 3 ընտանիքը (13 մարդ) կամ 0.06 %-ը՝ հրեաներ: Նույն աշխարհագրի համաձայն՝ նախորդ 13 տարիների ընթացքում քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել էր միայն 299 ընտանիքով (4254 մարդ), որից 280 ընտանիքը (4166 մարդ) բնական աճի արդյունք էր, 4 ընտանիքն (21 մարդ) Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխվել համանուն գավառի գյուղերից, 10 ընտանիքը (49 մարդ)՝ Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, իսկ 5 ընտանիքը (18 մարդ)՝ Օսմանյան կայսրությունից: Դրան հակառակ, նույն 13 տարիների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքից (հիմնականում Կարսի մարզի ուղղությամբ) հեռացել էին ավելի քան 200 ընտանիքներ. ևս 13 մարդ (միայն արական սեռի), տարբեր հանցանքների համար, ցարական իշխանությունների կողմից աքսորվել էին Արբիբի երկրամաս²⁰:

1897 թ., մի քանի հետաձգումներից հետո, ցարական իշխանություններն ի վերջո անցկացրեցին համառուսաստանյան մարդահամար: Այդ նպատակով 1895 թ. հունիսի 5-ին հրա-

²⁰ Նույն տեղում, գ. 241, ք. 1-1668:

պարակվեց Գ. Սեմյոնով-Տյան-Շանսկու (1875–1897 թթ. վիճակագրական խորհրդի նախագահ) կողմի մշակած “Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи” վերնագրված ծրագիրը, որով հաստատվեց մարդահամար անցկացնելու նպատակը՝ պարզել բնակչության քանակը, կազմը, տեղաբաշխումը և այլն: Մարդահամարն անցկացվեց 1897 թ. փետրվարի 9-ին (հունվարի 28), սակայն արդյունքները հրատարակվեցին միայն 1904–1905 թթ.:

Համաձայն Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներին՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, ունենալով 30616 բնակչություն, թվով Ե. բնակչության կազմի միատարրությունը առաջինն էր Երևանի նահանգի քաղաքների մեջ²¹: 1892 թ. Համեմատություն (25990 մարդ) քաղաքի բնակչությունն ավելացել էր 20 %-ով: Հայերը կազմում էին բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 21771 մարդ կամ 71 % (նահանգային կենտրոն Երևանն ուներ 29006 մարդ, որից հայեր էին միայն 43.2 %-ը): Քաղաքային բնակչության մնացած 29 %-ը բաժանվում էր Հետևյալ կերպ. 13.2 %-ը ռուսներ էին (վերջիններիս թվի ավելացումը հիմնականում պայմանավորված էր ռուսական բանակային ստորաբաժանումների առկայությամբ, Թիֆլիս-Կարս երկաթգծի կառուցմամբ, ինչպես նաև ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականությամբ՝ տարածքն օգտագործվում էր որպես աքսորավայր), 15.8 %-ը այլազգիներ (մոտ 20 ազգությունների ներկայացուցիչներ): 1897 թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը մանրամասն տեղեկություններ էր ընդդրկում նաև Ալեքսանդրապոլի ազգաբնակչության կրթական մակարդակի և գրագիտության վերաբերյալ: Այսպես՝ քաղաքում կար 10144 գրագետ մարդ (8324-ը արական, 1820-ը իգական սեռի), որից 29-ը ստացել էր համալսարանական կրթություն, 6-ը՝ բարձրագույն տեխնիկական կրթություն, 30-ը՝ հատուկ միջնակարգ կրթություն, 126-ը՝ բարձրագույն զինվորական

²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Эриванская губерния, кн. 71, СПб., 1905.

կրթություն և 689-ր՝ ուսումնարանական կրթություն: Վերջապես՝ մարդահամարը ի թիվս այլ հարցերի, տեղեկություններ է պարունակում նաև քաղաքային բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ. ազնվական դաս՝ 1111 մարդ, հոգևորական դաս՝ 302 մարդ, վաճառական դաս՝ 363 մարդ, արհեստավորներ և մանր առևտրականներ՝ 20240, գյուղացիներ՝ 7999, այլահպատակներ՝ 462 մարդ, այլ դասերի ներկայացուցիչներ՝ 139 մարդ:

Փաստորեն, XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից սկսած, չնայած նորաստեղծ լինելու հանգամանքին, Գյումրի-Ալեքսանդրապոլն ամբողջ Անդրկովկասում դարձավ ամենահայեցի ու միատարր բնակչությամբ քաղաքը, իսկ դարավերջին՝ նաև երևանի նահանգի ամենամարդաշատ բնակավայրը:

**АРМЕН АЙРАПЕТЯН
ИИ НАН РА**

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГЮМРИ- АЛЕКСАНДРОПОЛЕ (XIX ВЕК)

РЕЗЮМЕ

К началу XIX в. Гюмри был небольшим поселком в 50 домов. Только в 1828-1829 гг. местность стала оживляться, когда примерно 1250 семей западных армян обосновались здесь и стали ядром города Александрополя. Последующему росту населения города Гюмри-Александрополя способствовало становление города уездным центром в 1840 г. В результате, с половины 30-ых годов XIX в. город стал одним из самых армянонаселенных центров в Закавказье, а уже к концу века - самым плотнонаселенным пунктом в Ереванском уезде.

ՀԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՁԱ-ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(XIX ԴԱՐԻ II ԿԵՍ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ տարբեր ժամանակներում տարբեր բնույթ է կրել: Թուրքահայերի դրությունը եղել է երբեմն անկայուն, երբեմն նրանք վայելել են այն հարաբերական անդորրությունը, ինչ-որ ունեցել են երկրի մյուս ժողովուրդները: Իրենց բնածին ընդունակություններով և շինարար աշխատանքով նրանք ազատ գործունեություն են ծավալել նպաստելով երկրի զարգացմանը: Հաճախ էլ ենթարկվել են հալածանքների, բռնությունների, տեղահանության ու բնաջնջման:

Մեր նպատակն է ցույց տալ, թե հայերն ինչ դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության վարչակառավարական համակարգում, մասնավորապես ինչ նշանավոր ծառայություններ են մատուցել Կայսրությանը՝ արժանանալով մեծամեծ պատիվների և շքանշանների:

Երկրի կառավարական մեխանիզմի գլխավոր անիվները հանձնվել են հայերին, հայ ամիրաները, սեղանավորները, եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած իրավաբանները, տնտեսագետներն ու ճարտարապետները տարբեր ժամանակներում զբաղեցրել են պետական բարձր պաշտոններ, արժանավայել կատարել իրենց գործը, հասել այնպիսի պատիվների, որ շարժել են իրենց այլազգի պաշտոնակիցների նախանձը: Սուլթանների մեծարանքը և բարյացակամ վերաբերմունքը հայ մեծամեծների ու պաշտոնյաների նկատմամբ հաճախ ոչ պաշտոնական բնույթ է կրել: Պատվավոր կոչումներից, տիտղոսներից, առանձին զգեստ կրելու կամ գլխարկ դնելու իրավունքներից զատ, հայ շատ ամիրաներ վայելել են սուլթանների անձ-

նական մտերմությունն ու բարեկամությունը: Հաճախ սուլթանները ճաշելու կամ ընթրելու են գնացել Հայ ամիրաների տուն, որսի կամ զբոսանքի դուրս եկել նրանց հետ՝ որպես ամենահավատարիմ մարդկանց:

Հայ ամիրաները Թուրքիայի մեծահարուստներից էին: Նրանց մեծ մասը Ֆեոդալական Թուրքիայի ջատագույններ և խոշոր հարստություն կուտակած Հայ վաչխառուներ էին: Ամիրայական կապիտալը ծառայում էր և՛ բռնապետության շահերին, և՛ նպաստում Հայ մեծատունների շքեղ և փառավոր ապրուստին¹: Նրանք հաճախ են սատարել սուլթանին՝ երկրի առաջ ծառայած ծանր իրավիճակներից դուրս գալու²:

«Ամիրա»³ տիտղոսը կրելու իրավունք են ունեցել օսմանյան արքունիքի սեղանավորները, վաճառապետերը, փողերանոցի, վառողարանի տեսուչները, ճարտարապետները:

Թուրքիայում ամիրաներն ունեին մեծ ազդեցություն. որքան շատ էր նրանց հարստությունը, այնքան մեծ էր նրանց ազդեցությունը: Երեք տասնյակից ավելի ամիրաներ սուլթանից արտոնություն էին ստացել կրելու «ոսկեղեն թուրայով» (սուլթանի մենագրով) զարդարված Ֆեսեր, իսկ Հարություն Երկանյան (Ուզունյան) ամիրան՝ նաև ակնազարդ պատվոնշան⁴:

Ամիրաները տարբեր պաշտոնյաների հաշվակալներն ու դրամապահներն էին, զբաղվում էին դրամի վաճառքով, փոխա-

¹ Ղուկասյան Վ., Պոլսահայ մամուլի և հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Ե., 1975, էջ 22:

² 1829 թ. ռուսական բանակը մոտեցավ Կ. Պոլսին և 15 միլիոն ռուբլի պատերազմական տուգանք պահանջեց, հակառակ դեպքում սպառնալով գրավել քաղաքը: Գանձարանում գումար չկար, և սուլթան Մահմուդ II-ը հայտնվեց դժվարին կացության մեջ: Պեզճյան ամիրայի առաջարկությամբ գանձարանի հին արծաթները հալեցնելով և խառնելով պղնձի հետ, նոր դրամներ հատվեցին, դրվեցին շրջանառության մեջ, իսկ ժողովրդից հավաքված ոսկեդրամով տուգանքը վճարվեց: Տե՛ս Աճառյան Գ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, «Մարմարա», Ստամբուլ, 17 օգոստոսի, 1967 թ.:

³ «Ամիրա» բառն առաջացել է արաբական «եմիր», «միրմիրան» բառերից, նշանակում է հրամայող, իշխան:

⁴ Ղուկասյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 23:

նակությամբ՝ Նրանք, որպես երկրի ազդեցիկ մարդիկ՝ մասնակից էին ազգային բոլոր գործերին⁵: Նրանց հսկողության տակ էր ազգային ողջ եկամուտը, որը սաացվում էր եկեղեցական հարկերից և նվիրատվություններից: Նրանք բարեգործական հիմնարկների հոգաբարձուներ էին, հովանավորում էին չունևոր ընտանիքների ընդունակ երեխաներին: Ամիրաներն իրենց ծախսերով կառուցում էին դպրոցներ, եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ⁷:

Օսմանյան կառավարությունը պետական գանձարանի կենտրոնական վարչություն չունեց: Յուրաքանչյուր նախարար, կուսակալ կամ պալատական իր սեղանավորն ուներ, որը կատարում էր նրանց ծախսերը, վճարումները, բանկային գործարքները, վարկեր էր տալիս առևտրականներին, նույնիսկ սուլթաններին: Որպեսզի այս մասնավոր ծառայությունները համախմբվեին, օսմանյան պետության հովանավորությամբ ստեղծվեց սեղանավորների միություն՝ պետական բոլոր գանձումներն ու վճարումներն ընկերովի կատարելու համար, ինչը նպաստեց Օսմանյան կայսրությունում վաճառականության ծաղկմանը⁸: Այդ պաշտոնում ընտրվեց 12 սեղանավոր՝ բոլորն էլ հայ ամիրաներ. նրանք բաժանվեցին երկու խմբի՝ մի մասը եվրոպական, մյուսը՝ ասիական նահանգների հասույթները գանձելու և կենտրոնական գանձարան հանձնելու նպատակով: Ասիական խմբում էին Հարություն Երկանյանը, Պետրոս Քյուրքչիխանյանը, Միսաք Միսաքյանը, Մկրտիչ Ճեզայիրյանը (Ջեզայիրյան), Բազդասար Չաբազյանն ու Պողոս Աշնանյանը, իսկ եվրոպական խմբում՝ Զանիկ Փափազյանը, Մաքսուդ Սարիմյանը, Հարություն Կելկելյանը, Աբրահամ Ալլահվերդյանը, Հովհաննես Թընկերյանը, Հովսեփ Դավուդյանը: Միության ընդհանուր

⁵ Չորմիսյան Լ., Գամապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Խ. Ա, 1850-1878, Բեյրութ, 1972, էջ 163:

⁶ Աճառյան Գ., նշվ. աշխ.:

⁷ Ղուկասյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 23:

⁸ Նույն տեղում:

նախագահն էր Երկանյանը, եվրոպական ճյուղի փոխնախագահը՝ Փափաղյանը⁹:

XIX դարում Թուրքիայի տնտեսության տարրեր բնագավառների զարգացման գործում Թուրքերը պարտական են առաջին ամիրային՝ արքունի ճարտարապետ Գրիգոր Պալյանին ու նրա գերդաստանին, պետության վառողպետեր Գադյաններին (Տատյան): Նրանք 100 տարի շարունակ ժառանգաբար ղեկավարել են Թուրքիայի զինագործությունը, թղթի արտադրությունը, ապահովել բանակի հանդերձավորումը¹⁰, Դյուղյաններին (Տուգյան)՝ որոնց վստահված էր պետական գանձարանի (փողերանոց) պատասխանատվությունը: Ջեղայիրլյաններն (Հովուլանց) օժանդակել են օսմանյան պետությունում առաջին թատրոնի կառուցմանը, ղեկավարել Կայսրության մաքսատները, նպաստել գյուղատնտեսության և մետաքսագործության զարգացմանը¹¹: Նրանց անձնական ծախսերով կառուցվել են մետաքսի գործարաններ¹²: Մոմագործությունը Մուսթյանների ամիրայական գերդաստանի մենաշնորհն էր¹³:

Ամիրաներից նշանավոր էին Աբրահամ Ալլահվերդյանը (1791–1861) (տնտեսադեպո-դրամափոխ), Հարություն Ասլանյանը (1852–1917) (ծովային երթևեկության պետական հատուկ սպասարկման վարիչ)¹⁴, Գևորգ ամիրա Փափաղյանը (Բահչևանօղլու) (1807–1885)¹⁵: Հայտնի էին Քարաքահյանների (Աբրահամ փաշան նազիրի պաշտոն է վարել Աբդուլ Համիդի օրոք), Փիշմիշյանների (Գրիգորը և հաջի Չելեպի Հովհաննեսը 1797–

⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Ա. Էջմիածին, 2001, էջ 4307–4308:

¹⁰ Ազատյան Թ., Տատյան գերդաստանը և իր ակամավոր դեմքերը, Իստանբուլ, 1952, էջ 12, Pamukciyan K., Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, III c, Istanbul, 2003, s. 127.

¹¹ Yarmen A., Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surb Pirgiç Ermeni Hastanesi Tarihi, Istanbul, 2001, s. 85:

¹² «Բանասեր», Կ. Պոլիս, 1851, N 1–12, էջ 314:

¹³ Yarmen A., նշվ. աշխ., էջ 78:

¹⁴ Ալպոլաճյան Ա., Պատմություն Եվրոպիոյ հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 1667:

¹⁵ Pamukciyan K., նշվ. աշխ., էջ 123:

1868 զբաղվել են սեղանավորությամբ, Մովսեսը իրավագիտությամբ, Հարությունը՝ տնտեսագիտությամբ)¹⁶, Ազնավուրյանների (Ազնավուր ամիրան և նրա զավակներ՝ Գասպարը և Հովհաննեսը՝ սեղանավորությամբ), Երկանյանների (Հարությունը, Հովհաննեսը և Երամը՝ սեղանավորությամբ), Խորասանջյանների (իրավագիտությամբ և բժշկությամբ) գերդաստանները¹⁷:

Օսմանյան կառավարությունը խուսափում էր նախարարություններն ամբողջովին հայերին հանձնելուց: Նրա որոշմամբ յուրաքանչյուր թուրք նախարարի մեկ հայ էր կցվում՝ որպես խորհրդական կամ օգնական: Ռեշիֆ փաշայի մոտ Հակոբ Կրճիկյանն էր, ծովակալ Մեհմեդ Ալի փաշայի մոտ՝ Հովսեփ Վարդան փաշան, Եպարքոս Ալի փաշայի մոտ՝ Համամջյանն ու Սեֆերյանը, Ֆուադ փաշայի մոտ՝ Սերվիչենն ու Սահակ Ապրոն, Մահմուդ Նեգիմ փաշայի մոտ՝ Արթին փաշա Դադյանը, Զեզեթ փաշայի մոտ՝ Վահան էֆենդին, Միդհատ փաշայի մոտ՝ Գրիգոր Օտյանը, Ինիլիֆ Սայիդ փաշայի մոտ՝ Նուրյանը, Սերվեթ փաշայի մոտ՝ Կոստանդ փաշան, Սայիդ փաշայի մոտ՝ Աղաբեգյան Սարգիս էֆենդին¹⁸:

Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1839–1861) ժամանակ հայերի դերն ավելի զգալի գարձավ պետական քաղաքականության և դիվանագիտության բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանի փայլուն դիվանագետներից էր Կարապետ Արթին Դավուդյանը (1816–1873): Նա 1846–1867 թթ. վարել է Բեռլինում թուրքական դեսպանի պաշտոնը, 1861 թ. դարձել է Լիբանանի կառավարիչ: Դիվանագիտական ծառայության մեջ փայլող հայերից էին Տիրան Ալեքսանյանը (Բրյուսել), Սարգիս Համամջյանը (Հռոմ): Ընդհանուր հյուպատոսներ են եղել Մանուկ Ազարյանը

¹⁶ Ազատյան Թ., Ալև և ակնցիք, Ազգագրական և կենսագրական հիշատակարան, Իսթանբուլ, 1943, էջ 50:

¹⁷ Yarmen A., Ըշվ. աշխ., էջ 78–82:

¹⁸ Աճառյան Գ., նույն տեղում:

(Պետերբուրգ), Միհրան Գավաֆյանը (Վիեննա, Հռոմ), Հրանտրեյ Թուզը (Մեսինա), Մինաս Երամը (Նետպոլ)¹⁹:

Հայերը վարել են նաև նախարարական պաշտոններ: Դրանք այն նախարարութիւններն էին, որոնք մասնագիտական հմտութիւն էին պահանջում՝ Ելեմտական, Երկրագործական, Հանրագոտ Շինութեան: Առաջին հայ նախարարը Հանրագոտ Շինութեան նախարար Գրիգոր Աղաթոնն էր (1825–1868)²⁰: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնը ստանձնել է Դավուդ փաշան (Կարապետ Արթին Դավուդյան), այնուհետև՝ Հովհաննես Չամիչը:

Սուլթանների անձնական գանձապետի պաշտոնը հայերի մենաշնորհն էր: Հակոբ փաշա Գազազյանը, Միքայել փաշա Փարթուզալը, Հովհաննես փաշա Սազըզը հաջորդաբար վարել են այդ գործը: Նրանք կոչվել են «Սուլթանի անձնական գանձերի նախարար»: Հակոբ փաշա Գազազյանը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք, վարել է Ելեմտական նախարարութիւնը²¹: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնն ստանձնեց Միքայել Փարթուզալ փաշան (1842–1897), որը Պոլսում ծրագրել և իրականացրել է լրագրերի դրոշմի և դրոշմաթղթի մասին օրենքը: Դրանից հետո Միքայել փաշան դարձել է Ելեմտից նախարարութեան խորհրդական: Ստացել է վեգիրութեան բարձրագույն աստիճան, ունեցել է «Օսմանի», «Մեջիդի», «Իմթիադի» ոսկե և արծաթե շքանշաններ և այլ տերութիւնների պատվոնշաններ: Նշված պաշտոններից բացի վարել է կրթութեան բարձրագույն հսկիչի պաշտոնը:

Հովհաննես փաշա Սազըզը 1857 թ. աշխատել է բարձրագույն դասն Արտաքին գործերի թարգմանութիւնների բաժնում: 1863 թ. եղել է մամլո տեսուչ, 1868 թ. Պետական խորհրդի դատական «Առաջին» խորհրդական, 1872 թ. Առևտրի նախարար-

¹⁹ «Չայ հանդես», թիվ 10, 15 հունվար, 1903, Վեներտիկ, էջ 145: Սիրունի Դ., Պոլիս և իր դերը, հ. IV, Անթիլիաս, 1988, էջ 291:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 288:

²¹ Նույն տեղում, էջ 289–290:

րության, 1875 թ. Առևտրական վերաքննիչ ատյանի, 1876 թ. Հանրային կրթության նախարարության խորհրդական, 1877 թ. եղել է Պետական խորհրդի անդամ, 1879 թ. Հաշվակալության ատյանի ընդհանուր դատախազ: 1896 թ. պետական խորհրդի քաղաքային ընթացի, 1897–1908 թթ. կայսերական գանձերի նախարար²²:

1910 թվականից Թուրքիայի փոստի և կապի նախարարը Ոսկան ընյ Մարտիկյանն էր, «որ օրինակելի կարգ-կանոն էր մտցրել այդ նախարարութեան մէջ եւ գովեստի արժանացել»²³:

Օսմանյան կայսրութիւնում փաշայի տիտղոսը տրվում էր քաղաքացիական և զինվորական ամենաբարձր աստիճանավորներին: Փաշայի տիտղոս կրող քաղաքացիական ամենաբարձր աստիճանավորը վեզիրն էր:

Հայ առաջին փաշան Կարապետ Արթին Դավուտյանն էր: Նա այդ տիտղոսը ստացել էր 1860 թ. Լիբանանի կառավարիչ նշանակվելու կապակցութեամբ²⁴: Փաշայութեան տիտղոս ունեին Հակոբ Գազազյանը, Միքայել Փարթուգալը, Հովհաննես Սազրզը և Հարություն Դաբյանը: Թուրքիայի պաշտոնական ցուցակներում իբրև փաշաներ նշված են նաև Եգիպտոսի կրթութեան նախարար Յագուպ Արթինը, արտաքին գործերի նախարար Տիգրան փաշա Ապրոն և Պողոս Նուբար փաշան: Մեծահարուստ Երամյանների ընտանիքից փաշայութեան տիտղոս ունեւր Աբրահամ Երամյանը:

Հովսեփ Վարդանյան փաշան (1815–1879) 1837 թ. աշխատել է իբրև Թարգման ծովային նավատորմում, հասել է ավագ Թարգմանի պաշտոնի²⁵: 25 տարի զինվորական ծառայութեանից հետո 1860 թ. անցել է քաղաքացիական պաշտոնների: Զբաղվել է հրապարակագրութեամբ: 17 տարի շարունակ (1855–1872 թթ.)

²² Նույն տեղում:

²³ Ամատուցի Գ., Հայերի մատուցած ծառայութեանները, «Զարթոնք», Բեյրութ, 11 սեպտեմբերի 1970 թ.:

²⁴ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 294:

²⁵ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 295:

հրատարակել է «Մեծմուռայի հավատիս» («Իրադարձությունների հանդես») հայատառ թուրքերենով լրագիրը, հետո աշխատակցել է Կ. Փանոսյանի «Մանզումեի էֆեբարին» («Մտքադարան») և խմբագրել է «Թերջումանը էֆեբարին» («Մտքերի թարգման, արտահայտիչ») մինչև իր մահը²⁶:

Անտոն փաշա Թընկերյանը («Յավեր փաշա») (1815–1908) 1857 թ. նշանակվել է արքունի նավատորմի ընդհանուր քննիչ, 1859 թ. ստացել է միլիտարյան (դեմեթալ-մայոր) աստիճան, 1868 թ. դարձել պետական խորհրդի անդամ: Նրան շնորհվել է Ռումելիի ընկերությունների աստիճան: 1876 թ. եղել է Օսմանյան թղթատարության վերատեսուչ, 1881 թ. հանրային պարտուց վարչության քննիչ, 1903 թ. ելևմտական բարձր խորհրդի անդամ:

Արտաքին գործերի նախարարությունում խորհրդական են աշխատել Հովհաննես Գուլումջյանը, Մանուկ Ազատյանը, նույն նախարարության տարբեր գրասենյակներում տեսուչներ են եղել Հմայակ և Նշան Աեֆեբյանները, Ելևմտական նախարարությունում՝ Միհրան Գարադաշյանը, Սերովբե Բերբերյանը և Պետրոս Բերեսթեճյանը²⁷, Պաշտպանության, Հանրօգուտ շինության նախարարություններում՝ Միքայել Մամիկոնյանը, Մկրտիչ Աինապյանը և Գևորգ Ասլանը:

Հաշվակալության ատյանի անդամներ են եղել Գրիգոր Խտրյանը, Հովհաննես Ալլահվերդյանը և Կարապետ Գարազաշը, արքունի կալվածքների կառավարիչներ՝ Հարութ Զեքին և Մկրտիչ Հեքիմյանը: Իրենց հանրային գործերով, պետական ծառայություններով, առևտրական գործունեությամբ հայտնի էին Գևորգ Փասպանյանը, Հարություն Ղազարյանը Վանի

²⁶ Զարդարյան Վ., Գիշատակարան (1512–1933), հ. Ա–Ե, Կահիրե, 1933–1939, էջ 8–24:

²⁷ Սիրունի Գ., նշվ. աշխ., էջ 292:

կուսակալի օգնական Մարկոս Աղաբեգյանը, Ավետիս և Լևոն Զրասունյանները²⁸:

XIX դարի երկրորդ կեսից շատ հայեր գործել են նաև դատական ատյաններում՝ վարելով բարձր պաշտոններ, նպաստել Օսմանյան կայսրության իրավագիտության զարգացմանը: Դատական տեսչությունը Թուրքիայում ուներ երկակի կառուցվածք՝ դատական հաստատություններ մուսուլմանների համար՝ Շերիհ և ընդհանուր դատական հաստատություններ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների համար՝ Նիզամիե: Շերիհի դատարանները կիրառում էին Ղուբանի վրա հիմնված կրոնական և քաղաքացիական օրենքներ²⁹: Ընդհանուր դատարանները քննարկում էին քաղաքացիական բոլոր վեճերը մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև և նրանց կողմից կատարված քրեական գործերը³⁰: 1874 թ. Կայսերական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի հիմնադրումը³¹ լայն ասպարեզ բացեց Թուրքիայում իրավագիտության զարգացման, ինչպես նաև հայերի համար, ովքեր կարճ ժամանակում բարձր դիրքեր զբաղեցրին այդ համակարգում: Այստեղ դասավանդում էին նաև Հայ մասնագետներ՝ Ստեփան Գարայանը, ով երկար տարիներ անդամակցել է Առևտրական առաջին դատարանին³², հետո եղել է Վճռաբեկ ատյանի անդամ, գասավանդել «Քաղաքացիական դատավարություն»³³: Ս. Գարայանը արժանացել է «Երրորդ»

²⁸ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Եվրոպիո հայոց, էջ 1338:

²⁹ Убичини А., П. де Куртейль, Современное состояние Оттоманской империи. (статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины немусульманские и пр.), С.-Петербург, 1877, с. 125—126.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 128:

³¹ Իրավագիտական ֆակուլտետը ստեղծվել է Կայսերական վարժարանի «Իրավունքի և քաղաքական տնտեսության» ամբիոնի փակման հետևանքով (նույն տեղում, էջ 142):

³² Առևտրական դատարանները ստեղծվել էին 1847 թ., բայց վերջնականապես կազմավորվել են 1860—ականներին: Բաղկացած էին երկու դեպարտամենտներից՝ ցամաքային առևտրի և ծովային առևտրի (նույն տեղում, էջ 132):

³³ Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 145:

կարգի «Օսմանի» շքանշանի³⁴: Գրիգոր Զոհրապը գասավանդել է «Իրավագիտության պատմություն», փաստաբան Հմայակ Խոսրովյանը «Միջազգային իրավագիտություն», փաստաբան Տիրան Քելեկյանը «Քրեական դատավարության օրենք» առարկաները³⁵:

Հովհաննես Վահանյանը 1860 թ. ընտրվել է նորաստեղծ Առևտրական դատարանի անդամ, 1864 թ. Առևտրական երկրորդ դատարանի նախագահ, 1868 թ. Առևտրական գործերով փոխնախարար, 1871 թ. Կրթության նախարարի խորհրդական, 1872–73 թթ. Գալաթա-Սարայի վարժարանի տնօրեն, 1872 թ. Հանրօգուտ շինության նախարարի խորհրդական, 1875 թ. Արդարադատության նախարարի խորհրդական³⁶: 1877 թ. դառնում է Առևտրական առաջին դատարանի նախագահ, որի անդամներից շատերը Հայեր էին: Այս ատյանը օտար և օսմանյան հպատակների դատերն էր վարում. նրա վճիռները անվերաքննելի էին³⁷: Վահան էֆենդին 1873-ից մինչև իր մահը, 1891 թ., եղել է պետական խորհրդի անդամ³⁸:

Հարուժյուն Մոստիճյանը 1881 թ. պաշտոնավարել է Կ. Պոլսի նախադատ ատյանում՝ որպես քննիչ, 1884 թ. եղել է վերաքննիչ ատյանի օղնական-անդամ, 1896 թ. ընտրվել է Բերայի նորակազմ Պատժական երկրորդ դատարանի անդամ, 1905 թ. նշանակվել է Ադրիանապոլսի և Սալոնիկի դատական քննիչ, 1906 թ. Հոսսեին Հիլմի փաշայի օգնական՝ իբրև Ռումելիի բարեկարգության ընդհանուր քննիչ, 1908 թ. Մանասթըրի դատական քննիչ³⁹:

Միսակ Մակարյանը 1901 թ. դատական քննիչ էր Միջերկրական կղզիներում, 1906 թ. էգիրենի դատական քննիչ, 1914 թ.

³⁴ «Բյուզանդիոն», 1994, 28 դեկտեմբերի:

³⁵ Ընդարձակ տարեցույց, Ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 145:

³⁶ Ալպոյաճյան Ա., Պատմության հայ Կեսարիո, հ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 2118:

³⁷ «Չայ հանդես», Վենետիկ, 15 հունվարի, 1903 թ., էջ 146:

³⁸ Սիրունի Գ., նշվ. աշխ., էջ 296:

³⁹ Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիվանդանոցի, էջ 146:

Բերայի հարցաքննիչ դատավոր, Քաղաքային և Պատժիչ դատարանների անդամ, վերաքննիչ դատարանի անդամ⁴⁰:

Արթուր Մաղաքյանը 1908 թ. եղել է Ադանայի նահանգի վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազ, այնուհետև՝ Սալոնիկի պատժիչ դատարանի նախագահ, Առևտրական դատարանի նախագահ, Վերաքննիչ ատյանի առևտրական ճյուղի նախագահ, Դատական քննիչ մարմնի նախագահ, Վճռաբեկ ատյանի անդամ, փաստաբան⁴¹:

Հմուտ իրավագետ և գրող Հրանտ Ասատուրը Կ. Պոլսի Ծովային առևտրական դատարանի, նաև պետական խորհրդի անդամ էր⁴², Սարգիս Գարագոչը Դատական նախարարութայն օրենքների կարգավորման բաժնի պետ էր, պետական օրենքների հեղինակ, արժանացել է բազմաթիվ պարգևների⁴³, Վռամշապուհ Մանուկյանը եղել է Պոլսի Առևտրական վերաքննիչ ատյանի, նաև Առաջին դատարանի նախագահ, Վճռաբեկ ատյանի անդամ⁴⁴, Տիգրան Ումճյանը Ծովային առևտրական դատարանի անդամ է եղել, արժանացել է «Մեջիդի» պատվոնշանի⁴⁵, Վիչեն Հոգոցյանը եղել է Առևտրական առաջին դատարանի անգամ, արժանացել է «Օսմանի» երրորդ կարգի շքանշանի⁴⁶, Գևորգ Մեծատուրյանը 1890–1891 թթ. գբաղվել է փաստաբանութայնմբ, 1909–1912 թթ. եղել է էրզրումի ընդհանուր դատախազ⁴⁷: Խորասանճյան Պետրոս բեյը՝ բժիշկ Խորասանճյանի որդին, Հանրօգուտ շինութայն նախարարությունում վարել է իրավագետ խորհրդականի պաշտոն⁴⁸: Կարապետ Շահպազը արգարադա-

⁴⁰ Եւոյն տեղում:

⁴¹ Եւոյն տեղում:

⁴² Եւոյն տեղում, էջ 147:

⁴³ «Բյուզանդիոն», 22 փետրվարի 1902 թ.:

⁴⁴ Ընդարձակ տարեցույց..., էջ 141:

⁴⁵ «Բյուզանդիոն», 13 հոկտեմբերի 1905 թ.:

⁴⁶ Տեր-Պետրոսյան Գ., Դայերու սատարը թուրք մշակույթին և տնտեսութայնը, Կահիրե, 1976, էջ 246:

⁴⁷ Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք..., էջ 106:

⁴⁸ Եւոյն տեղում, էջ 104:

տուժյան բնագավառում սկսել է իր աշխատանքը որպես Նախադատ ատյանի անդամ, 1873–1879 թթ. Վերաքննիչ ատյանի, 1884 թ. Վճռաբեկ ատյանի անդամ⁴⁹:

Շահապաղը դասավանդել է իրավագիտական վարժարանում «Միջազգային իրավունք» և «Առևտրական իրավունք» առարկանները⁵⁰: Նշված ժամանակահատվածի դատական ատյանների բարձրաստիճան պաշտոնյաններից, որոնք պաշտոնավարել են Թուրքիայի տարբեր շրջաններում, հիշատակելի են Ռաֆայել Ռաֆայելյանը՝ Ազրիսնապոլսի Վերաքննիչ ատյանի անդամ, Ամբաստանիչ ատյանի նախագահ, Գրիգոր Մուրադյանը՝ Տրապիզոնի դատական քննիչ, Մելքոն Պարոնիկյանը՝ Կ. Պոլսի Քաղաքային դատարանի անդամ, Գրիգոր Քյուրեքյանը՝ Բերայի Նախնական դատարանի անդամ, Թորոս Սարյանը՝ Լիմնոսի դատարանի նախագահ, Միհրան Մարկոսյանը՝ Մուշի դատավոր, Լևոն Կարապետյանը՝ Կ. Պոլսի Ծովային առևտրական դատարանի նախագահ, Կարապետ Այնեյանը՝ Վանի, Բիթլիսի դատական քննիչ, Արամ Դաբաղյանը՝ Թոքաթի դատավոր, Գաբրիել Գաբրիելյանը՝ Կ. Պոլսի Առևտրական երկրորդ դատարանի նախագահ: Վերաքննիչ ատյանի անդամներ էին. Գավիթ Ուրֆալյանը՝ Ադանայում, Գևորգ Խորասանճյանը՝ Իզմիրում, Պողոս Նեջաթը՝ Մանասթրում, Գրիգորիս Մկրտչյանը՝ Պրուսայում, Նշան Անդրիասյանը՝ Աբաստիայում, Մարտիրոս Խաֆաֆյանը՝ Էրզրումում: Բարձրաստիճան տարբեր պաշտոնյաններ էին Հովհաննես Ալեքսանյանը, Տիգրան Յուսուֆյանը, Թազվոր Համամճյանը, Աբթուր Մաղաթյանը, Թորոս Սարաջը և այլոք⁵¹:

Այսպիսով, XIX դ. II կեսին – XX դ. սկզբին հայերը, հանդիսանալով օսմանյան պետության ամենաքաղաքակիրթ ու գործունյա ազգը, գործել են երկրի տնտեսության տարբեր բնագավառներում՝ սատարելով այդ երկրի տնտեսության ծաղկ-

⁴⁹ Ալպոյաճյան Ա., Պատմության հայ Կեսարիո, հ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 2121:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

⁵¹ Ընդարձակ տարեցույց ..., էջ 148:

մանն ու բարգավաճմանը, անգնահատելի ծառայութիւններ են մատուցել Հանրային կյանքի զարգացմանը: Թուրքիայի ազգայնամոլ կառավարիչները չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ միևնույն տնտեսական և քաղաքական պայմաններում ապրող թուրքերը զիջում էին հայերին, ովքեր գերազանցում էին իրենց ձեռներեցութեամբ, արհեստների իմացութեամբ, երկրագործութեան ասպարեզում փորձառութեամբ, կրթական համակարգով:

Դա պատճառներից մեկն էր, որ օսմանյան կառավարութիւնը ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի բնաջնջմանը՝ որոշելով մեկրնգմիշտ ազատվել անցանկալի տարրից:

НАИРА ГИНОСЯН
ИИ НАН РА

**АРМЯНЕ В АДМИНИСТРАТИВНО – УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ**
(вторая половина XIX – начало XX века)

РЕЗЮМЕ

Во второй половине XIX – начале XX вв. армяне, обладая разносторонними природными дарованиями и большой любознательностью, являлись самой культурной и трудолюбивой нацией многонациональной Османской империи. Важнейшие механизмы государственной власти находились в руках армян. Армянские амиры, высококвалифицированные юристы, экономисты, архитекторы и. т. д., занимая высокие государственные посты, с честью выполняли свою работу, тем самым способствуя развитию различных областей экономики Османской империи.

ՍԵՐԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՋՐԻՆ

Մինչև 19-րդ դարի առաջին քառորդը Սեբաստիայի սան-
թակի հայաբնակ շրջաններում այժմյան ըմբռնմամբ դպրոցներ
չկային: Եկեղեցիներին կից գործում էին դպրատներ, որոնց մեջ
դասավանդում էին տիրացուները: Նրանք լավագույն դեպքում
սովորեցնում էին թվաբանության չորս գործողությունները,
կրոնական գիտելիքներ և եկեղեցական երաժշտություն: 1839 թ.
Սեբաստիա քաղաք այցելած մի ճանապարհորդ նշում է, որ Սե-
բաստիան ուներ ընդհամենը 170 աշակերտ¹: Սեբաստիայի սան-
թակի դպրոցների մեծ մասը 19-րդ դարի վերջին կենտրոնացած
էր Սեբաստիա քաղաքում:

Սեբաստիայի կրթական գործի բարելավմանը մեծապես
աջակցեցին Կ. Պոլիս գաղթող սեբաստահայերը: Հենց նրանց
կողմից 1860-ական թթ. ստեղծվեց «Սենեքերիմյան ընկերու-
թյունը», որը հոգաց 1818 թ. Սեբաստիա քաղաքի Բազար թաղի
ս. Աստվածածին եկեղեցու մեջ հաստատված ս. Թարգմանչաց
վարժարանի ֆինանսական աջակցության և ղեկավարման
խնդիրները²:

1851 թ. սեբաստացի երկու կրթասեր անձնավորություն-
ներ՝ Հովսեփ և Գևորգ Օտապաշյան եղբայրները, իրենց ծախսով
նոր, ընդարձակ, փայտակերտ, երկհարկանի դպրոցական հոյա-
կապ շենք են կառուցում և «նվիրում ազգին»³: Մայր վարժա-
րանը տեղափոխվում է այս նորաշեն շենքը և այնուհետև
սկսում կոչվել «Ս. Թարգմանչաց վարժարան»: Այս վարժարանի

¹ Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գավառի հայու-
թեան, Կ. Ա, Պոլսոյ, 1974, էջ 448:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 5:

³ Նույն տեղում: Նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1856, թիվ 36:

կրթական մակարգակր ժամանակի համար ըավականին բարձր է եղել:

1858 թ. աշակերտների համար մասնակի գիտելիքների ստուգում է անցկացվում: Քննական առարկաներն էին կրոնի պատմությունը, հայոց պատմությունը, ինչպես նաև կատարվում էր ավետարանի թարգմանություն, հայոց լեզվի քերականական գիտելիքների ստուգում: Աշակերտների մեջ ոգևորություն առաջացնելու նպատակով քննությունը հաջողությամբ հանձնած աշակերտները պարգևատրվում էին մրցանակներով: Նույն տարվա օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցած տարեվերջյան հանդեսին ներկա են գտնվել շուրջ 2000 մարդ, որից հետո տեղի է ունեցել հետևյալ քննական առարկաներից սաների քննությունը՝ հայոց լեզու (արտասանություն, քերականական գիտելիքների ստուգում), թուրքերեն, թվաբանություն, վերլուծություն⁴:

1862 թ. վարժարանի շենքը նորոգման կարիք ուներ: 1868 թ. վերակազմվում է 1860-ական թթ. սկզբներին կազմավորված «Սենեքերիմյան ընկերությունը», և այժմ նրա անդամները նոր եռանդով լծվում են մայր վարժարանը նորոգելու և ավելի ընդարձակելու գործին: Նշենք, որ նույն 1868 թ. օսմանյան կառավարությունը պետական վարժարան է բացում Աբաստիայի մեջ: Ս. Թարգմանչաց վարժարանի 20 առաջադեմ աշակերտներ տեղափոխվում են այդ վարժարան⁵:

Ուշագրավ է, որ տարեցտարի ս. Թարգմանչաց վարժարանի ուսումնական ծրագրում տեղ էին գտում նորանոր առարկաներ: Այսպես՝ 1867 թ. Քրիստափոր Ղազարյանը սկսում է դասավանդել տրամաբանություն, սեբաստացի Հարություն Թաչճյանը, ով ս. Փրկչի վարժարանը ավարտելուց հետո երկար տարիներ ապրել էր ԱՄՆ-ում՝ բարոյական իմաստասիրություն, Պետրոս Պա-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 8:

⁵ Նույն տեղում, ք. 9:

լողյանը՝ անգլիերեն լեզու առարկաները⁶: Սկսում են դասավանդվել նաև ֆրանսերեն, աշխարհագրություն, թվաբանություն առարկաները⁷: Այն, որ այս վարժարանում ուսումնական մակարդակը բավականին բարձր է հղել, վկայում է նաև մի ճանապարհորդ, ով 1869 թ. այցելել էր ս. Թարգմանչաց վարժարան: Նա նշում է, որ թե՛ ս. Թարգմանչաց և թե՛ Ներսիսյան վարժարաններում ուսումը բավականին ծաղկած վիճակում է գտնվում, մայրենի և օտար լեզուների ուսուցումը գոհացուցիչ է և այս երկու վարժարանները Փոքր Հայքում ամենաառաջագիմն են⁸: Վարժարանն ավարտած աշակերտների շարքերում կային այնպիսիք, ովքեր հեռագրատան մեջ պաշտոններ էին զբաղեցնում, իսկ ոմանք էլ հայերեն լեզվի դասախոսություններ էին կարդում⁹:

Արդեն 1875–1876 թթ. ուստարում վարժարանի երկրորդ հարկում ուսանում էին բարձր դասարանների 200 աշակերտներ: Նրանք սովորում էին թվաբանություն, հայոց լեզու, աշխարհագրություն, տրամաբանորթյուն, ճարտասանություն, հայոց պատմություն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներ¹⁰: Առաջին հարկում 90 տղա էր ուսանում, որոնք միայն ընթերցանությամբ էին զբաղվում: Այստեղ էր գտնվում «Անձնվեր ընկերության» թանգարանը, ուր պահվում էին բազմատեսակ գրքեր¹¹:

Մեծ բանահավաք Գ. Սրվանձտյանցը, որն անձամբ շրջել էր Սեբաստիա քաղաքի վարժարաններում, բաժանված էին թաղերի մեջ, 1876 թ. այցելել էր նաև ս. Թարգմանչաց վարժարան: Վերջինս, խոսելով այդ ժամանակի համար բավականին առա-

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Այս առարկաների ուսուցիչների անուններն անհայտ են:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, թ. 9:

⁹ Նաթանեան Պ., Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Աեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնուող մէկ քանի գլխաւոր քաղաքաց, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 89:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, թ. 12 (Հայոց լեզու դասավանդում էր Թադեոս Կեզիվոյանը, աշխարհագրութիւն՝ Աիմոն Թերգյանը):

¹¹ Նաթանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 89:

ջընթաց ապրող ուսումնական հաստատության մասին, այն հիշատակում է իբրև «Սերասախայի մեծ ուսումնարան»¹²: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակն ավելացնում է, որ ս. Թարգմանչաց վարժարանի ավագ վարժապետը Թագեոս Կեղիվրյանն էր, ում թուրքերն Աչըղ Մուլա էին անվանում: Վերջինս կույր էր, սակայն կարողանում էր գասավանդել ճարտասանություն, գրագիտություն, տրամաբանություն, պատմություն, կրոնագիտություն, գրականություն, գիտեր նաև պարսկերեն¹³: Երաժշտության ուսուցիչն էր վարժարանի դաստիարակ Հակոբ Մեսիայանը:

1880 թ. «Մասիս» օրաթերթի հազորդած տվյալների համաձայն՝ ս. Թարգմանչաց վարժարանն այդ ժամանակ բաժանված էր 3 մասի՝ ծաղկոց, նախակրթարան, ուսումնարան: Ուսումնարանն ուներ 30 աշակերտ, նախակրթարանը՝ 70, իսկ երկուսը միասին ունեին 6 ուսուցիչ և 1 դաստիարակ: Ընդհանուր վարժարանն ուներ 155 աշակերտ և 2 ուսուցիչ¹⁴:

1888 թ. վարժարանում սովորող աշակերտների թիվը արդեն հասել էր 300-ի: Նույն ժամանակ վարժարանի ուսումնական ծրագրում նախկինում դասավանդվող առարկաների կողքին արդեն տեղ էին գտել այնպիսի նոր առարկաներ, ինչպիսիք էին՝ իրավագիտությունը, գծագրությունը, մարմնամարզությունը, բժշկագիտությունը և տարբեր արհեստներ: Վարժարանի տնօրենը և գլխավոր ուսուցիչը Մարտիրոս Պտկճյանն էր, կրոնի ուսուցիչը՝ Հովսեփ քահանա Արծրունին: Ուսուցիչների թվում էին նաև Կարապետ Գաբիկյանը, Սենեքերիմ Քյուրքչյանը, Հարություն Զաքարյանը, Պետրոս Մարտիրոսյանը, Վազարշակ Կիվլեղյանը, Թագեոս Տբրտիարյանը, Մատթեոս Մաղմանյանը¹⁵:

XX դարի սկզբին ս. Թարգմանչաց վարժարանը շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Սեբաստիայի կրթական կյանքում:

¹² Արվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982, էջ 243:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2779:

¹⁵ ՀԱՍ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 14: Նաև Առաքել Պատրիկ, Ըշվ. աշխ., էջ 462:

1901–1902 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կազմած վիճակացույցի համաձայն՝ այն ուներ 2 կարգ՝ ուսման տևողությունը կազմելով մեկ տարի երկու ամիս, ուր ուսանում էին 107 աշակերտներ¹⁶: Վարժարանի աշակերտների թիվը հետագայում աճեց և արդեն 1908 թ. հասավ 200-ի¹⁷:

Ցավոք, այս վարժարանը, ինչպես և բազում այլ թաղային վարժարաններ, 1909 թ. վերածվեցին մանկապարտեզների, և միայն Արամյան վարժարանն էր, որ պահպանեց իր կարգավիճակը:

Այսպիսով, ս. Թարգմանչաց վարժարանն իր բարձրակարգ ուսուցչական կազմով, ուսումնական ծրագրով և աշակերտների բազմությամբ աչքի ընկնող ուսումնական կենտրոն էր, որը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին մեծ ներդրում ունեցավ Սեբաստիայի կրթական մակարդակը բարձրացնելու գործում:

Սեբաստիա քաղաքի հայությունը վաղուց ի վեր նոր և ընդարձակ ուսումնական կենտրոնի կարիք էր զգում: 19-րդ դարի կեսերին հիմնված ս. Թարգմանչաց վարժարանը այլևս չէր բավարարում հետզհետե աճող հայ բնակչության պահանջներին: Դա էր պատճառը, որ 1878 թ. Կ. Պոլսի սեբաստացի պանդուխտներ խնդրագրով դիմեցին Բ. Դուանը այսպիսի վարժարան կառուցելու համար տրամադրելու 1500 մ² տարածք: 1879 թ. հոկտեմբեր–նոյեմբեր ամիսների ընթացքում, անգլիական հյուպատոսի միջնորդությամբ, Սեբաստիայի կուսակալը 1500 մ² տարածք է տրամադրում վարժարանի շինարարության համար¹⁸: Սակայն, ի վերջո, թուրք պաշտոնյաները համաձայնվեցին միայն 850 մ² տարածք տրամադրել¹⁹: Այդ տարածքը գտնվում էր Սեբաստիա քաղաքի «Սև հողեր» կոչվող վայրում՝ ս. Գևորգ անունով մատուռի հարևանությամբ:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, թ. 14:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 805, թ. 1:

¹⁹ Առաքել Պատրիկ, Եջվ. աշխ., էջ 486:

Ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով Հայերը որոշում են հանգանակություն կատարել: Բացի տեղի հանգանակություններից, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից էջմիածին է ուղարկվում Սեբաստիայի մայր եկեղեցու ավագ քահանա Ղևոնդ Տեր-Գաբրիելյանը²⁰: Վերջինս լինում է նաև Մոսկվայում, Կովկասի հայաշատ կենտրոններում և, հավաքելով մեծ քանակությամբ գրամ, վերադառնում է Սեբաստիա: Այս բարերարի անունը հավերժացնելու համար դպրոցի մուտքի մոտ դետեղված էր նշատախտակ:

1889 թ. սկսվում է Արամյան վարժարանի շինարարությունը: Սակայն շինարարությունն այնքան մեծ ծավալներ էր ընդունել, որ հավաքած գումարը բավական չէր շինարարական աշխատանքներն ավարտին հասցնելու համար: Ղևոնդ Տեր-Գաբրիելյանից բացի հայտնվեցին այլ բարերարներ ևս, որոնց հավաքած հանգանակությունների շնորհիվ դպրոցաշինությունը ունեցավ իր բնականոն ավարտը: Այսպես՝ արժանահիշատակ է Գաբրիել քահանա Մանվելյանը²¹: Նա երկու անգամ հանգանակություն է կատարել, ինչպես նաև Պետրոս եպիսկոպոսը, ով ղյուղերից հավաքել է մեծ քանակությամբ արծաթեղեն և տրամադրել Արամյան դպրոցի կառուցման համար²²:

Նախապես որոշվել էր դպրոցն անվանակոչել «Արարատյան» ի պատիվ արևելահայերի, որոնք մեծ քանակությամբ նյութական օժանդակություն էին կատարել վարժարանը կառուցելու համար: Սակայն, թուրքերի մեջ նոր թշնամանք չսերմանելու նկատառումով, որոշվեց այն անվանել «Արամյան»:

1893–1894 թթ. ավարտվեց վարժարանի շինարարությունը և 1895 թ. արդեն դասերը սկսվեցին: Այստեղ ուսանում էին 500 աշակերտներ²³: Այս երկարատև շինարարությունն ավարտվեց և,

²⁰ Լույս տեղում, էջ 488:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 805, ք. 1: Տես նաև՝ «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1891, թիվ 2234:

²² ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 805, ք. 1:

²³ Լույս տեղում:

ինչպես «Անդրանիկ» օրաթերթն է նկարագրում, «Սեբաստիան ունեցավ փառավոր դղյակ ընդարձակ բակի մեջ, երկճյուղ սանդուղքներով և լուսատպիտ սենյակներով»²⁴: Այս երկհարկանի շենքի առաջին հարկում իրենց դասերն էին անցկացնում «Հռիփսիմյան» վարժարանի աղջիկները²⁵:

1903 թ. Արամյան վարժարանը պետք է տար իր առաջին շրջանավարտները, սակայն Ուսումնական խորհուրդը, կրթական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով, ևս մեկ տարի ավելացրեց ուսումնառության ընթացքին, և միայն 1904 թ. վարժարանն ունեցավ իր առաջին շրջանավարտները²⁶: Փաստորեն, Արամյան վարժարանի դասընթացների տևողությունը 9 տարի էր: Այդ համակարգը մինչև 1915 թ. Արամյան վարժարանի փակումը, մնաց անփոփոխ: Այս վարժարանի դասարանները բաժանվում էին 2 մասի՝ միջնակարգ և բարձրագույն: Մինչև 3-րդ դասարան միջնակարգ էր համարվում, իսկ 4-րդ դասարանից սկսած՝ բարձրագույն²⁷: Ուսումնական ծրագրում ընդգրկված էին բազմապիսի առարկաներ, որոնց դասավանդումը սկսվում էր տարբեր դասարաններում: Օրինակ, հայոց լեզուն, որն ընթերցանության, քերականության ուսումնասիրության և շարադրության միջոցով էին ուսուցանում, սկսում էին դասավանդել սկզբից մինչև 5-րդ դասարան, իսկ 5-րդ դասարանից սկսած դասավանդում էին նաև գրաբար: Չորրորդ դասարանից դասավանդվող առարկաների ցանկում էին նաև ֆրանսերենը և թուրքերենը, իսկ գրաբար՝ 7-րդ դասարանից: Մինչև 5-րդ դասարան սովորում էին թվաբանություն, իսկ 6-րդ դասարանից՝ հանրահաշիվ: Երկրաչափություն և տիեզերագիտություն առարկաները սկսում էին ուսուցանվել 7-րդ դասարանում: Հինգերորդ դասարանից սկսած վարժարանի ուսումնական ծրագրի մեջ ներառ-

²⁴ «Անդրանիկ», Սեբաստիա, 1910, թիվ 76:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 404, ք. 1:

²⁶ Առաքել Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 490:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, ք. 1 շրջ.:

ված էին նաև քիմիա, բնագիտություն, Հայոց պատմություն, կրոն, եկեղեցու պատմություն և առարկաները: Ուշագրավ է, որ վարժարանի ծրագրում տեղ էին գտել այնպիսի առարկաներ, ինչպիսին էին՝ առողջապահությունը, իսկ 6-րդ դասարանից սկսած՝ նաև տնտեսագիտությունը և գծագրությունը²⁸: Այս առարկաների կողքին կամավոր ցանկությամբ վճարովի հիմունքներով դասավանդվում էր նաև երաժշտությունը²⁹: Վարժարանի ընդհանուր կրթական մակարդակը բարձր էր, և գերազանցիկ շրջանավարտներն առանց դժվարությունների կարող էին ընդունվել Կ. Պոլսի, Բեյրութի և նույնիսկ Ֆրանսիայի վարժարանները: Սակայն ճշմարտացիության համար պետք է նշել, որ ոչ բոլոր առարկաների դասավանդման մակարդակն էր բարձր: Անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուները սովորելու համար վարժարանի սաները ստիպված էին այլ վարժարաններ հաճախել:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արամյան վարժարանի տնօրինությունն անընդհատ փոփոխվել է: Այսպես՝ 1896 թ. Արամյան վարժարանի տնօրինությունը ստանձնում է Հովհաննես Թորիկյանը, որին 1903 թ. փոխարինում է Կարապետ Տեր-Խաչատրյանը և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1906 թ., որին այդ թվականին փոխարինում է Արտաշես Այվազյանը³⁰: 1908–1909 թթ. վարժարանի տնօրինությունը ստանձնում է Շավարշ վարդապետ Սահակյանը և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1915 թ.³¹: Վերջինս շատ ազգասեր, նվիրյալ հոգևորական գործիչ էր: Տնօրինության հետ մեկտեղ՝ նա նաև գրաբար և ընդհանուր պատմություն էր դասավանդում: Նրա օրոք վարժարանի ներքին կյանքում տեղի ունեցավ ևս մի նշանակալից իրադարձություն. 1909 թ. սեպտեմբերից վարժարանի բարձր դասարաններում հայերեն և ֆրանսերեն դասավանդելու համար այստեղ

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 805, թ. 2–3:

³¹ Նույն տեղում, գ. 404, թ. 1:

է հրավիրվում մեծ գրող Դանիել Վարուժանը³²: Մեծ գրողի և ուսուցչի կողքին սաներին դասավանդում էին այնպիսի հայտնի ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ հայագետ, բանաստեղծ Միհրան Իսպիրյանը, պատմութայան, աշխարհագրութայան, ֆրանսերենի ուսուցիչ Կարապետ Գաբրիկյանը, թվաբանութայան ուսուցիչ Միհրան Չուգասզյանը, որը երկար տարիներ ապրել էր ԱՄՆ-ում և արտակարգ տիրապետում էր անգլերենի: Բանի որ մինչ այդ միայն մեկ հանրահաշիվի գիրք կար լույս ընծայված 1880 թ., նա ձեռնամուխ եղավ անգլերենից նոր դասագրքի թարգմանութայանը: Ցավոք, վերջինս 1915 թ. հունիսին քննութայան ժամանակ դասարանում ձերբակալվեց³³:

Պաշտոնապես թուրքերենի ուսուցիչ էր նշանակված ազգութայամբ թուրք Սըտգը³⁴, բայց վերջինս լավ էէր տիրապետում թուրքերեն լեզվին, ինչի պատճառով դասավանդում էր Վահան Մոսկոֆյանը: Ուսուցիչների թվում էին նաև Հակոբ Մնճուզյանը (ֆրանսերեն), Տիգրան Խանասիմազյանը (կրոնագիտություն), Եվրոպայում կրթություն ստացած ոմն Հայկը (քիմիա և բնագիտություն), Հրանտ Գլճյանը (երաժշտություն), Տիղրան Փոլատյանը (պատմություն)³⁵:

Նշենք, որ այս և այլ ականավոր ուսուցիչներ, իրենց գործունեութայան ընթացքում օգտագործում էին աշակերտներին պատժելու բազմաթիվ եղանակներ: Այսպես, բացի հին՝ ավանդական ծեծից, աշակերտներին պատժելու համար ուսուցիչը կիրառում էր նաև նոր մեթոդ՝ ստիպելով նրան 50–100 անգամ կրկնել նյութը³⁶:

Վերադառնալով Շավարշ վարդապետ Սահակյանի տնօրինութայան ժամանակաշրջանին՝ նշենք, որ, բացի դրական տեղաշարժերից, որոնք տեղի ունեցան վարժարանի կյանքում, այստեղ

³² «Անդրամիկ», Սեբաստիա, 1909, թիվ 38:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, ք. 2 շրջ.:

³⁴ Նույն տեղում: Նաև՝ գ. 805, ք. 3: «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1906, թիվ 2970:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, ք. 2 շրջ.:

³⁶ Նույն տեղում:

տեղ գտան նաև բացասական երևույթներ: 1911 թ. վարժարանի աշակերտների ուսման ամենամսյա վճարը բարձրացնելու պատճառով շատ ծնողներ իրենց զավակներին հանեցին վարժարանից, և այդ պատճառով նույն տարի միայն 9 շրջանավարտ տվեց վարժարանը. այն դեպքում, երբ 1906 թ. շրջանավարտների թիվը 14 էր³⁷: Հետագայում՝ 1914 թ., շրջանավարտների թիվը կրկին աճեց՝ հասնելով 22-ի³⁸: Ցավոք, ուսումնական այս առաջատար հաստատությունը 1915 թ. քանդվեց թուրքական կառավարության կողմից:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արամյան վարժարանը Սերաստիայի նշանավոր կրթօջախներից էր: Այստեղ դասընթացի տևողությունը 9 տարի էր, ուր բարձրակարգ ուսուցիչների կողմից դասավանդվում էին հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն լեզուներ, աշխարհագրություն, պատմություն, կրոն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, երաժշտություն և այլ առարկաներ:

1860 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված «Անձնվեր սանուց» ընկերությունն իր առջև խնդիր էր դրել գավառներում բարելավել կրթական մակարդակը: «Անձնվեր սանուց» ընկերության սեբաստացի անդամներից ոմանք, 1864 թ. վերադառնալով հայրենիք, նույն տարվա վերջին կազմում են տվյալ ընկերության մասնաճյուղը: Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Սերաստիա քաղաքի մեջ 1865 թ. փետրվարի 21-ին Թարգմանչաց մայր վարժարանի մեջ երեք քահանաների և շուրջ 40 հանդիսականների մասնակցությամբ «Անձնվեր սանուց» ընկերության սեբաստացի անդամները բացում են Սերաստիայի կիրակնօրյա առաջին վարժարանը³⁹: Առաջին օրը վարժարան ընդունվեցին 51 աշակերտներ, սակայն շուտով ընկերության անդամներ Պողոս Խաչատրյանի, Հակոբ Համբարձումյանի, Գաբրիել

³⁷ Լույս տեղում, գ. 404, ք. 4:

³⁸ Լույս տեղում:

³⁹ Լույս տեղում, գ. 166, ք. 1:

Տեր-Խաչատրյանի և Մովսես Մուրադյանի ջանքերով, որոնք ջանքեր էին խնայում վարժարանի համար գրիչ, թուղթ, դիրք ձեռք բերելու ուղղութեամբ, վարժարանի աշակերտների թիվը հասավ 103-ի⁴⁰: Շուտով այս վարժարան է այցելում Մկրտիչ Խրիմյանի աշակերտ Ղևոնդ վարդապետը: Նա օսմանյան 10 ոսկու արժողութեամբ գրքեր և գրենական պիտույքներ է նվիրում վարժարանին: Այստեղի ուսուցիչներից էին Անդրանիկ Վարդանյանը և Հակոբ Համբարձումյանը: Երկուսն էլ Կ. Պոլսի «Անձնվեր սանուց» ընկերութեան դպրոցի սաներ էին⁴¹: 1868 թ. վարժարանը ներքին երկպառակութունների պատճառով փակման վտանգի տակ էր, սակայն «Անձնվեր սանուց» ընկերութեան անդամների ջանքերի շնորհիվ հաջողվում է ոչ միայն վերացնել այդ խնդիրները, այլև չորեքշաբթի և շաբաթ օրերին նոր դասախոսութիւններ ավելացնել:

Արժանահիշատակ հաջորդ կրթօջախը «Շահնազար Նուբարյան» վարժարանն է: Վարժարանի հիմնադիրը Սիմոն Հեքիմյանն էր: Վերջինս Կ. Պոլսի Առաքել-Նուբար-Շահնազարյան վարժարանը հաջողութեամբ ավարտելուց հետո, 1871 թ. վերադառնում է Սեբաստիա և նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին հիմք է դնում նոր վարժարանի և այն մկրտում այն անունով, ուր ինքն ուսանել էր: 1872 թ. հունվարին վարժարանն արդեն բացված էր և ուներ թոշակ ստացող 40 աշակերտներ⁴²: Վարժարանն ուներ բավականին որակյալ ուսումնական ծրագիր: Դասավանդվող առարկաների թիվում էին հայոց լեզուն, ֆրանսերենը, թուրքերենը, թվաբանութիւնը, հայոց պատմութիւնը, երկրաչափութիւնը, աշխարհագրութիւնը, բնագիտութիւնը, տարրական բուսաբանութիւնը, տիեզերագիտութիւնը, դիցաբանութիւնը, ճարտասանութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, բժշկագիտութիւնը: Կատարվում էր օսմանյան օրենքների և սահմանադ-

⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 2:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, գ. 178, ք. 1:

րության ուսումնասիրութիւն: 1872 թ. հուլիսի 12-ին կազմակերպվեցին տարեկան քննութիւնները, որից հետո՝ օգոստոսի 6-ին, տեղի ունեցավ առաջին շրջանավարտների հանդեսը⁴³:

Սերաստիայի կրթական կյանքի բարելավման գործում կարևոր դեր է կատարել նաև «Համալսարանական» երկսեռ վարժարանը: Այս վարժարանի հիմնադիրը «Համալսարանական» ընկերութիւնն էր, որը նպատակ ուներ կրթել դավառի հայ տղաներին⁴⁴: Վարժարանը բացվեց 1878 թ. ապրիլ ամսին: Մկրտիչ Փորթուգալյանը, որը 1878 թ. եվդոկիայից անցել էր Սերաստիա, հետաքրքրված լինելով Սերաստիայի կրթական կյանքով, գովեստով է խոսում այս վարժարանի մասին՝ նշելով, որ այն մասնավոր վարժարանների մեջ ամենագոհացուցիչն է և կանոնավորը:

Այդ ժամանակ ուսուցիչների թվում էին բժիշկ Շիրինյանը, Ն. Թերդյանը, Սերովբե Օտապաշյանը, Դավիթ Արակյանը, Տեր Վարդան քահանան, Ազարիա Տեր-Հովսեփյանը, Օհան Մարկոսյանը, Նազարեթ Պոլսեցին, Հարութիւն Զարդարյանը, ինչպես նաև Զմրուխտ և Նոյեմզար ուսուցչուհիները⁴⁵: Բացի սովորական ուսուցանվող առարկաներից, աղջիկներն այստեղ ուսանում էին նաև տարագործութիւն և ձեռագործութիւն:

1880 թ. Սերաստիայի մեջ կազմվում է Սերաստիայի կրթական միութիւնը, որին է միանում նաև «Համալսարանական» ընկերութիւնը: Վերջինիս է հանձնվում նաև վարժարանի տնօրինութիւնը: 1880 թվականից այս վարժարանը սկսեց կոչվել «Փոքր Հայքի կրթական միութեան երկսեռ վարժարան»⁴⁶: 1880 թ. դրութեամբ վարժարանն ուներ 100 աշակերտ, 4 ուսուցիչ: Այստեղ դասավանդում էին ֆրանսերեն, կրոնագիտութիւն, թվաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, հայոց պատմութիւն,

⁴³ Լույս տեղում: Նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1872, թիվ 1289:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 120, ք. 1: Տե՛ս նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1878, թիվ 2176:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 120, ք. 1:

⁴⁶ Լույս տեղում, ք. 2:

բժշկագիտություն, մարմնամարզություն, իսկ աղջիկներին նաև կար և ձեռագործ⁴⁷: 1880 թ. հետո այս վարժարանը այլևս չի հիշատակվում:

19-րդ դարի վերջի Սեբաստիայի կրթական կյանքի բարելավման գործում որոշակի ավանդ ունի նաև «Արծրունյան ժառանգավորաց» վարժարանը:

1876 թ. Սեբաստիայի թեմի առաջնորդ Պետրոս Թահմիզյանը, հարթելով բոլոր դժվարությունները, Սեբաստիայի ս. Նշան վանքում բացում է գիշերոթիկ «Արծրունյան ժառանգավորաց» վարժարանը⁴⁸: 1878 թ. դրուժյամբ վարժարանն ուներ 25 աշակերտ, որոնց դասավանդում էին հայ գրականություն, հայոց պատմություն, կրոն, թվաբանություն, թուրքերեն և Երաժշտություն: Վարժարանն ուներ ուսուցիչների պակաս: Պատահական չէ, որ 1880 թ. դրուժյամբ այն ուներ ընդհամենը 4 ուսուցիչ, որոնք աշխատում էին ձրի և, հետևաբար, այդ ամենը չէր կարող ցանկալի արդյունք տալ: Նշենք, որ նույն տարում այստեղ ուսանում էին 24 աշակերտ, որոնցից 10-ը՝ անվճար հիմունքներով⁴⁹: 1883 թ. այստեղ արդեն դասավանդում էին ս. Թարգմանչաց վարժարանի ուսուցիչները և նույն տարի վարժարանն ունեցավ շրջանավարտներ: Սակայն այդ տարվա վերջում Սեբաստիայի վարդապետ Հակոբը, համագործակցելով վանական խորհրդի հետ, շատ համարելով վարժարանի ծախսերը, ցրում է մնացած աշակերտներին և փակում վարժարանը: 1888 թ. Կ. Պոլսից ուսուցիչներ են ուղարկվում վարժարանը կրկին վերաբացելու նպատակով, սակայն ապարդյուն են անցնում այդ ջանքերը:

20-րդ դարի սկզբին Սեբաստիա քաղաքի կրթական մակարդակի բարձրացման գործում իր լուծման ունի «Լուսաբեր» ընկերության կիրակնօրյա վարժարանը: «Լուսաբեր» ընկերությունը, հետևելով «Անձնվեր» ընկերության օրինակին, 1904 թ. վերջին բացում է կիրակնօրյա վարժարան⁵⁰: Արդեն 1910 թ.

⁴⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2758:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 122, ք. 1:

⁴⁹ Նույն տեղում: Նաև «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2780:

⁵⁰ «Ամրդամիկ», Սեբաստիա, 1909, թիվ 18: Նաև ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 1128, ք. 1:

վարժարանն ունեւր 80—100 աշակերտ: Ուսումնական ծրագիրը հարմարացված էր Արամյան վարժարանի տարրական դասընթացի ծրագրին: Դասավանդվող առարկաների ցանկում էին հայոց լեզուն, կրոնագիտութիւնը, թվաբանութիւնը, տոմարագիտութիւնը, հայոց պատմութիւնը, օսմանյան պետութիւնը, աշխարհագրութիւնը, գեղագիտութիւնը, գրծագրութիւնը, բարոյագիտութիւնը, բժշկագիտութիւնը⁵¹: Շավարշ վարդապետ Սահակյանի վերատեսչութիւնամբ դպրոցում դասավանդում էին այնպիսի նշանավոր ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Կարապետ Գարիկյանը, Խաչատուր Կոտորյանը, Միհրան Իսպիրյանը, Հովհան Մոսկոֆյանը, Նշան Ավագյանը, Նշան Խորիկյանը, Թագևոս Տերտիրյանը, Կարապետ Դեղնածյանը և ուրիշներ: 1910 թ. դպրոցի շրջանավարտների թիվը հասնում էր 10-ի, իսկ 1911 թ.՝ 27-ի⁵²: Կիրակնօրյա վարժարանի վկայագրերը պատրաստված էին Արամյան վարժարանի անունով և այն ունեցողներն ազատվում էին ծառայութիւնից, քանի որ վավերացված էին թուրքական կառավարութիւնի կողմից:

Սեբաստիա քաղաքի կրթական կյանքի բարելավման ասպարեզում 20-րդ դարի սկզբին իր փոքրիկ դերակատարումն ունեցավ նաև արհեստավորների հատուկ վարժարանը, որը բացվել էր 1904 թ. Հոկտեմբերի 2-ին: Այստեղ 1905 թ. ուսանում էին մոտ 100 տղաներ⁵³: Վարժարանում ուսումը տևում էր 4 տարի, ուր դասավանդում էին հայոց լեզու, թուրքերեն, Ֆրանսերեն: Վարժարանն ունեւր ընթերցասրահ, լսարան:

Անշուշտ, իր դիրքով ե. կրթական մակարդակով այս ուսումնական հաստատութիւնների մեջ առանձնանում է Սանասարյան վարժարանը: Այն հիմնադրվել է 1881 թ. էրզրումում Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցներով և Կարապետ Եղյանի ջանքերով: 1912 թ. այն տեղափոխվում է Սեբաստիա և նույն թվականի սեպտեմբերի 24-ին վերաբացվում Սեբաստիա քաղաքի ս. Նշան վանքում: Վարժարանն ունեցել է նաև գիշերոթիկ բաժին,

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 1128, ք. 1:

⁵² Նույն տեղում, ք. 2:

⁵³ Նույն տեղում, գ. 147, ք. 1: «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1905, թիվ 2594:

լաբորատոր սարքավորումներ, գրադարան, Հիվանդանոց, դեղատուն, փուռ, ներկատուն, թանգարան (որում պահպանվել է 94 ձեռագիր և 986 թ. ընդօրինակված մի ավետարան): Վարժարանն ունեցել է կանոնադրութուն⁵⁴, որը կազմվել էր Մկրտիչ Սանասարյանի կտակի համաձայն: Վարժարան ընդունվել ցանկացողները պետք է լինեին 11–12 տարեկան, կարողանային հայերենով վարժ գրել, կարդալ, վարժ կատարել պարզ թվաբանական 4 գործողութիւնները: Յուրաքանչյուր աշակերտի համար պետք է վճարվեր 20 օսմանյան ոսկի⁵⁵: Սակայն սրանց կողքին վարժարան կարող էին ընդունվել նաև «ձրիավարժ աշակերտներ», որոնք աղքատ, ծնողազուրկ երեխաներ էին⁵⁶:

Վարժարանն աչքի էր ընկնում նաև դասավանդվող առարկաների բազմազանությամբ: Ուսումնական բաժնում դասավանդվել են մայրենի լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մատենագիտութիւն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, հանրահաշիվ, երկրաչափութիւն, եռանկյունաչափութիւն, բնագիտութիւն, քիմիա և այլ առարկաներ: Մանկավարժական բաժնի Հիմնական առարկաներն են եղել մանկավարժութիւնը, հոգեբանութիւնը, տրամաբանութիւնը, իմաստասիրութիւնը, մեթոդիկան, դպրոցական առողջապահութիւնը: Արհեստագործական բաժնում սովորել են կազմարարական աստղձագործութիւն և այլ արհեստներ:

Ուսումնական մասում դասավանդում էին այնպիսի ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Մ. Տերեյանը, Յ. Արուսյանը, Թորգոմ եպիսկոպոսը, Ս. Մանուկյանը, Լ. Գանթարյանը, Յ. Մնճուկյանը, Գ. Ղոյինյանը, որոնք բոլորն էլ իրենց բնագավառում արհեստավարժ էին⁵⁷:

Այս վարժարանների կողքին գործում էին նաև միայն իգական սեռի ներկայացուցիչների համար նախատեսված վարժարաններ: Դրանցից էին Հռիփսիմյան, Պեղիկյան, Գայանյան, Լուսինյան վարժարանները, որոնք, անշուշտ, իրենց նպաստը

⁵⁴ Կանոնադրության մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 847:

⁵⁵ Նույն տեղում, ֆ. 411, ց. 1, գ. 200, ք. 10:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 1, գ. 137, ք. 1:

բերեցին Սեբաստիա քաղաքի կրթական կյանքի բարելավման համար: Նշենք նաև, որ 19-րդ դարի վերջին Սեբաստիայում դործում էր նաև բողոքականների մեկ դպրոց, որը 1888 թ. ուներ 200 աշակերտ⁵⁸: Այս դպրոցը գոյատևեց մինչև 1915 թ.:

Բացի վերոհիշյալ դպրոցներից, Սեբաստիա քաղաքում կային նաև մի քանի մանր այլ դպրոցներ, որոնք նույնպես իրենց կնիքը թողեցին քաղաքի կրթական մակարդակի բարելավման վրա և վերոհիշյալ կրթական հաստատությունների հետ հիմք ստեղծեցին Սեբաստիա քաղաքի կրթական մակարդակի էլ ավելի բարձրացման համար:

**АРМАН СААКЯН
ИИ НАН РА**

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ ГОРОДА СЕБАСТИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

По сравнению с началом XIX века, уже в конце XIX и начале XX века научная жизнь в городе Себастиа получила существенное развитие. Этому содействовали своими профессиональными преподавателями и образовательными программами такие гимназии, как Св.Таргманчац, Арамян и Санасарян, а также некоторые другие гимназии и школы.

В конце XIX — начале XX века также в Себастии действовали гимназии только для девушек, в том числе Рипсимян, Пезикян, Гаянян, Лусинян, которые также содействовали развитию образовательной системы города. В то же время в Себастии действовала школа для протестантов, которая просуществовала до 1915 г..

---

⁵⁸ Առլյն տեղում, գ. 352, ք. 1:

Հ. Յ. ԴԱՇԵՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԸ 1905–1907 ԹԹ.

Միջազգային սոցիալիստական շարժման վերելքի և 1905 թ. սկսված ռուսական առաջին հեղափոխության անմիջական ազդեցությամբ՝ Հ. Յ. Դաշենակցությունը (ՀՅԴ) չբավարարվեց կուսակցության 1892 թ. ծրագրում ամրագրված՝ սոցիալիստական գաղափարների քարոզչությամբ և սոցիալիզմի համար պայքարի խնդիրը դարձրեց իր հիմնական պատկանելից մեկը: Նման քաղաքականության հետևանքն էր ՀՅԴ կապերի ու հարաբերությունների ընդլայնումը միջազգային սոցիալիստական շարժման և այն դեկավարող՝ Սոցիալիստական կամ Երկրորդ ինտերնացիոնալի հետ:

Հայտնի է, որ դեռևս 1896 թ. ՀՅԴ-ն հատուկ ներկայացուցիչ է ուղարկել Լոնդոն՝ Երկրորդ ինտերնացիոնալի 4-րդ համաժողովի հետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով¹: 1898 թ. կայացած երկրորդ ընդհանուր ժողովից հետո, երբ ՀՅԴ-ն զարկ տվեց «Եվրոպական պրոպագանդին», Արևմտյան Եվրոպայի սոցիալիստական կուսակցությունների ականավոր դեմքերի հետ նրա կապերն ու հարաբերությունները ավելի գործնական ընույթ ստացան: Եվրոպական տարբեր երկրների (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Բելգիա) խորհրդարաններում ներկայացված սոցիալիստ և սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորները հարցապնդումներ արեցին հօգուտ Հայկական հարցի, իրենց աջակցությունը հայտնեցին արևմտահայությանը: Արդեն XX դ. սկզբներին ՀՅԴ-ն ներկա էր լինում ոչ միայն միջազգային սոցիալիստական կոնգրեսներին, այլև Եվրոպայի խոշոր քաղաքներում կազմակերպում էր ցույցեր և բողոքի գործողություններ:

¹ Վարանդեան Մ., Գ. Յ. Դաշենակցության պատմություն, Ե., 1992, էջ 418:

Միաժամանակ, ՀՅԴ-ն գործնական կապերի մեջ էր նաև Ռուսական կայսրության սոցիալիստական ուժերի, առանձնապես՝ Սոցիալիստ-հեղափողականների (էսէոների) կուսակցության հետ: Ուստի, միջազգային սոցիալիստական շարժման շարքերում վստահություն ձեռք բերած ՀՅԴ-ն, հրավիրվեց 1904 թ. վերջերին Փարիզում գումարված Ռուսական կայսրության ընդգիմադիր և հեղափոխական կազմակերպությունների խորհրդատողովին, որը նպատակ ուներ ցարիզմի դեմ պայքարում համախմբել ընդգիմադիր բոլոր ուժերին²:

Գնահատելով ստեղծված իրավիճակը և հաշվի առնելով ՀՅԴ կովկասյան մարմինների հետևողական պահանջները՝ 1905 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում երկու անգամ հրավիրված ՀՅԴ Խորհուրդն ընդունեց «Նախագիծ Կովկասեան գործունեության» (այսուհետև «Կովկասյան նախագիծ») որոշելով Անդրկովկասում «ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան»³:

Դրանից անմիջապես հետո ժնևում ՀՅԴ-ի, ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականների և Լեհական սոցիալիստական կուսակցության նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց ցարական վարչակարգի դեմ պայքարող ընդգիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը, որին մասնակցում էին միայն հեղափոխական կուսակցությունները⁴:

«Կովկասյան նախագիծ» ընդունումը, ակտիվ պայքարը ցարական իշխանությունների դեմ և միջազգային սոցիալիստական շարժման հետ ձևավորված սերտ հարաբերությունները չէին կարող անարձագանք մնալ: Ուստի, Ամստերդամի 1904 թ. սոցիալիստական կոնգրեսից հետո կանոնավոր կերպով գործող

² Միջկուսակցային խորհրդատողովների որոշումները, ժընև, 1905, էջ 3-27:

³ Նիւթեր Դ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիւթեր...), Կ. Բ., Պէյրուք, 1985, էջ 231-236:

⁴ Միջկուսակցային խորհրդատողովների որոշումները, էջ 4-27: Նաև Նիւթեր ..., Կ. Բ., էջ 45-46, «Դրօշակ», 1905, մայիս, N 5, էջ 65-69:

Բրյուսելի Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն, որը հանդիսանում էր Սոցիոտերնի գործադիր մարմինը և հետևում էր սոցիալիստական համաժողովների որոշումների իրականացմանը, 1905 թ. մայիսի 12-ին նամակով դիմեց ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակի» խմբագրությանը, փորձելով պարզել հարու՞մ է արդյոք ՀՅԴ-ն միջազգային սոցիալիստական կոնգրեսների որոշումներին, թե՞ ոչ: Այդ նպատակով Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն խնդրում էր ուղարկել պաշտոնական ծանուցում և ՀՅԴ կանոնագրի մի օրինակ՝ հարցի պարզաբանման համար⁵:

ՀՅԴ-ն չհապաղեց և նույն թվականի մայիսի 17-ին Բրյուսել ուղարկեց իր պատասխան նամակը: Այդ նամակով ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն հաստատում էր, որ կուսակցությունը հարել է միջազգային սոցիալիզմի գաղափարական սկզբունքներին, որոնք 15 տարի ի վեր արծածել է իր տարրեր հրատարակություններում և մասնավորապես՝ պաշտոնական օրգան «Դրօշակում»: Սակայն, այդ ամենը կրել է զուտ տեսական բնույթ, քանի որ, ՀՅԴ գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացած է եղել Արևմտյան Հայաստանում, իսկ այնտեղ համապատասխան հող չկար սոցիալիստական գործունեության համար: Բայց Արևելյան Հայաստանում ուժեղացող հեղափոխական շարժումների վերելքը, ՀՅԴ ղեկավարության կարծիքով, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել նաև սոցիալիստական շարժում կազմակերպելու համար: Այդ պատճառով Արևմտյան բյուրոն տեղեկացվում էր, որ ՀՅԴ Խորհուրդն արդեն ընդունել է «Կովկասյան նախագիծը», որտեղ արտացոլված են կուսակցության սոցիալիստական հայացքները: Նամակի մեջ մատնանշվում էր նաև այն փաստը, որ, բացի «Կովկասյան նախագիծի» ընդունումից, ՀՅԴ-ն համամաձայնություն է ձեռք բերել Ռուսական կայսրության սոցիալիտական ուժերի հետ՝ ցարիզմի և կապիտալիզմի դեմ միասնական պայքար կազմակերպելու համար: Միաժամանակ

⁵ Նույն տեղում, յուճիս, N 6, էջ 82:

նամակում նախազգուշացվում էր, որ «Կովկասյան նախագծի» հաստատումը պետք է կատարվի ՀՅԴ առաջիկա ընդհանուր ժողովում, որի մասին խմբագրությունը պաշտոնապես կտեղեկացնի Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյին⁶։

Պետք է նշել, որ մինչև ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովի գումարումը Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն ուշիուշով հետևում էր ՀՅԴ գործունեությանը և կապ էր պահպանում ՀՅԴ Արեւմտյան Բյուրոյի հետ՝ տեղեկություններ հաղորդելով սոցիալիստական շարժման ակնառու իրադարձությունների մասին, որոնց լուսաբանումը իրականացվում էր «Դրօշակի» էջերում։ Հատկանշական է, որ 1905 թ. սկզբներին, երբ սկսվեց ռուսական առաջին հեղափոխությունը, Դերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը կազմակերպել էր հանգանակություն՝ Ռուսաստանի սոցիալիստական կուսակցություններին օժանդակելու համար, որից Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն մի որոշակի գումար հատկացրեց նաև ՀՅԴ-ին՝ «Իբրև մի մարմնի, որ կանգնած է սոցիալիստական պայքարի հողի վրայ»⁷։ Իր հերթին ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոն՝ «Դրօշակի»-ի խմբագրության միջոցով, նույնպես մշտական կապ էր պահում Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի հետ։ 1905 թ. փետրվարին Բաքվում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների առնչությամբ, «Դրօշակի» խմբագրությունը 1905 թ. մարտի 10-ին դիմեց Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյին, որն անմիջապես դատապարտող կոչ ուղղեց ամբողջ քաղաքակիրթ, աշխարհի սոցիալիստական կուսակցություններին և նրանց օրգաններին։ Մերկացնելով ցարիզմի ջարդարարական նպատակները և կայսրության տարբեր ազգություններին իրար դեմ գրգռելու քաղաքականությունը՝ Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի կոչն արձանագրում էր. «Հրէաներին ջարդել տալուց հետոյ, Նիկոլայ Երկրորդի խորհրդականները վերսկսում են հայերի դեմ Աբդուլ Համիդի արիւ-

⁶ Նույն տեղում, էջ 82-83:

⁷ Նույն տեղում, 1907, օգոստոս, N 8, էջ 110:

նոտ քաղաքականութիւնը, որ Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօն մատնել է քաղաքակրթված աշխարհի ցասումին 1901 թվի հոկտեմբերի 18-ին: Գործադիր կոմիտէն կարծում է, որ ինքը թարգմանը կը լինի բոլոր սօցիալիստներին, վերստին բողոքելով այն նախամտածված ջարդերի դէմ, որոնց զոհ է հանդիսանում դժբախտ հայ ժողովուրդը: Մենք համոզված ենք, որ դուք կը միանաք մեր բողոքին, առնելով բոլոր այն նախաձեռնութիւնները, որոնք բխում են 1900-ի Պարիզի Միջազգային Սօցիալիստական Կօնգրէսի որոշումից»⁸: Կոչը ստորագրված էր Միջազգային սօցիալիստական բյուրոյի Գործադիր կոմիտեի կողմից՝ ի դեմս նրա քարտուղար, հոլանդացի Քամիլ Հյուլսմանսի:

1905 թ. ՀՅԴ որգեզրած սօցիալիստական քաղաքականութեան սկզբունքների հաստատումը տեղի ունեցավ Վիեննայում 1907 թ. փետրվարի վերջերին սկսված և մինչև մայիսի սկզբները տևած 4-րդ ընդհանուր ժողովում: Այս ժողովը պետք է հանգուցալուծում տար ՀՅԴ ինքնուրույն կողմից «Կովկասյան նախագիծն» ընդունելու իրավասութեան, Կովկասում ինքնապաշտպանութիւնից՝ հեղափոխական գործունեութեան անցնելու խնդիրներին, որոնց շուրջը բուռն բանավեճ էր ծավալվել կուսակցութեան ներսում: Երկարատև ու բուռն քննարկումներից հետո ժողովը հավանութիւն տվեց «Կովկասյան նախագիծին» և ընդունեց «... սօցիալիստական ծրագիրը եւ յեղափոխական տակտիկը»⁹: Բացի այդ, 4-րդ ընդհանուր ժողովում հատուկ քննարկման ենթարկվեց 1905 թ. մայիսի 12-ին «Դրօշակին» ուղղված՝ Միջազգային սօցիալիստական բյուրոյի առաջարկը: Այս հարցը բարձրացրեց Արևմտյան բյուրոյի անդամ Խ. Մալումյանը (Ակնունին) Արևմտյան բյուրոյի 1904–1906 թթ. գործունեութեան տեղեկագիրը (հաշվետվութիւնը) ներկայացնելու ժամանակ: Նա նշեց, որ այդ տարիների ընթացքում Միջազգային սօցիալիստական բյուրոն միշտ աջակցել է ՀՅԴ դիմումներին և դրանց

⁸ Նույն տեղում, 1905, մարտ, N 3, էջ 46:

⁹ Նիւթեր ..., հ. 9, էջ 299:

Համաձայն իր բողոքի ձայնն է բարձրացրել Հայերի դեմ ճնշումներ իրականացվելու դեպքում¹⁰: «Բննելով Խ. Մալումյանի առաջարկը՝ 1907 թ. մայիսի 4-ին կայացած ընդհանուր ժողովի 121-րդ նիսան ընդունեց վերջինիս ներկայացրած բանաձևը՝ այն դարձնելով ընդհանուր ժողովի որոշում. «Յանձնարարել Արեմասեան Բիւրոյին՝ բանակցութեան մէջ մտնել յիշեալ Բիւրոյի (Միջազգային սոցիալիստական բյուրո – Կ. Հ.) հետ, գրաւոր թէ բանաւոր, յայտնել նրան՝ Դաշնակցութեան յարումը միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսների որոշումներին և միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյում և կոնգրէսներում»¹¹:

ԼՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովի ընտրած նոր Արեմտյան բյուրոն պետք է ամեն ջանք թափեր՝ իրագործելու Համար ընդհանուր ժողովի այս որոշումը, որը մեծ կարևորություն էր ներկայացնում: Սոցիալիստական ինտերնացիոնալը այն բաղձալի միջազգային ամբիոններից մեկն էր, որտեղից կարելի էր ներկայացնել Հայության հիմնախնդիրները, դրանք քննել եվրոպական և Համաշխարհային պրոբլեմների Համատեքստում: Հնարավոր էր նաև օգտագործել Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի կապերը՝ սոցիալիստական կուսակցությունների ու նրանց օրգանների միջոցով տարբեր երկրներում Հայկական հարցը արծարծելու և հասարակական լայն շրջանակների սեփականությունը դարձնելու համար: «Ինտեռնացիօնալը, – գրում է Մ. Վարանդյանը, – ամբիոն մըն էր մեզի համար – քաղաքակիրթ աշխարհի բարձր ու հմայքոտ ամբիոններէն մէկը – ուրկից կարծարծէինք մեր ազգային դատը, ձգտելով շահագրգռել մեծ երկրներու ընկերվարական պարագլուխները Հայ ժողովուրդի ճակատագրով»¹²:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35–36:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 289:

¹² Վարանդեան Մ., Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 418:

ՀԹԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովից մոտ երեք ամիս անց՝ 1907 թ. օգոստոսին, գերմանական Շտուտգարտ քաղաքում, կուսակցությունը հնարավորություն ստացավ մասնակցելու Երկրորդ ինտերնացիոնալի 7-րդ համաժողովին: ՀԹԴ-ն երեք պատգամավորով էր ներկայանալու այդ համաժողովին. մեկը՝ ողջ կուսակցության կողմից՝ վճռական ձայնով, մյուս երկուսը՝ կովկասյան մարմինների կողմից՝ խորհրդակցական ձայներով¹³:

Մինչև Շտուտգարտի համաժողովին մասնակցելը պետք էր որոշակի նախապատրաստական աշխատանք կատարել՝ սոցիալիստական մեծ ընտանիքին հավուր պատշաճի ներկայանալու համար: Առաջնահերթ խնդիր էր համաժողովին մասնակցելու համար ներկայացուցիչների ընտրության հարցը: Փաստերը վկայում են, որ քննարկվող թեկնածուների շարքում են եղել Ռոստոմը (Ատ. Ջորյան), Մ. Վարանգյանը (Հովհաննիսյան) և Ավ. Ահարոնյանը: Ասկայն, վերջինս 1907 թ. հուլիսի 23-ին Խ. Մալումյանին գրած նամակում դժգոհում էր. «Շտուտգարտի համար ինձանից ինչ իս սպասում, ես դեռ չեմ հասկացել: Չէ, որ Ռոստոմը այդտեղ է: Մի խոսքով, նամակդ ինձ ժընև բերելու համար բաւական համոզիչ չէր ...»¹⁴: Ինչպես հետագայում վկայում էր Մ. Վարանգյանը, Ռոստոմը և ինքը մեկնել են Շտուտգարտի համաժողովին: Ասկայն դեռևս դժվար է որոշել, թե ո՞վ է եղել դաշնակցական պատգամավորներից երրորդը:

Ռոստոմը համաժողովի սկսվելուց հետո, ընդամենը մի քանի օր մասնակցելով նրա աշխատանքներին, մեկնեց այնտեղից: Այդ մասին Մ. Վարանգյանը գրում է. «Ընկերները կը յորդորէին, որ յետաձգէ իր մեկնում յաջորդ օրուան, անգամ մը լսելու համար Ժօռէսին, որ այդ օրն իսկ պիտի արտասաներ իր գեղեցկագոյն ճառերէն մէկը, ամենահրատապ խնդիր մը շուրջ, ընդդէմ Բէրէլի, Ֆոլմարի և ամբողջ գերման սոցիալ-դէմոկրատական տակտիկի՝ յատկապէս միլիտարիզմի և

¹³ «Դրօշակ», 1907, օգոստոս, N 8, էջ 110:

¹⁴ ԳԱԹ, Ավ. Ահարոնյանի ֆոնդ (փոխանցված ԳՅԳ արխիվից), գ. 158:

պատերազմի նկատմամբ: ... Ռոստոմը չէր տեսած աշխարհա-
հռչակ թրիբունը, և մեկնելու համար աճապարելու պէտք ալ
չունէր: Լաւ չեմ յիշեր, թէ ինչ պատասխանեց ընկերներու
յորդորներուն՝ օր մըն ալ մնալու: Հեզնական խօսք մըն էր, որ
կուզէր ըսել.— «Թողէք հոսհոսութիւնները»¹⁵: Թերևս, Ռոստոմի
այդօրինակ վերաբերմունքը կարելի է բացատրել նրանով, որ
համաժողովները հողեհարադատ չէին վերջինիս խիստ գործնա-
կան խառնվածքին:

Շտուտգարտի համաժողովին ներկայացնելու համար Արև-
մըտյան Բյուրոն կազմել էր մի տեղեկագիր, որով համաժողովի
մասնակիցները պատկերացում պետք է կազմեին ՀԹԴ 17-ամյա
գործունեութեան վերաբերյալ: Այն, որպես փաստաթուղթ, «Դրօ-
շակում» տպագրվել է և՛ 1907 թ., և՛ հետագայում¹⁶: Տեղեկագի-
րը կազմված էր ըստ ՀԹԴ երկու հիմնական գործելադաշտերի՝
Անդրկովկաս և Օսմանյան կայսրութիւն և հիմնավորում էր
1892 թ. ծրագրի դրույթներին՝ միջազգային սոցիալիստական
շարժման սկզբունքներին համապատասխանութեան գաղափարը.
«Մենք կ'աշխատինք տարածել համայնական սեփականութիւնը
և համայնական աշխատանքը, որպէսզի աւելի պատրաստ
գտնուինք անցնելու հանրային այն կազմակերպութեան, որ
այսօր-վաղը պիտի հաստատուի տնտեսապէս աւելի զարգացած
երկիրներու մէջ՝ պրոլետարիատի յեղափախութեամբ»¹⁷: Այնտեղ
նշվում էր, որ չնայած Արևմտյան Հայաստանում տիրող ուղ-
մաֆեոդալական կարգերը հնարավորութիւն չէին ընձեռնում
սոցիալիստական գործունեութեան համար, այդուհանդերձ կու-
սակցութիւնն իրականացրել է սոցիալիստական քարոզչու-
թիւն իր տարբեր հրատարակութիւններին միջոցով, ինչպես

¹⁵ Սիմոն Ջավարեան, հ. Ա, Վ. Սէթեան տպ., էջ 28:

¹⁶ «Դրօշակ», 1907, սեպտեմբեր, N 9, էջ 134—137: 1986, N 12, էջ 16—19, N 13, 1986, էջ 13—16:

¹⁷ «Դրօշակ», 1986, N 12, էջ 17:

նակ կարողացել է չեզոքացնել քուրդ որոշ ավատապետների անսահմանափակ իշխանությունը¹⁸:

Անդրադառնալով կուսակցություն կովկասյան գործունեությունը՝ տեղեկագրում նշվում էր, որ 1905 թ. ուսական առաջին հեղափոխության տարիներին ՀՅԴ քաղաքականություն մեջ տեղի ունեցած փոփոխության և դրա հիման վրա ձեռնարկված՝ միջազգային սոցիալիստական սկզբունքներից բխող քայլերի կարևորությունը: Կուսակցությունը համարում էր, որ Անդրկովկասում հայ գյուղացիության շրջանում ստեղծվել են բարենպաստ պայմաններ, որոնք «պատրաստ կը դարձնեն ընկալելու ընկերվարական գաղափարներու քարոզչություն մը, և յատկապէս հողի համայնացման գաղափարը»¹⁹:

«Բանվորութեան մէջ» բաժնում, մատնանշվում էր 1900-ից ի վեր ՀՅԴ կառույցների կողմից կազմակերպված գործադուլների փաստը: Նշվում էր նաև ՀՅԴ դրոշի տակ գործող բանվորության ընդհանուր քանակը՝ 23.300: Կուսակցությունը ներկայացրել էր նաև իր կողմից ստեղծված արհեստակցական միությունների պատկերը՝ ըստ նրանց աշխարհագրական տեղաբաշխման և անգամների թվի: Անդրկովկասում ՀՅԴ-ի կողմից կազմակերպվել էին նաև գյուղացիական միություններ:

Շտուտգարտի համաժողովին ներկայացված տեղեկագրում ՀՅԴ-ն կարևորում էր նաև 1906 թ. օգոստոսին էջմիածնում տեղի ունեցած արևելահայերի Կենտրոնական ժողովը: Քանզի այստեղ մեծամասնություն կազմող դաշնակցական պատգամավորների անցկացրած բանաձևերը փաստել են, որ հայ «... ժողովուրդը պատրաստ է արդէն իրականացնելու ընկերվարական նուազագոյն ծրագրի պահանջներուն մէկ մասը-գալղոցներու ամբողջական աշխարհականացում, հողերու համայնացում, կիներու

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 16-18:

¹⁹ Նույն տեղում, N 13, էջ 15:

քաղաքական իրավունքներ, իգական սեռի ընդունում կրթական գործի ղեկավարման մէջ և այլն»²⁰:

Տեղեկագիրն ավարտվում էր ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումների լուսաբանությամբ. «... անիկա (Ընդհանուր ժողովը — Կ. Հ.) որոշեց շարունակել պայքարը երկու պետութեանց մէջ Դաշնակցութեան դրօշի տակ, և առնել բոլոր գործնական միջոցները՝ միև բոլոր ընկերվար-յեղափոշական տարրերու հետ գործակցութեան հասնելու համար: Միաձայնութեամբ որոշվեցավ մասնակցիլ ընկերվարական միջազգային համագումարներուն»²¹: Այսպիսով, ՀՅԴ-ն Շտոլտգարդի միջազգային սոցիալիստական համաժողովին էր ներկայացել իր հարուստ գործունեութեան, այդ թվում՝ սոցիալիզմի համար պայքարի մասին վկայող ամբողջական հաշվետվությամբ:

Ինչպես նշեցինք, ՀՅԴ-ի կողմից Շտոլտգարտի համաժողովին կարող էր մասնակցել երեք պատգամավոր, սակայն նման իրավունք էր ստացել միայն նրա՝ Ռուսական կայսրութիւնում գործող հատվածը՝ ռուսական սեկցիայի՝ սոցիալիստ-հեղափոխականների ենթասեկցիայի կազմում: Ընդ որում՝ ամբողջ ռուսական սեկցիային տրվել էր 20 ձայն, որից 10-ը՝ սոցիալ-դեմոկրաններին, 7-ը՝ սոցիալիստ-հեղափոխականներին և 3-ը՝ չեզոք արհմիութիւններին: Բայց մինչև կոնգրեսի սկսվելը՝ 1907 թ. օգոստոսի 16-ին, տեղի ունեցավ Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի ժողովը, որտեղ ՀՅԴ-ի կողմից հարց բարձրացվեց, որ կուսակցութեան թուրքիայի հատվածին առանձին ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք տրվի: Դրա նպատակն էր ստեղծել առանձին հայկական սեկցիա, որի մեջ պետք է մտնեին ՀՅԴ երկու հատվածները: Բայց Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն որոշեց հետաձգել այդ խնդրանքի իրականացումը՝ մինչև իր առաջիկա նիստը, երբ ՀՅԴ թուրքիայի կառուցի ղեկավար մարմինը կներկայացնի համապատասխան տեղեկագիր

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 16:

Թուրքիայի Հատվածի կազմակերպության և նրա գործունեության վերաբերյալ²²: Նմանօրինակ որոշման վրա, թերևս, որոշ ազդեցություն էր գործել բուլղարի կողմից տարվող քարոզչությունը, քանզի նրանք ՀՅԴ-ին փորձում էին ներկայացնել, որպես ազգայնական կուսակցություն ու խոչընդոտել նրա մուտքը Սոցիստերն: «1907 թվին, — գրում է Մ. Վարանգյանը, — նրանց (բուլղարիկների — Կ. Հ.) մի Հայ ներկայացուցիչ (խոսքը վերաբերում է Բ. Կնունյանցին — Կ. Հ.) հրաւիրած էր ռուսական սեկցիայի կողմից Շտուտգարտի միջազգային կոնգրեսը «յատուկ նպատակով» դուրս մղելու Դաշնակցութիւնը, որի ընդունելութեան խնդիրն էր դրված Ինտերնացիոնալի մէջ»²³:

Շտուտգարդի սոցիալիստական Համաժողովի բացումը տեղի ունեցավ 1907 թ. օգոստոսի 18-ին: Ներկա էին տարբեր պետությունների և ազգությունների մոտ 1000 պատգամավորներ: Կոնգրեսը բացեց Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի նախագահ, Բելգիայի սոցիալիստական կուսակցության առաջնորդ է. Վանդերվելդեն և խոսքը փոխանցեց Ա. Բեբելին: Վերջինս ներկայացրեց սոցիալիստական աշխարհում Ամստերդամի 1904 թ. կոնգրեսից հետո տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունները: Ա. Բեբելից հետո խոսք վերցնելով է. Վանդերվելդեն քաջալերանքի խոսքեր ուղղեց Ռուսական կայսրության բոլոր հեղափոխականներին:

Եվ միայն 1907 թ. օգոստոսի 20-ին տարբեր մասնաժողովներում սկսվեցին Համաժողովի կանոնավոր աշխատանքները: Համաժողովի օրակարգի կետերն էին.

ա) միլիտարիզմը և միջազգային ընդհարումները

բ) փոխհարաբերությունները սոցիալիստական կուսակցությունների և արհեստակցական միությունների միջև

²² ՀՅԴ Թուրքիայի հատվածի մուտքը Սոցիստերն տեղի ունեցավ 1908 թ. հոկտեմբերին՝ Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի 10-րդ համագումարում, որը նրան տվեց 4 ձայնի իրավունք: Տե՛ս «Դրօշակ», 1908, N 9—10, էջ 151:

²³ Վարանդեան Ա., Դոսամբներ, ժընև, 1910, էջ 199—200: Նաև՝ "История второго интернационала", т. 2, М., 1966, с. 204.

գ) գաղութային քաղաքականութիւնը

զ) աշխատավորների արտագաղթը և ներգաղթը

ե) կանանց ընտրական իրավունքը²⁴:

Համաժողովի ամենահրատապ հարցը դարձավ օրակարգի առաջին կետը: Նրա շուրջ ձևավորվեցին իրար հակադիր երկու բեկոններ, որոնց մոտեցումները միմյանցից էականորեն տարբերվում էին: Ֆրանսիական սոցիալիստների բլոկը, Ժ. Ժորեսի և Պ. Վայանի գլխավորութամբ, իրենց առաջարկած բանաձևում առաջ էր քաշում այն միտքը, որ եթե մի պետութիւնը սպառնում է մեկ այլ ազգի անկախութեանը, ապա դրանով նա դուրս է գալիս տվյալ ազգի աշխատավոր դասակարգի և ամբողջ միջազգային աշխատավորութեան դեմ: Եվ այդ պարագայում ագրեսիայի ենթարկված ազգը և նրա աշխատավոր դասակարգը իրավունք ունի պաշտպանելու իր անկախութիւնը և ակնկալելու ամբողջ աշխարհի աշխատավորութեան աջակցութիւնը: Բանաձևում միլիտարիզմի կանխարգելման միջոց էր դիտվում աշխատավորութեան համաժողովրդական ընդվզումը և պայքարը պառլամենտական միջոցներով²⁵:

Այսպիսի մոտեցմանը դեմ արտահայտվեցին գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները՝ հանձինս Ա. Բեքե-լի և Ֆոլմարի, որոնք իրենց ելույթներում շեշտեցին, որ վերոհիշյալ մոտեցումները կարող են գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի վրա հրավիրել Վիլհելմ-Բյուլովյան կառավարութեան զայրույթը և դեմ քվեարկեցին այդ բանաձևին: Այս իրավիճակից դուրս գալու համար է. Վանդերվելդեի և Վ. Ագլերի կողմից մշակվեց մի փոխզիջումային բանաձև: Նրա բովանդակութեան մասին «Դրօշակը» գրում էր, որ «իւրաքանչիւր երկրի սոցիալիստների կը շարունակեն ունենալ իրենց յատուկ տաքտիկը,

²⁴ Stéin История второго интернационала, т. 2., с. 204.

²⁵ «Դրօշակ», 1907, օգոստոս, N 8, էջ 112: Նույն տեղում: Վարանդեան Մ., Անգլուստ Բէթլի, Ժընև, 1913, էջ 19-20: "История второго интернационала", т. 2, с. 209.

Համաձայն իրենց պայմաններին, ցեղական տեմպերամենտին և այլն»²⁶:

Օրակարգի երկրորդ կետով քննարկման դրվեց սոցիալիստական կուսակցությունների ու արհմիությունների փոխհարաբերությունների կանոնակարգման խնդիրը և ընդունվեց մի բանաձև, որն առաջարկեցին ԱՄՆ-ի սոցիալիստները: Նրա բովանդակութայն մեջ նշվում էր, որ սոցիալիստական կուսակցությունները և արհմիությունները աշխատավոր դասակարգի ազատագրման գործում Համահավասար արժեք ունեն, և այդ ազատագրական կռվի Հաջողությունը կապված է նրանից, թե որքան սերտ հարաբերություններ կհաստատվեն այդ երկու Համագոր գործոնների միջև: Պահանջվում էր, որ այդ երկու ուժերը առաջ գնան ներդաշնակ ջանքերով, հանուն ընդհանուր ազատագրութայն: Բանաձևին ձայն տվեց նաև ռուսական սեկցիան՝ հանձինս սոցիալիստ-հեղափոխականների, սոցիալ-դեմոկրատների, ՀԾԴ-ի և հրեական Բունդի²⁷:

Բնական պետք է Համարել ռուսական սեկցիայի նման վերաբերմունքը, քանզի արհմիությունները 1905 թ. Ռուսաստանում սկսված հեղափոխութայն շարժիչ ուժը Հանդիսացող աշխատավոր դասակարգի տնտեսական շահերի պաշտպանն էին: Ուստի ռուսական սեկցիայի մեջ մտնող կուսակցությունների ներկայացուցիչները լավ էին գիտակցում վերջիններիս Հետ Համախորհուրդ աշխատելու կամ նրանց իրենց Հակակշռի տակ պահելու խնդիրը:

Համաժողովի օրակարգի 3-րդ կետի Հետ կապված առաջ քաշվեց Հետևյալ Հարցը. արդյո՞ք Հարկ է օգտակար ճանաչել գաղութային քաղաքականությունը, որը բարենպաստ վարչակարգի պարագայում կարող է օժանդակել քաղաքակրթութայն առաջադիմութայնը, աշխատավոր դասակարգի և սոցիալիստական շարժման առաջացմանը, թե՞ այն պետք է լիովին վնասա-

²⁶ «Դրօշակ», 1907, օգոստոս, N 8, էջ 112:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

կար համարել աչքի առաջ ունենալով գաղութներում տեղի ունեցող ռոնուլթյունները: Համաժողովը 128 ձայնով, ընդդեմ՝ 107-ի, վնասկար ճանաչեց գաղութային քաղաքականությունը, որին կողմ քվեարկեց նաև համառուսական սեկցիան՝ Հանձինս ՀՅԴ ներկայացուցչի:

Օրակարգի սպառումից հետո կոնգրեսն ընդունեց Մարոկկոյի դեմ ֆրանսիական արշավանքը դատապարտող և Ամերիկայի հանքագործ բանվորներին աջակցություն հայտնող և այլ ընթացիկ հարցեր շոշափող բանաձևեր: Չբավարարվելով համաժողովի սկզբում է. վանդերվելզերի կողմից Ռուսաստանի հեղափոխականների հասցեին հնչեցված դրվատանքի խոսքերով՝ Շտոլտդարտի համաժողովը ընդունեց նաև «... Ռուսաստանի հերոս մարտիկներին, գյուղական և քաղաքային հեղափոխական աշխատավորությանը»²⁸ իր աջակցությունն արտահայտող հատուկ բանաձև:

Այսպիսով, ՀՅԴ-ն 1904-1905 թթ. կայուն հարաբերություններ հաստատելով միջազգային սոցիալիստական շարժման հետ, իսկ 1907-ին՝ Շտոլտդարտի կոնգրեսում, անդամագրվելով Սոցիալիստական ինտերնացիոնալին, դարձավ սոցիալիստական շարժման առաջատարն Անդրկովկասում, իսկ քիչ անց նաև՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում և Իրանում: Սոցինտերնի լիիրավ անդամի կարգավիճակը հնարավորություն տվեց ՀՅԴ-ին Հայկական հարցը և հայ ժողովրդի առջև ծառայած հրատապ այլ խնդիրները բարձրացնել ու քննարկել քաղաքական այնպիսի բեմի վրա, որը տվյալ պատմաշրջանում հասու չէր հարևան ժողովուրդներին որևէ մեկին:

²⁸ Зайдель Г., Очерки по истории второго интернационала, Прибои, 1931, с. 54.

**АРФ ДАШНАКЦУТЮН И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ
ИНТЕРНАЦИОНАЛ В 1905-1907 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

В начале XX в. между АРФ Дашнакцутюн и международным социалистическим движением сформировались доверительные отношения, которые в дальнейшем переросли в устойчивое взаимодействие. Первая русская революция 1905-1907 гг. поставила АРФ Дашнакцутюн перед необходимостью изменения политики партии в Закавказье. Спустя несколько месяцев после начала революции, партией была принята так называемая "Кавказская платформа". В этом документе было сказано, что АРФ Дашнакцутюн в Закавказье от самообороны переходит к революционной борьбе. Все эти шаги не могли быть не замечены Международным социалистическим бюро, который пригласил АРФ Дашнакцутюн в Социалистический интернационал. Вступление АРФ Дашнакцутюн в большую социалистическую семью произошло в августе 1907 г. на Штутгартском конгрессе Социалистического интернационала. АРФ Дашнакцутюн стала первой национальной партией действующей на территории Закавказья, Османской империи и Ирана, которая имела полноправное членство в Социалистическом интернационале.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԽԱՐԱԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Խարբերդի նահանգը, որպես Օսմանյան կայսրության վարչական միավոր, կազմավորվել է 1879–1880 թթ.: Նահանգն անվանվել է Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ համանուն կենտրոնով: 1888 թ. նահանգին միացվեց շուրջ 500 փոքր դյուզերից բաղկացած Դերսիմը: Վերջինս լեռնոտ տարածք էր՝ բնակեցված հիմնականում քրդերով: Տարբեր վերաձևումներից հետո նահանգի տարածքը XX դարի սկզբին կազմեց 37.800 կմ²: Այն բաղկացած էր երեք գավառներից՝ Խարբերդ, Դերսիմ, Մալաթիա, մեկ տասնյակից ավել գավառակներից և 2.443 գյուղերից²:

Դեռևս XVI–XVIII դարերում տարածքի բազմաթիվ գյուղեր հայաթափվել էին, թեև XIX դարի վերջին դեռևս պահպանում էին իրենց հայկական անվանումները: 1890-ական թթ. համիդյան ջարդերի հետևանքով ևս հայաթափվում են բազմաթիվ գյուղեր: XIX դարի վերջին Մալաթիայի, Դերսիմի գավառներին, Ակնի, Արաբկիրի գավառակներին կցված ու նախկինում որպես հայաբնակ հիշատակվող շատ գյուղեր XX դարի սկզբին արդեն թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ էին: Նախորդ դարերում սկսված նահանգի հայաթափումն ավարտվեց 1915–1922 թթ. իրականացված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով: Նախկինում նահանգի բնակչության զգալի մասը կազմող հայության հիմնական մասը բնաջնջվեց, իսկ ցեղասպանությունը վերապրած խարբերդահայերը բնակչություն հաստատեցին տարբեր երկրներում:

¹ Krikorian M., Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908, London, 1977, p. 39–40.

² Hewsen R., Armenia, A Historical Atlas, Chicago and London, 2001, p. 196.

Ստորև անդրադարձ է կատարվում ինարբերդի նահանգում Առաջին՝ Համաշխարհային պատերազմի սկզբից Հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության քաղաքականության դրսևերումներին: Մի քանի բնակավայրերի Հայության կորուստների օրինակով փորձել ենք մոտավոր կերպով հաշվարկել ինարբերդի նահանգի Հայության մարդկային կորստի չափը, անդրադարձ է կատարվել նաև նահանգի տարածքում արձանագրված բռնի մահամեղապանացման դեպքերին:

4. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից 1912 թ. կազմված վիճակագրության Համաձայն՝ ինարբերդի նահանգում ապրում էր 168.000 Հայ³: Պատրիարքարանի տվյալների մեջ ներառված է էր Մալաթիայի Հարավային Հատվածի Հայության թիվը: Հայկական Հարցի վերաբացման կապակցությամբ Ապահովաց Հանձնաժողովի կողմից պատրաստած վիճակագրական ցուցակի տվյալներով՝ նահանգի Հայ բնակչության թիվը 204.000 էր, որն ըստ թեմական վիճակների բաշխվում էր հետևյալ կերպ. ինարբերդի գավառ՝ 128.000, Մալաթիայի գավառ՝ 36.000, Դերսիմի գավառ՝ 40.000⁴: Այս տվյալների հիմքը պատրիարքարանի նույն 1912 թ. վիճակագրությունն է: Պատրիարքարանի արդեն 1913-1914 թթ. վիճակագրության Համաձայն՝ ինարբերդի նահանգում բնակվող Հայերի թիվը նշվում է 124.289, որից ինարբերդի գավառում՝ 68.877, Մալաթիայի գավառում՝ 38.705, Դերսիմի գավառում՝ 16.707 Հայ⁵: Թեոդիկի և Գևորգյան-Փարուզյանի 1913-1914 թթ. պատրիարքարանի անցկացրած մարդահամարի ցուցակների քննությունը ցույց է տալիս, որ սփյուռքահայ ուսումնասիրողների կողմից բերվող ինարբերդի նահանգի Հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակները թերի են և չեն ներկայացնում նահանգի Հայ բնակչության իրական թիվը: Մեկ այլ

³ «Արարատ», Էջմիածին, 1914, քի Թ, էջ 809:

⁴ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյց», ԺՁ տարի, 1922, էջ 261:

⁵ Ke'veorkian R., Paboudjian P., Les Arme'niens dans l'empire Ottoman. A la veille du Ge'nocide, Paris, 1992, p. 59.

վիճակագրության համաձայն, որը տարրեր վիճակագրությունների համադրությամբ կազմել է Բ. Եղիայանը, Խարբերդի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը հաշվվում է 200.150 մարդ⁶: Ինչևիցե, ընդունենք, որ 1915 թ. նախօրյակին նահանգում ապրում էր շուրջ 200.000 հայ. սա այն դեպքում, երբ նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերից 1915 թ. դրությամբ հազարավոր հայեր արտագաղթել էին ԱՄՆ: Միացյալ Նահանգներ արտագաղթածների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ են բերված Ռ. Գևորգյանի ու Փ. Փաբուդջյանի՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913–1914 թթ. տվյալների հիման վրա կազմված մեծածավալ աշխատության մեջ, որի համաձայն Խարբերդի նահանգից մինչ այդ արտագաղթել էր 29.410 հայ⁷:

1914 թ. ամռանը հայտարարված զորակոչն ընդգրկեց նաև Խարբերդի նահանգը: Այն ժամանակ, երբ հայկական բոլոր բնակավայրերից զորակոչի տարիքի հայերը զորակոչվել էին թուրքական բանակ, հայ բնակչությանը հրաման է արձակվում հանձնել եղած զենքն ու զինամթերքը: Մինչդեռ 1915 թ. սկզբներից իշխանությունները բացահայտ կերպով զենք էին բաժանում մուսուլման բնակչությանը⁸: Հայերից զենքի հավաքումը պատճառաբանվում էր Վանի «ապստամբությամբ»: Իբր այդ արվում էր նախազգուշական նկատառումներով: Սկզբում վստահեցնում էին, որ որևէ վտանգ չկա խարբերդահայերի համար և սեբաստացիների ու էրզրումցիների տեղահանությունն իրականացվում է ռազմագիտական նկատառումներով: Խարբերդում, Մեզրեում, Խարբերդի դաշտի գյուղերում, այլ վայրերում հայերը փորձում էին խուսափել ձերբակալություններից և զենք էին դնում հարևան թուրքերից ու հանձնում իշխանություններին: Իշխանությունների ներկայացրած տվյալների համաձայն

⁶ Եղիայան Բ., Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 891:

⁷ Ke'vorkian R., Paboudjian P., Les Arme'niens dans l'empire Ottoman, p. 59.

⁸ Riggs H., Days of Tragedy in Armenia: Personal Experience in Harpoot. 1915–1917, USA, 1997, p. 50.

որոշ տեղերում իրրև թե հայտնաբերվել էին նույնիսկ ռումբեր, պայթուցիկ նյութեր: Խարբերդում ամերիկյան Հյուպատոս Լեսլի Դեխար տեղեկացնում էր, որ այդ ռումբերը «ոստիկանությունն է նախօրոք թաղել, որպեսզի հայերի դեմ հանցանշաններ ունենա»⁹:

Ձեռք հավաքելու պատրվակով կազմակերպված խուզարկություններին զուգահեռ թուրքական իշխանությունները 1915 թ. մարտ ամսից սկսել էին բանտարկությունները: Ընդ որում՝ ձերբակալվում ու բանտարկվում էին նահանգի կյանքի տարբեր ոլորտներում աչքի ընկնող մարդիկ, որոնք իշխանությունների կողմից մեղադրվում էին կառավարութայն դեմ կազմակերպվող խռովութայն մեջ: Սա, իհարկե, բացահայտ կեղծիք էր, որն ընդգծեցին այս ամենին ականատես բազմաթիվ այլազգիներ: Ինչպես նշում էր գերմանացի քարոզիչ Յոհանես Էմաներ, «այստեղի քրիստոնյաների մտքով իսկ չի անցնում ըմբոստանալ կառավարութայն դեմ»¹⁰:

Ձերբակալություններն առավել ակտիվացան և գավառներում տարածվեցին 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին: Մայիսին Խարբերդ և Մեզրե քաղաքներում առանց որևէ պատճառաբանութայն ձերբակալվում են մի քանի հարյուր հեղինակավոր հայեր, այդ թվում՝ առևտրականներ, վաճառականներ, եփրատ քոլեջի ուսուցիչներ: Մայիսին ձերբակալվում են նաև Ակնի, Արաբկիրի, Չմշկածագի, Չարսանճագի հայութայն առաջնորդները, թուրքական իշխանությունների կողմից «վտանգավոր» ճանաչված մարդիկ: Հունիսի 1-ին ձերբակալված Ակնի առաջնորդական փոխանորդը հետագա օրերին ականցի 30 ազդեցիկ անձանց հետ ուղարկվում է Արաբկիր, այնուհետև այս խմբին միացվում է ևս 90 հոգի: Իբրև Ակնի ապստամբ հայութայն

⁹ Դևիս Լ., Սպանդի ցահանգը. Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը հայկական ցեղասպանութայն մասին. 1915-1917 թթ., Ե., 2001, էջ 101:

¹⁰ «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու», հրատարակությունը և ներածությունը դոկտոր Յոհանես Լեփսիուսի, հ. 1, Ե., 2006, էջ 82:

գլխավոր պարագլուխներ՝ Դյումուշ Մադենի առջև նրանց նավ են նստեցնում, Հետո խեղդամահ անում¹¹: Իշխանություններն առանձնակի դաժանությամբ վարվեցին Մեղրեում բանտարկված նահանգի առավել Հեղինակավոր անձանց և առանձնապես Եփրատ քոլեջի պրոֆեսորների հետ: Հունիսի 23-ի գիշերը Մեղրեի բանտից բանտարկյալների մի մեծ խմբի Տիգրանակերտ տանելու պատրվակով գաղտնի հանում են քաղաքից: Նրանց թվում էին՝ Խարրերզի հայոց առաջնորդ Պսակ վարդապետը, պրոֆեսորներ, մեծ թվով վաճառականներ: Վերջիններիս սպանում են Արղանա Մադենի մոտակայքում¹²: Սա Մեղրեից դուրս հանված և ոչնչացված առաջին մեծ խումբն էր: Հետագա օրերին Մեղրեի բանտից դուրս են հանվում հայերի բազմաթիվ խմբեր, որոնց ևս սպանում են քաղաքի շրջակայքում:

Նույնաբնույթ գործողություններ իրականացվեցին նաև Դերսիմի գավառում: Դեռ 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Չմշկածագում ձերբակալված և բանտարկված մոտ 60 մտավորականներին ու հոգևորականներին դաժան ծեծի ենթարկելուց Հետո տանում են Եփրատի ուղղությամբ, սպանում և դիակները նետում գետը¹³: Այս ընթացքում արդեն սպանվել էին Չարսան-ճաղի գյուղերի՝ Բերրիում բանտարկված հայտնի գործիչները:

1915 թ. սկզբին սկսված ձերբակալությունների ալիքը հուլիս ամսին համատարած բնույթ է ստանում. գրեթե միաժամանակ զինաթափվում ու սպանվում են նահանգի տարածքում ծառայության կանչված բազմաթիվ հայ զինվորներ: Զինաթափելուց Հետո Խարբերդում ծառայող 13.000 հայ զինվորների տեղափոխում են Մեղրեի բանտ: Մեկ շաբաթ անց ժանդարմների խիստ հսկողության ներքո նրանք դուրս են բերվում բանտից՝ Ուրֆա տանելու պատրվակով: Այս զինվորներին սպանում են

¹¹ Թեոդիկ, Յուշարձան ցահատակ հոգեւորականութեան, Ե., 1990, էջ 240:

¹² Ղևիս Լ., Սպանդի ցահանգը, էջ 109:

¹³ Գասպարեան Գ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, Պոսթըն, 1969, էջ 398-399:

Պագր Մադենի մոտ¹⁴: Սպանված երիտասարդների մեծ մասն ամերիկյան, ֆրանսիական քուեջների, կենտրոնական հայկական դպրոցի աշակերտներ էին: Հետագայում նույն պատրվակով քաղաքներից դուրս են հանվում ու սպանվում հայերի բազմաթիվ խմբեր: 1915 թ. հունիսի 5-ին Մալաթիայից հինգ-վեց ժամ հեռու գտնվող Չիֆթլիկ ե Մամուրան վայրերում, սպանվում են խճուղիների շինարարութայան մեջ ներգրավված 1.500 մալաթիացի զինվորներ¹⁵:

Ակնհայտ էր, որ հայերի բնաջնջմանն ուղղված գործողությունները Համակարգված էին կենտրոնական իշխանութայան կողմից և անմիջականորեն իրագործվում էին տեղական իշխանությունների, ժանդարմների կողմից, այլապես անհնար կլիներ նման Համակարգված կերպով իրականացնել այդքան մարդկանց սպանությունը: Դեռևս 1915 թ. մարտի 16-ին նահանգի կուսակալ Սաբիթ բեյը Նարբերդով անցնող գերմանացի փոխհյուպատոսին զրույցի ժամանակ ասել էր. «Հայերը պետք է բնաջնջվեն, նրանք Հարստացել են, շատացել սպառնալիք դառնալով իշխող թուրք ռասայի համար»¹⁶:

Հայ ղեկավար գործիչների, մտավորականների, հոգևորականների, զինվորների ոչնչացումից հետո, ինչը ողջ նահանգում իրագործվել է գրեթե միաժամանակ, իշխանությունները կազմակերպում են Հայ բնակչության մյուս մասի կանանց, երեխաների, տարեցների բնաջնջումը: Հայտարարվում է բոլոր հայերի տեղահանություն մասին, որը Նարբերդի նահանգում, բացառությամբ որոշ բնակավայրերի, իրականացվում է 1915 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին: Տեղահանությունը, որը բնաջնջման պակաս դաժան մեխանիզմ էր (սրանում խարբերոզցիները համոզվեցին, երբ նահանգի տարածքում հայտնվեցին այլ նա-

¹⁴ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915-1916, New Jersey, 2000, p. 296.

¹⁵ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէրոս, 1961, էջ 938:

¹⁶ Parmele R., Pioneer in the Euphrates Valley, Princeton and London, 2002, p. 18.

Հանգանքից տեղափոխված Հայերի առաջին խմբերը), ընտրվել էր որպես առավել նպատակահարմար միջոց՝ ոչնչացնելու կանանց, երեխաներին, կենդանի մնացած սակավաթիվ տղամարդկանց: Եթե որոշ սահմանամերձ նահանգների Հայության տեղափոխությունը կարելի էր ինչ-որ կերպ պատճառաբանել պատերազմական անհրաժեշտությամբ, ապա Խարրերդի նահանգի դեպքում այդ ընդհանրապես անընդունելի է: Թուրքական իշխանությունների բերած պատրվակները անհիմն են: Այս մասին նշել է նաև Յոհաննես Լեփսիուսը. «Խարրերդի վիլայեթը ամբողջովին գուրս կը գտնուի պատերազմի թատրոն, երկրի սրտին վրայ, զօրաւոր և բարձրաբերձ լեռնաշղթաներէ շրջապատուած, որոնք Փոքր Ասիոյ ներքին մասը գրեթէ անանցանելի կը դարձնեն»¹⁷:

Հունիսի վերջերին իշխանությունները սկսում են նահանգի կենտրոնական երկու քաղաքների Հայության տեղափոխությունը: Հունիսի 26-ին Հայտարարվում է, որ տեղափոխությունը պետք է սկսվի չորս օրից: Նախ պետք է տեղափոխվեր Մեղրեի, հետո նաև՝ Խարրերդի Հայությունը: Հուլիսի 1-ին Մեղրեից տեղափոխվում է 3.000 Հայերից կազմված առաջին խումբը¹⁸: Այս խմբի տղամարդկանց սպանում են Պագր Մագենում: Քարավանի վերջին Հանգրվանն էր Դեր-Ջորը:

Յուրաքանչյուր երեք-չորս օրը մեկ մի նոր խումբ էր տեղափոխվում Մեղրեից, Խարրերդից ու շրջակա գյուղերից: Հուլիսի 3-ին Մեղրեից ու Խարրերդից տեղափոխվում է ևս 3.000 հոգուց բաղկացած քարավան, որի մեջ էին նահանգի ամենահարուստ մարդկանց, պաշտոնյաների ընտանիքները, այդ թվում՝ Ճաբրիկատորյանները, Խարրությանները, Գազանճյանները, Ջարիֆյանները և այլն: Տղամարդկանց կոտորում են Մալաթիայի մոտ, կանանց՝ քշում Դեր-Ջոր: Այս խմբից Հալեպ են

¹⁷ «Գաղտնի տեղեկագիր տոթթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի. Հայաստանի ցարդերը», Յարգմանեց՝ Միքայել Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 74:

¹⁸ Թեոդիկ, Յուշարձան նահատակ հոգեւորականութեան, էջ 124-125:

հասնում 68 հոգի¹⁹, այսինքն՝ տեղահանվածների շուրջ 2.27 %-ը: Հուլիս ամսվա ընթացքում շարունակվում են տեղահանությունները Մեղրեից, շրջակա գյուղերից ու Խարրերդ քաղաքից: Խարրերդ քաղաքից դուրս եկած և 3.000 հոգուց բաղկացած առաջին երեք քարավանին՝ տարագրության 15-րդ օրը միանում է Սեբաստիայից, Ակնից, Թոքաթից եկող մեկ այլ խումբ՝ ձևավորելով 18.000-ոց մի մեծ քարավան: 70-րդ օրը, երբ նրանք հասնում են Հալեպ, Խարրերդի 3.000 տարագրյալներից կենդանի էին մնացել 35 կին ու երեխա, իսկ 18.000-ոց քարավանից՝ 150 կին ու երեխա²⁰: Փաստորեն՝ Հալեպ էր հասել խարրերդցիների 1.16 %-ը:

1915 թ. հուլիսի 4-ից սկսվում է Խարրերդ-Մեղրեի շրջանի հայկական գյուղերի բնակիչների տեղահանությունը: Վերջիններիս քշում են գեպի Տիգրանակերտ, ապա՝ Դեր-Ջոր: Հուլիսին 3.000 հուսեյնիկցիների անց են կացնում Եփրատը. տղամարդկանց առանձնացնում են ու գնդակահարում Մերտինից Ռուսիլա տանող ճանապարհին գտնվող մի ամայի ձորում, իսկ կանանց՝ քշում Դեր-Ջոր²¹: Հուլիսի 1-ից տեղահանվում են Բարջանճի հայերը, որոնց քշում են դեպի Դիարբեքիր ու Մարզին²²: Նույնը կատարվում է նաև Դատեմ, Բազմաչեն, Թլկատին, Հոդե և Խարրերդի դաշտի մյուս գյուղերի հայ բնակիչների հետ: Արդյունքում՝ հայաթափվեց ողջ Խարրերդի դաշտը:

Հուլիսին կազմակերպվում է նաև Խարրերդի գավառի Արաբկիր գավառակի հայության անդահանությունը: Մինչև տեղահանությունը Արաբկիրի 15 գյուղերում և Արաբկիր քաղաքում, համաձայն Թեոդիկի բերած վիճակագրության, ապրում էր 2.659 տուն հայ²³: Արաբկիր քաղաքի 2.000 տուն հայերի կե-

¹⁹ Ճիզմեճեան Ա., Խարրերդ եւ իր գաւակները, Ֆրեզոյ, 1955, էջ 466:

²⁰ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, p. 295.

²¹ Տերանեան Ա., Հիւսէնիկ. Յուշեր եւ յոյզեր, Պոսթըն, 1981, էջ 90-91:

²² Տերոս Ա., Բարջանճ գիւղ. Համայնապատում (1600-1937), Պոսթըն, 1938, էջ 247:

²³ Թեոդիկ, Յուշարձան նահատակ հոգեւորականութեան, էջ 548:

սից ավելին 1915 թ. իսլամ են ընդունում և խուսափում տարադրուկությունից²⁴ (նման մասսայական դավանափոխությունը եզակի դեպք էր ողջ նահանգի համար), մյուսները՝ մեծամասամբ կանայք և երեխաներ, տարագրվում են: Նրանց մի մասը նահատակվում է Գըրգ-Կեոզ վայրում: Եղեսիայի մերձակա Գապա-Հայտար արաբական գյուղ է հասնում միայն քարավանի 1/4-ը: Այս բնակավայրում տեղի ունեցած կոտորածից ազատվում են միայն 100 հայեր: Հետագայում Արաբկիրից տեղահանվում են նաև որոշ իսլամացած հայեր: Հուլիսի 5-ին տեղահանվում է Ակ-նի հայ բնակչությունը. քաղաքում մնում են միայն իսլամ ընդունած հայերը, որոնք կազմում էին հայ բնակչության 5 %-ը²⁵:

Հունիսի 15-ից, երբ արդեն կոտորվել էր Չմշկածագի տղամարդկանց հիմնական մասը, սկսվում է գավառակի հայության բռնազաղթը, որն ավարտվում է մի քանի օրերի ընթացքում: Տեղահանված կանանց, երեխաների մի մասը ջրախեղդ է արվում, մյուսներին տանում են Դեր-Ջորի ուղղությամբ: Չմշկածագի գավառակի գյուղերի հայությունը տեղահանվում է գրեթե ամբողջությամբ: Հունիսին տեղահանվել ու ոչնչացվել էին նաև Չարսանճաղի գավառակի հայերը:

Մի փոքր այլ էր վիճակը Մալաթիայում: Այստեղի կառավարիչ Նապի բեյը հայերի նկատմամբ անհրաժեշտ խստություն չգործադրելու համար 1915 թ. մայիսի սկզբներին պաշտոնանկ էր արվել: Նրան հաջորդում է հայերի նկատմամբ անմարդկային հալածանքներ գործադրած Առայի կառավարիչը և, ի վերջո, Ռեշիա փաշան, որը հունիսի վերջերին Մալաթիա է գալիս Կոստանդնուպոլսից: Հուլիսի սկզբներին արդեն սպանված էր Մալաթիայի հայության 2/3-ը: Անպաշտպան կանանց ու որբերի խումբը տարագրվում է դեպի Դեր-Ջոր: Հունիսին տեղահանվել

²⁴ Նույն տեղում, էջ 233:

²⁵ Ակունցի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 175:

էին նաև Մալաթիայի Մուշուկա և Անսուր գյուղերի բնակիչները:

1915 թ. օգոստոսին իտալացի զորքերի նահանգի հայութիւնը տեղահանվել ու հիմնականում ոչնչացվել էր. յուրաքանչյուր բնակավայրից փրկվել էին սակավաթիվ մարդիկ, հիմնականում՝ կանայք ու երեխաներ:

Իտալացիները հավաքված գաղթականները կրկին աքսորվում են: Մասսայական ձերբակալութիւններ ու տեղահանութիւն է կազմակերպվում 1915 թ. սեպտեմբերի վերջերին, ապա նաև՝ նոյեմբերին: 1916 թ. հատուկնստ խարբերողիների կարելի էր հանդիպել նահանգի հայաբնակ վայրերում, այն էլ՝ հիմնականում Մեզրե և իտալացի քաղաքներում: Սա կապված էր այն փաստի հետ, որ այստեղ դեռևս մարդասիրական գործունեութիւն էին իրականացնում մի քանի օտարերկրացիներ: Ինչպես ԱՄՆ հյուպատոս Լեսլի Դեյսը, այնպես էլ միսիոներներ Մարիա Յակոբսենը, Հենրի և Թեսի Ատկինսոն ամուսինները և ուրիշներ, պատերազմի սկզբից (նրանք իտալացի հիմնականում հեռացան 1917 թ.) իրենց հնարավորութեան սահմաններում աջակցում էին խարբերողահայերին և այստեղ հայտնված բազմաթիվ գաղթականներին: Նրանք իրենց մոտ ապաստան էին տալիս հարյուրավոր հայերի, խնամում ու մահից փրկում բազմաթիվ որբերի: Շատ խարբերողիների համար փրկութեան իրական ուղի դարձավ Դերսիմը: Դերսիմի քրդերի օգնութեամբ 10-15.000 հայեր փրկվում են Չարդերից: Նրանց մի մասն անցավ Կովկաս, մյուս մասը մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուզրուսի գինադադարը մնաց քրդերի մոտ, այնուհետև վերադարձավ իտալացիները: 1919-1920 թթ. իտալացի և Մեզրե քաղաքներում արդեն հավաքվել էին մի քանի հազար հայեր՝ հիմնականում կանայք և որբեր: Նրանց հիմնական մասը (այդ թվում՝ շուրջ 6.000 որբեր) իտալացիները 1922 թ. վերջերին: Շուրջ 2.000 հայեր (հիմնականում որբեր) 1918 թ. հավաքվել էին Մալաթիա

քաղաքում²⁶: 1922–1923 թթ. նրանք ևս հեռացան: Ինչպես Խարբերդ քաղաքը, այնպես էլ ողջ նահանգը հայաթափվեց. միայն մի քանի բնակավայրերում հատուկենտ հայեր ապրում էին:

Հանրագումարի բերելով ասվածը՝ նշենք, որ տարբեր վկայությունների համաձայն (ընդ որում՝ ինչպես տեղացիների, այնպես էլ օտարազգիների) Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է նույն մեխանիզմների կիրառմամբ, ինչպես մյուս նահանգներում: Ավելին, նահանգում իրականացված բոլոր գործողությունները լավ համակարգված էին ու ներառում էին Հայոց ցեղասպանությունը բնորոշ բոլոր գծերը: Այս առթիվ Ֆրանսիացի հրապարակախոս Հանրի Պարպին գրում է. «Տակալին թուրք մնացած վայրերու մէջ, հայ ազգաբնակչութեան ընաջնջումը աւելի կատարեալ եղած ըլլալ կը թուի, աւելի մեթոտաւոր, քան այն մարզերուն մէջ, որոնք կովկասեան սահմանագլուխին դրացի են, որովհետեւ այդ վայրերուն մէջ, դահիճները լիապէս ժամանակ ունեցած են գործելու: Խարբերդը այս մասին օրինակ մըն է»²⁷: Խարբերդի նահանգի օրինակը ցույց է տալիս, թե որքան անհիմն էր թուրքական իշխանությունների՝ նահանգի հայություն տեղահանությունը պատերազմի անհրաժեշտությամբ պատճառաբանելու փաստարկը. նահանգ, որը բավական հեռու էր պատերազմական գործողությունների շրջանից: Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը ռայխսկանցլեր Բեթման Ֆոն Լոլվեդին հղած նամակում գրում էր, որ այն բանից հետո, երբ Բ. Գուռը որոշեց արտաքսել նաև Տրապիզոնի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի ու Սեբաստիայի նահանգների հայությունը, պարզ դարձավ, որ «կառավարությունը իրականում նպատակ է հետապնդում բնաջնջել հայ ցեղին թուրքական կայսրությունում»²⁸:

²⁶ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, էջ 956:

²⁷ Պարպի Յ., Սարսափի երկրին մէջ, Պէյրուս, 1965, էջ 63–64:

²⁸ «Գերմանիան և Հայաստանը 1914–1918. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու», էջ 210–211:

ինչպես էրզրումի ու Սեբաստիայի նահանգներում, Խարբերդի նահանգի Հայ բնակչության հիմնական մասի տեղահանությունը ևս կազմակերպվեց 1915 թ. Հունիս-Հուլիս ամիսներին: Նահանգի Հայությունը տարագրվեց Դիարբեքիրի, Ուրֆայի ճանապարհներով: Վերջնական հանգրվանը հիմնականում Դեր-Ջորն էր: Խարբերդի նահանգի Հայության հիմնական սպանդարաններից էին՝ Դեհ Բոյնի ձորը, Մովք լճի շրջակայքը, Թլաբերդը, Գյումուշ Մադենը, Մալաթիայի Իզոլի գյուղի շրջակայքը, Ինտարե լեռան ստորոտը, Արղանա Մադենը, Դիարբեքիրը, Դեր-Ջորը:

Այն ժամանակ, երբ Խարբերդ և Մեզրե քաղաքների Հայության տեղահանությունը նոր էր սկսվել, Խարբերդի նահանգի տարածքում Հայտնվում են այլ նահանգներից տեղահանված Հայեր: Հազարավոր Հայեր էին գալիս Հյուսիսից՝ Էրզրումից, Երզնկայից, Սեբաստիայից, Տրապիզոնից և այլ վայրերից: Խարբերդի նահանգն իր դիրքի, տեղանքի շնորհիվ կարծես ընտրվել էր որպես առավել հարմար վայր Հայերին ոչնչացնելու համար: Չհասնելով անապատներ՝ կարելի էր այստեղ ոչնչացնել առավել շատ մարդկանց: Ականատեսի վկայությամբ «Մամուրեթ-ուլ-Ազիզը դարձել էր բոլոր Հայերի գերեզմանոց. տարբեր նահանգներից այստեղ ուղարկված և ճանապարհին չմահացած բոլոր Հայերը գալիս էին այստեղ՝ մեռնելու»²⁹:

Եղած փաստական նյութի հիման վրա նահանգի Հայության մարդկային կորուստների մոտավոր հաշվարկման փորձ կատարելով՝ տեսնում ենք, որ տեղահանությունից ու ջարգերից փրկվել է միայն Հայության չնչին տոկոսը, իսկ համաշխարհային պատերազմի սկզբում զորակոչված, ապա նաև՝ աշխատանքային գումարտակների անվան տակ հավաքագրված տղամարդկանց խմբերը կոտորվել են գրեթե ամբողջությամբ:

²⁹ "United States Official Records on the Armenian Genocide. 1915-1917", compiled and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2004, p. 366.

Լորդ Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբեի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուում հիշատակվում է ինքնաբերական ղուրբու եկած մի քարավանի մասին, որի 5.000 մարդուց Հալեպ են հասել միայն 213-ը՝ 96 % կորստով: Ինքնաբերական քաղաքին մոտակա մի գյուղի քարավանի 2.500 հայերից Հալեպ հասան 600-ը (24 %), ինքնաբերական մեկ ուրիշ գյուղի (Հյուսնի Մանսուր) առաջին քարավանից՝ 60 %-ը, երկրորդ քարավանից՝ 46 %-ը, նույն տարածքի Բեռլի գյուղից՝ 25 %-ը³⁰, Ինքնաբերական Հալեպ ճանապարհված 3000 տարագրյալներից տեղ հասան 35 կին ու երեխա³¹: Այս դեպքում կորուստը կազմում է՝ 98.8 %: Ինքնաբերական ղուրբու եկած 2.000 հոգուց բաղկացած մեկ ուրիշ քարավանից Ուրֆա հասան միայն 200-ը մյուսները՝ կամ մահացան ճանապարհին, կամ սպանվեցին ու առևանգվեցին³²: Այս դեպքում կորուստը կազմում է 90 %: Բարջանճ գյուղի 179 տուն (784 անձ) հայերից 515-ը նահատակվեց 1915-1920 թթ., 25-ը մահացան տանջանքներից, հիվանդությունից, 14-ը թրջացվեց ու մնաց գյուղում: Վերապրեց միայն 230 բարջանճցի³³. կորուստը կազմում է՝ 68.9 %՝ առանց իսլամացած հայերի: Դատեմի 700 հոգանոց քարավանից փրկվեցին միայն անապատներ հասած 25 կին³⁴: Այս քարավանի կորուստը կազմում է 96.5 %: 300-ից ավել անձանցից բաղկացած Ակնի երկրորդ քարավանից փրկվեց 13 հոգի³⁵. կորուստը կազմում է 95.7 %: Արաբկիրի Աղըն գյուղի 800 հայերից փրկվեց 61-ը³⁶. կորուստը կազմում է 92.4 %: Անջրդի գյուղի 500 հոգուց բաղկացած խմբից փրկվեց ընդամեն

³⁰ Bryce J. and Toynbee A., The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, p. 646-647.

³¹ Նույն տեղում, էջ 295:

³² «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սահակյան, Ե., 1991, էջ 463:

³³ Օեթոն Ա., Բարջանճ գիւղ, էջ 108:

³⁴ Մխիթարեան Գ., Մեր գիւղը Դատեմ, Պոսթըն, 1958, էջ 197:

³⁵ Քեչեան Ա., Ակն եւ ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 760:

³⁶ Բախտիկեան Ա., Արաբկիր եւ շրջակայի գիւղերը, Պէրոս, 1934, էջ 153:

ներ 18 կին³⁷. կորուստը կազմում է 96.4 %: Չմշկածագ քաղաքի ու 20 գյուղերի 3,427 շունչ հայերից (Թեոդիկի տվյալների համաձայն գավառակի հայության թիվն ավելի մեծ էր) 1915 թ. սպանվել, քաղցից մահացել կամ կորել էին 2.328-ը³⁸, ինչը կազմում էր բնակչության 67.9 %-ը: Չարսանճագի գավառակի Հոշե գյուղի 219 հայերից 1915 թ. զոհ գնացին 150-ը³⁹. կորուստը կազմում է 68.49 %: Նույն գավառակի Լուսատարիճ գյուղի 224 հոգուց վերապրեցին 20-ը⁴⁰. կորուստը կազմում է 91 %:

Բերված մի քանի տվյալների համադրման արդյունքում պարզ է դառնում, որ ջարդերի ընթացքում սպանվել կամ մահացել է նահանգի բնակավայրերից տեղահանվածների շուրջ 80 %-ը: Ավելացնենք, որ թվարկված օրինակներում չենք հաշվառել տղամարդկանցից բաղկացած այն քարավանների մասին վկայությունները, որոնք կոտորվել են գրեթե ամբողջությամբ. նման օրինակները ևս բազմաթիվ են: Նույն Լեսլի Դևիսը նշում է, որ 1915 թ. նահանգի ջարդից ազատվածների թիվը թեև սպասվածից ավել էր, սակայն չէր անցնում 8.000-10.000-ից. սա այն դեպքում, «եթե նկատի ունենանք այլ վիլայեթների 1.000 կամ 2.000 փախստականներին»⁴¹: Հիշենք, որ Դևիսը նահանգի հայ բնակչության թիվը հաշվում էր 150.000⁴², իսկ այդ նշանակում է, որ նրա տվյալների համաձայն փրկվել էր խարբերդահայերի շուրջ 6 %-ը: Սա, իհարկե, եղած տվյալներից առավել փոքրն է: Ինչպես հավաստում է ամերիկացի միսիոներուհի, դեպքերի ականատես Իզաբել Հարլին, «կարելի է հաստատ ասել, որ Խարբերդի վիլայեթի ժողովրդի ամենաքիչը 75 %-ը բնա-

³⁷ «Ամջրդի եւ շրջակա գիւղերու ոճրագործներու արարքները. 1915-1918», Պոսթըն, ա. ք., էջ 15:

³⁸ Պասպարեան Գ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, էջ 440:

³⁹ Երեւանեան Գ., Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պէյրուք, 1956, էջ 190:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 216:

⁴¹ Դևիս Լ., Սպանդի մահամզը, էջ 201:

⁴² Նույն տեղում, էջ 82:

ընջվել է»⁴³: Իհարկե, դժվար է պարզել նահանգի հայության զոհերի ճշգրիտ թիվը, առավել ևս, երբ հետագա տարիներին, փրկվածների մի մասը կրկին տեղահանվեց, շատերը մահացան հիվանդություններից, սովից:

Նույնքան ռարդ խնդիր է պարզել իսլամացած հայերի թիվը: Իսլամացման դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ըուրը եղել են ընդհանուր քաղաքականություն մի մասը, ծրագրավորվել, գործողության մեջ են դրվել ու վերահսկվել հենց կենտրոնական իշխանությունների կողմից: «Այն ճշումը, որ կիրարկուեցաւ քրիստոնեայ ազգարնակչութեան հանդէպ, զայն մզելու համար, որ իսլամութիւնը ընդունի, բնաւ մահմետական ազգարնակչութենէն չէր գար, ոչ ալ իսլամ հոգեւորականներէն, այլ միմիայն կառաւարութենէն», — հաղորդում է Յ. Լեւիսիուսը⁴⁴: Շատ դեպքերում կրոնափոխ եղածները ևս տարաբովեցին ու սպանվեցին: Խարբերում տեղահանությունն այլընտրանք համարվող իսլամացումն առավել տարածված էր կանանց մոտ: Ա. Թոյնբիի հավաստմամբ՝ «հայ կնոջ մահմեդականացումը 1915 թ. ավելի շատ ֆիզիկական, քան կրոնական փոփոխություն էր: Այն կարող էր հաստատվել անհապաղ ամուսնությունամբ մահմեդականի հետ, և եթե կինն արդեն ամուսնացած էր կամ այրի, քանի որ այս ընթացքում միայն որոշ հայ տղամարդիկ էին ողջ մնացել, նա պետք է իր երեխաներին (եթե երեխա ուներ) տեղավորեր «կառավարական որբանոցում»⁴⁵: Ժամանակակիցների հավաստմամբ՝ Խարբերում, սկսած բարձրաստիճան պաշտոնյայից ու վերջացրած հասարակ գյուղացիով, բոլորն էլ կարող էին ցանկացած հայ կնոջը կամ աղջկան բռնությունամբ կնություն վերցնել և կրոնափոխ անել: Շվեդ միսիոներու-

⁴³ Harley I., What I Saw and Know to Have been True in Turkey, in The Treatment of Armenians by Turks in Harpoot, in Turkish Atrocities. Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey. 1915–1917, Michigan, 1998, p. 69.

⁴⁴ «Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննես Լեւիսիուսի. Հայաստանի քարոզերը», էջ 272:

⁴⁵ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915–1916, p. 638–639.

Հի Ալմա Յոհանոսը նշում է, որ տեղահանության ընթացքում «Խարբերդում գրեթե յուրաքանչյուր թուրք առևանգեց մի հայ կնոջ»⁴⁶: Որոշ վկայությունների համաձայն՝ տեղահանությունից հետո Խարբերդում ե. Մալաթիայում կային 5.000–6.000 գեղեցիկ հայ աղջիկներ, որոնք թուրք խոջանների և ժանդարմների կանայք էին⁴⁷:

Բռնի իսլամացման բազմաթիվ դեպքերի մասին վկայությունները (հատկապես Արարկլիրում և Ակնում) թույլ են տալիս ենթադրել, որ Խարբերդի նահանգում իսլամացած հայերի թիվը բավական բարձր տոկոս էր կազմում: Զինադադարից հետո իսլամ ընդունած հայերի մի մասը փախավ թուրքերի մոտից, ապաստանեց օտարերկրացի միսիոներների բացած որբանոցներում, տներում: Այնուամենայնիվ, 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին վերաբերող տվյալի համաձայն Խարբերդի նահանգում կար 20.000 թրքացած հայ⁴⁸: Նույն թիվն է հիշատակում նաև Հենրի Ռիզզը⁴⁹: Դժվար է հստակեցնել, թե նրանցից քանիսը հետագա մի քանի տարիներին ևս շարունակվող փրկագնման աշխատանքների արդյունքում կարողացան վերադառնալ հայի ինքնությունն ու քրիստոնեությունը:

Համաձայն վերապրողների վկայությունների՝ զինադադարից հետո Խարբերդ քաղաքում ապրում էր ընդամենը 9.000 հայ, որից 700-ը թուրքական որբանոցում ապաստանած որբեր էին⁵⁰: Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»-ի համաձայն՝ 1921 թ. Խարբերդի նահանգում ապրում էին 35.000 հայեր, որոնց մի մասը գաղթել էին այլ նահանգներից⁵¹:

Եթե ընդունենք, որ Թեոդիկի մատնանշած թվի կեսից ավելին կազմում էին նահանգի հայերը (20.000–25.000), ապա կստացվի, որ ցեղասպանությունից փրկվել ու 1921 թ. դրությամբ Խարբերդի նահանգի տարածքում ապրում էր նախկին

⁴⁶ «United States Official Records on the Armenian Genocide. 1915–1917», p. 367.

⁴⁷ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 510:

⁴⁸ Վահե Հ., Խարբերդ եւ ամոր ոսկեդէմ դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 1469:

⁴⁹ Winter J., America and the Armenian Genocide of 1915, Cambridge, 2003, p. 267.

⁵⁰ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը, էջ 157:

⁵¹ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյց», էջ 261:

շուրջ 200.000 հայ բնակչության 10–12 %-ը՝ չհաշված դավանափոխ եղածներին: Այս ընթացքում ջարդերից փրկված խարրերդահայերի մի փոքր մասն ապաստան էր գտել այլ բնակավայրերում, հատկապես Հալեպում:

1922 թ. վերջին ցեղասպանությունը վերապրած և խարրերդում հավաքված սակավաթիվ հայերը ևս հեռացան: Այսպիսով, խարրերդի նահանգի տարածքը, որը հայ ժողովրդի ծագման հիմնական շրջաններից էր, ուր XIX դարի վերջերին – XX դարի սկզբներին հայերն այստեղ զգալի տոկոս էին կազմում, 1915–1922 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով ամբողջովին հայաթափվեց:

АРПИНЕ БАБЛУМЯН
МИГА НАН РА

ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ХАРБЕРДСКОМ ВИЛАЙЕТЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются события в Харбердском вилайете с начала Первой мировой войны, в частности, рассматриваются механизмы истребления армянского населения. Сделана попытка на примерах нескольких поселений Харбердского вилайета вычислить приблизительное число армян - жертв геноцида на территории Харбердского вилайета. В 1915-1922 гг. до 80 % армянского населения Харбердского вилайета было истреблено, или обращено в ислам. В 1921 г. на территории Харбердского вилайета проживало около 10-12% армян (не считая тех, которые были обращены в ислам) из числа около 200.000 армян, проживавших в этом вилайете до 1915 г. В 1922 г. территорию Харбердского вилайета покинули и эти несколько тысяч армян.

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ

1918 թ. մայիսյան Հերոսամարտերի շարքում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, թերևս, ամենաողբերգականն էր: Այս ճակատամարտում ունեցանք մարտավարական ցավալի պարտություն, որից հետո թուրքերը ներխուժեցին բնակավայր և կազմակերպեցին Ղարաքիլիսայի և շրջակա գյուղերի բնակիչների կոտորած: Այդ կերպ թշնամին վրեժ էր լուծում այն բնակչությունից, որը չորս օր անհավասար մարտում Հերոսական ու անձնուրած դիմադրություն ցույց տվեց թուրքերին՝ պատճառելով մարդկային զգալի կորուստներ:

Այս ճակատամարտի հետ է առնչվում նաև մեր պատմության առեղծվածային խնդիրը՝ զորավար Անդրանիկի Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին չմասնակցելու հարցը, ինչը որոշ հետազոտողների կարծիքով բացասաբար անդրադարձավ ճակատամարտի ելքի վրա:

Մեր առջև խնդիր ենք դրել անդրադառնալ այն հարցին, թե, այնուամենայնիվ, ինչպես պատահեց, որ զորավար Անդրանիկը չմասնակցեց Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից գեռ ութ օր առաջ՝ 1918 թ. մայիսի 16-ին, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը հայկական 1-ին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ. Արեշյանին կարգադրել էր կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Ղարաքիլիսա՝ պաշտպանելով նախապես գրավված դիրքերը Չաշան լեռան, Գյոյ Յոխոշ, Մեծ Քյափանակ և Ավդիրեկ բնագծում, որի համար կային համապատասխան ուժեր: Մայիսի 16-20-ը թուրքերը Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ ակտիվ գործողություններ չձեռնարկեցին, ինչն այդ օրերին հայկական ջոկատների համար հնարավորություն էր ստեղծում ամուր պաշտպանություն կազմակերպել այնպիսի նպաստավոր բնագծում, ինչպիսին էր Ջա-

չուռի լեռնանցքը: Սակայն Արեշյանը ոչ միայն չի կատարում այս հրամանը¹, այլև մայիսի 18-ին տեղեկացնում է Նազարբեկյանին, որ հրամանատարութունը հանձնում է իր տեղակալ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանին²: Նազարբեկյանը ոչ միայն հաստատում է Բեյ-Մամիկոնյանին, այլև նրան է վստահում Ղարաքիլիսայի ճակատի հրամանատարութունը³:

Պետք է նշել, որ Բեյ-Մամիկոնյանը դասվում էր այն սպաների շարքին, ով առանձնապես հարգանք և հեղինակութուն էր վայելում հայ սպայակուլտի շրջանում: Անձամբ Անդրանիկն էլ էր դժգոհ, որ Նազարբեկյանը Բեյ-Մամիկոնյանին է հանձնել Ղարաքիլիսայի ճակատի հրամանատարութունը: Սակայն, ինչ վերաբերվում է Անդրանիկին Ղարաքիլիսայի ուղղութունը վստահելու հարցին, ապա, որոշակի հանգամանքներից ելնելով, Նազարբեկյանը դրա ղեկավարումն Անդրանիկին երբեք չէր հանձնի:

Էրզրումի անկումից հետո Անդրանիկը Սարիղամիշից ուղարկեց իր հրաժարականը: Սակայն Թիֆլիս վերադառնալուց հետո Հայոց ազգային խորհուրդը նրան ստիպում է ճակատ գնալ: Անդրանիկը պայման դրեց, որ ցանկանում է ենթարկվել միայն զորավար Նազարբեկյանին: Բոլորը համակերպվեցին: Էրզրումի անկումից մինչև զինադադար Անդրանիկը գործեց իբրև հինավուրց հայդուկ, ինքնակամ, ինքնագլուխ⁴:

Այսպիսով, Անդրանիկը ճանաչում էր միայն մեկ հեղինակութուն՝ գեներալ Թ. Նազարբեկյանին և չէր պատրաստվում ենթարկվել որևէ այլ անձի: Նրա պայմանի հետ կարծես թե համակերպվել էին Հ. Յ. Դաշնակցության լիդերները, սակայն կուսակցության ու Անդրանիկի միջև փոխադարձ մեղադրանքները,

¹ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984, էջ 189-190:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 121, ց. 2, գ. 97, թթ. 1-31:

³ Թուրշյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1969, էջ 173:

⁴ Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ (Օգանեսան). կյանքն ու գործունեությունը, Պեյրուք, 1985, էջ 62:

անվատահուլթյունն ու քննադատութիւնը շարունակվեցին մինչև վերջ: Գա ցայտուն երևում է Արևմտահայ ապահովութեան խորհրդի նախագահ Վ. Փափողյանի՝ Հայկական կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանին ուղղված 1918 թ. ապրիլի 15-ի կարգադրութիւնից՝ ռազմաճակատից Անդրանիկի ջոկատի հեռացման անհրաժեշտութեան մասին: Փաստաթղթում ասվում է. «Նպատակահարմար է, արդյոք զինադադարի պայմաններում (Տրապիզոնի բանակցութիւններին ընթացքում) թուրքահայերին, իրենց փայլուն զորահրամանատար Անդրանիկի գլխավորութեամբ կանգնեցնել թուրքերի դեմ, երբ նա իր գրաված դիրքով կարող է չենթարկվել Ձեր (Նազարբեկյանի) հրամաններին, ուստի հնարավոր է՛ արդյոք այդ ջոկատը փոխարինել այլ զորամասով»⁵: Այս փաստաթղթից պարզ երևում է երկու բան: Նախ, որ դաշնակցական լիդերների և Անդրանիկի մոտեցումները թուրքահայկական պատերազմն ավարտելու վերաբերյալ տրամազօրոն հակառակ էին: Կուսակցութիւնը ձգտում էր հարցը կարգավորել բանակցութիւնների և պայմանագիր կնքելու, իսկ Անդրանիկը՝ զենքի ուժով հաղթանակի հասնելու ճանապարհով, ինչն էլ հակասութիւնների հիմնական պատճառն էր երկու կողմերի միջև: Եվ երկրորդ՝ սա ուղղակի հրաման էր Նազարբեկյանին, և այս նախագգուշացումից հետո նա երբեք Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը չէր վստահի Անդրանիկին:

Հետագա մարտական գործողութիւնները ցույց տվեցին, թե որքան սխալ որոշում կայացրեց Նազարբեկյանը՝ Բեյ-Մամիկոնյանին վստահելով Ղարաքիլիսայի ճակատի ղեկավարումը:

Գնդապետ Ն. Ղորղանյանը, անդրադառնալով Բեյ-Մամիկոնյանի կողմից ճակատամարտն անտաղանդ կազմակերպելու հարցին, իր զեկուցագրում մասնավորապես նշում է, որ Բեյ-Մամիկոնյանը ճակատամարտի վերջին օրը՝ մայիսի 27-ի լույս 28-ի դիշերը, կեղծ տվյալներ է հաղորդել իրեն, թե Անդրանիկը մոտե-

⁵ Մելիքյան Վ., Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը. «Հայկական բանակ», 1988, N 2, էջ 58:

նում է, դիմացք և ըստ այդմ վերադասավորվեք⁶: Հետագայում Ղորղանյանը Դսեզում անձամբ առիթ է ունենում հարցնել Անդրանիկին, թե ինչու նա դուրս չեկավ իր աջ թևը, ինչին ի պատասխան վերջինս ցույց է տալիս Նազարեբեկյանի հեռագիրը, ըստ որի ինքը պետք է հսկեր երկաթգիծը, իսկ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գրավոր խնդրանքն իր համար պարտադիր չի համարել⁷: Փաստորեն, Անդրանիկը, համաձայն Հ. Յ. Դաշնակցուլթյան հետ իր պայմանավորվածուլթյան, ենթարկվում էր միայն Նազարեբեկյանին, իսկ վերջինս նրան Ղարաքիլիսա գնալու հրաման չէր տվել: Անդրանիկի վերաբերմունքը Բեյ-Մամիկոնյանի նկատմամբ պարզվում է հետևյալ դրվագից: Ստանալով օգնուլթյան հասնելու Բեյ-Մամիկոնյանի գրավոր խնդրանքը՝ Անդրանիկը բանավոր պատասխանել է. «Ես զօրավար Վարզան Մամիկոնեան կը ճանչնամ, ես Բեյ-Մամիկոնեան զօրավար չեմ ճանչնար»⁸: Այսպիսով, միմյանց նկատմամբ անձնական անհարգալից վերաբերմունքը և, անշուշտ, հավակնուլթյունները, այս էլ որբերող անգամ, մեծ վնաս են հասցնում ազգային շահին: Ինչ վերաբերում է Բեյ-Մամիկոնյանին, ապա նա, փաստորեն, դրական պատասխան չստանալով Անդրանիկից, ապակողմնորոշել էր գնդապետ Ղորղանյանին:

Անդրադառնալով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին Անդրանիկի չմասնակցելու խնդրին, պետք է նշենք, որ այս հարցում գոյուլթյուն ունի երկու ծայրահեղ և իրարամերժ տեսակետ:

Առաջին տեսակետի կողմանակիցները միանշանակ մեղադրում են Անդրանիկին, որ նա իր 3000-անոց (երբեմն նշվում է նաև 5-6000-անոց) ջոկատով հետ քաշվեց Դսեզ, և հնարավոր-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 79, ք. 7-10: Տե՛ս նաև Սահակյան Ա., Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը և զորավար Անդրանիկի դիրքորոշումը, «Բանբեր: Գիտական աշխատություններ - 1», Վանաձոր, 2007, էջ 159:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 152, ց. 1, գ. 101, ք. 192-202, տե՛ս նաև Ա. Ահարոնեան, Աւարայրի ոգեկոչումը. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Ղայրեմիք», Բոստոն, 1932, թիւ 3 (յուլվար):

որություն տվեց թշնամու զորախմբին տեղափոխվել Ղարաքիլիսայի ճակատ⁹, իսկ հետո էլ օգնության չհասավ Ղարաքիլիսայի հերոսներին, ինչով և կանխորոշվեց Ղարաքիլիսայի պարտությունը:

Մյուս տեսակետի կողմնակիցները փորձում են պաշտպանել զորավարին, արդարացնել Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին նրա չմասնակցելը՝ հիմնվելով Նազարրեկյանի հրամանների վրա, որոնցով նախ Անդրանիկին հրամայվում էր պաշտպանել Լոռու տափաստանը¹⁰, իսկ հետո էլ երկաթգիծը¹¹: Բացի այդ, հիմք է ընդունվում Հովհաննես Թումանյանի հեղինակավոր կարծիքը, որում կրկին հղում է կատարվում Նազարրեկյանի հրամանին և նշվում, որ, մինչև այդ հրամանը փոխվեց, արդեն երրորդ օրն էր և գրեթե միաժամանակ եկավ Ղարաքիլիսայի անկման բոթը¹²: Սրան գումարվում է նաև այն հանգամանքը, որ Անդրանիկի ջոկատն ապահովվում էր շուրջ 20000 գաղթականների անվտանգությունը¹³:

Սակայն, ամեն ինչ այդքան պարզ չէ, որքան թվում է առաջին հայացքից: Դեպքերի և փաստերի խորն ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս մեզ կատարել ավելի հիմնավոր ու անաչառ հետևություններ:

Նախ անդրադառնանք զորավար Նազարրեկյանի դիրքորոշմանը Անդրանիկի՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին չմասնակցելու խնդրին, որը խիստ հակասական է: Մի կողմից՝ նա հրամայում է Անդրանիկին պահել Լոռու տափաստանը և երկաթուղին, մյուս կողմից՝ Անդրանիկի գործողություններին տալիս է հետևյալ գնահատականը. «Անդրանիկը, գրավելով Բզովդալի ու Զալալօղլու նպաստավոր բարձունքները, թուրքերին չդի-

⁹ Օհանյան Գ., Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Ե., 1992, էջ 47:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 30, ք. 3:

¹¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 79, ք. 7-10:

¹² Ե. Չարենցի անվան զրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թումանյանի ֆոնդ, գ. 225: Սահակյան Ա., Եզվ. աշխ., էջ 156-159:

¹³ Մելիքյան Վ., Եզվ. աշխ., էջ 58:

մադրեց և ծանր դրության մեջ դրեց Ղարաքիլիսայի ջոկատը»¹⁴։ Մեկ հետաքրքրական փաստ ևս։ Անդրանիկին ուղղված մի նամակում Նազարբեկյանի օգնական Ս. Մանասյանը հայտնում է, որ թուրքերն անընդհատ հետաքրքրվում են իրենով։ Նա զգուշացնում էր, որ մինչև իսկ լուր կա, որ իբր թուրքերը կարող են պահանջել, որ իրեն (Անդրանիկին) հանձնեն իրենց (թուրքերին)¹⁵։ Բնականաբար՝ Մանասյանը Անդրանիկին էլ էր կարող այս նամակն ուղարկել առանց թ. Նազարբեկյանի իմացության։

Թ. Նազարբեկյանի մոտեցումների այս հակասականությունը, մեր կարծիքով, բացատրվում է ԱրեմտաՀայ ապահովության խորհրդի նախագահ Վ. Փափազյանի վերը նշված կարգադրություններ, համաձայն որի էլ թ. Նազարբեկյանն իր հրամաններով Անդրանիկին հեռու է պահում Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից, իսկ հետո էլ փորձում պարտության պատճառը բարդել նրա վրա։

Հ. Թումանյանը նշում է, որ երկաթուղին պահելու թ. Նազարբեկյանի՝ Անդրանիկին ուղղված հրամանը փոխվել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի երրորդ օրը, և գրեթե միաժամանակ եկել է Ղարաքիլիսայի անկման բոթը։ Հավանաբար խոսքը Բեյ-Մամիկոնյանի մայիսի 27-ի գրավոր խնդրանքի մասին է, որովհետև Անդրանիկին Ղարաքիլիսայի կռվին միանալու թ. Նազարբեկյանի կողմից տրված հրաման մեզ հայտնի է։ Եթե այս պնդումը ճիշտ է, ապա ակնհայտ է, որ Անդրանիկը Բեյ-Մամիկոնյանի խնդրանք-հրամանին էլ էր ենթարկվելու և չենթարկվեց։ Մյուս կողմից՝ Անդրանիկի հուշերում և արդարացումներում էլ կան շատ հակասություններ, որոնք նույնպես խորհելու տեղիք են տալիս։

Անդրանիկն իր հուշերում նշում է, որ Ղարաքիլիսայի կռվի առաջին օրը չորս ժամ կռվելուց հետո, հաջորդ առավոտ

¹⁴ Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ. էջ 59։

¹⁵ Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Ե., 1976, էջ 604։

կոնվը վերսկսվում է և երեք ժամ հետո ինքն իմանում է, որ Ղարաքիլիսան արդեն հանձնել են և նահանջել Դիլիջան¹⁶: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը սկսվել է մայիսի 25-ին և տևել է չորս օր՝ մինչև մայիսի 28-ը, սակայն Անդրանիկի հուշերից ստացվում է, որ այն ավարտվել է մայիսի 26-ին: Այստեղ է, որ Նժդեհը հարց է տալիս, թե ով և ինչ ճանապարհով կարող էր այդ ստահող լուրը հաղորդել Անդրանիկին, այն էլ մեր ամենամեծ հաղթության օրը¹⁷: Ցավոք, այս հարցի պատասխանը չկա, քանզի Անդրանիկն իր հուշերում չի նշում, թե ումից է ստացել այդ տեղեկությունը:

Անդրանիկը նշում է, որ Նազարբեկյանի օգնական Մանասյանն իրեն տեղեկացրել է, որ հայ զինվորները ոգևորված հալածում են թշնամուն Ղարաքիլիսայի երկաթուղու ուղղությամբ, ինչին ինքը պատասխանել է, թե թշնամու նահանջը կեղծ է և խորհուրդ է տվել կենտրոնով առաջ չգնալ և երկու թևերն ամուր պահել¹⁸: Այս հարցի առնչությամբ Նժդեհը հստակ մեղադրանք է ներկայացնում Անդրանիկին, որ փոխանակ Դսեղից խորհուրդներ տալու, լավ կլիներ, որ Անդրանիկն իր գործով գար և մասնակցեր ճակատամարտին, մանավանդ որ հասկացել էր, որ թշնամին մտադիր է թևերից շրջանցել ու ոչնչացնել հայկական ուժերը¹⁹: Վերջում Նժդեհը կարծիք է հայտնում, որ ինքը հասկանում է Անդրանիկին, որն իր հուշերում ջանացել է արդարացնել իր անգործությունը Ղարաքիլիսայի և Սարդարապատի օրերին²⁰:

Իրողությունն այն էր, որ դաշնակցական լիդերների հրահանգով Նազարբեկյանը գրեթե մեկուսացրել էր Անդրանիկին և հեռու էր պահում մարտական լուրջ գործողություններից, որ-

¹⁶ Ջօր. Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁷ Ահարոնեան Ա., Ասարայրի ոգեկոչումը. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Հայրենիք», 1932, թիւ 4, էջ 99:

¹⁸ Ջօր. Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁹ Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 99:

²⁰ Նույն տեղում:

պեսզի թույլ տրվի Բաթումում գտնվող պատվիրակներին խաղաղություն հաստատել թուրքերի հետ: Խզված էին Նազարբեկյանի և Անդրանիկի կապերը: Անդրանիկը ոչ միշտ էր տեղյակ իրադարձությունների ընթացքի մասին²¹: Անշուշտ, Անդրանիկն էլ էր հասկացել, թե ինչ վիճակում է հայտնվել:

Նա չպետք է թույլ տար, որ իրեն մեկուսացնեին և հաշտվեր այդ վիճակի հետ: Դրանից երեք տարի առաջ՝ 1915 թ., նա չենթարկվեց ռուսական հրամանատարության՝ առաջ չչարժելու հրամանին և առաջիններից մեկը օգնության հասնելով Վանի պաշտպաններին: Փաստորեն, Անդրանիկն ընդունակ էր նման քայլերի, բայց, ցավոք, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ժամանակ նման անհնադադություն չգրսևորեց: Ինչու նա այդչաբեց 1918-ին: Դրա համար կար առնվազն երեք պատճառ: Ակնհայտ է, որ ստեղծված իրավիճակում Անդրանիկը ևս ուներ իր հաշվարկները: Նախ՝ այս հարցում կարևոր դեր էր խաղացել իր վիճակից նրա վիրավորվածութունը: Միևնույն ժամանակ, անշուշտ, դեր են խաղացել Անդրանիկի հավակնությունները. նա չէր ցանկացել հաղթելուց հետո դափնիները կիսել որևէ մեկի հետ: Իսկ գուցե՞ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ելքն Անդրանիկը համարել է արդեն կանխորոշված և չի ցանկացել մասնակից լինել պարտությանը: Ինչևէ, բոլոր դեպքերում, նրա այս պահվածքը չափազանց ծանր հետևանք ունեցավ Ղարաքիլիսայի և շրջակա գյուղերի վրա:

Ավելորդ է խոսել այն մասին, թե ինչ մեծ ոգևորություն կառաջացներ հայ մարտիկների մոտ և ինչ խուճապի կմատներ թուրքական զորքին Անդրանիկի հայտնվելը Ղարաքիլիսայում: Մինչև վերջին պահը Ղարաքիլիսայի հերոսները սպասում էին, որ շուտով Դսեղից հասնելու է Անդրանիկը: Մի պահ նույնիսկ նրանց թվաց, թե Անդրանիկը հասել է կովին և հայ մարտիկնե-

²¹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 196-197:

րը շարժվեցին առաջ՝ նրան դիմավորելու, սակայն նրանց առջև գուրս եկան թուրք ասկյարները¹²:

Երբ Ղարաքիլիսան արդեն հանձնվել էր թշնամուն, Դիլիջան ժամանելուց հետո, իմանալով Բաթումում կնքված նվաստացուցիչ պայմանադրի մասին, Անդրանիկը գետովում է դաշնակցականների ղեկավարութան հետ և հրաժարվում որևէ հրաման կատարելուց: Նա պատասխանատվությունն էի վերցնում Դիլիջանում եղած հայկական ստորաբաժանումները ղեկավարելու համար և իր ջոկատով այլ ուղի է ընտրում²³:

Ամփոփելով նշենք, որ անգամ այդ պայմաններում, կարծում ենք, որ Անդրանիկը պետք է վերահաստատեր իր ազդային հերոս լինելը, անձնական վիրավորանքի ու քաղաքական տարածայնությունների պատճառով չպետք է իրեն հեռու պահեր տեղի ունեցող իրադարձություններից: Ընդհակառակը, նա պետք է ջոկատի մի փոքր հատվածը թողներ գաղթականների անվտանգությունը պաշտպանելու համար, իսկ հիմնական մասով օգնության հասնել Դսեղից, գար և դիրքեր զբաղեցնել գնդապետ Ղորղանյանի աջ թևում թույլ չտալով այդ կողմից հայկական ուժերի շրջանցումը, և գուցե այդ ժամանակ դեպքերն այլ ընթացք ունենային:

Անշուշտ, չի կարելի Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մարտավարական պարտությունը բարդել միայն Անդրանիկի վրա, որովհետև կան շատ պատճառներ, որոնք ազդեցին ճակատամարտի ելքի վրա: Չի կարելի նաև միանշանակ պնդել, թե Անդրանիկի մասնակցությունը պարագայում Ղարաքիլիսան անպայման կպսակվեր հաղթանակով, քանզի թուրքերը նպատակ էին դրել շարունակել արշավանքը դեպի Բաքու և ամեն գնով ջանում էին ճեղքել հայերի դիմադրությունը: Բայց մեկ բան կարելի է վստահ ասել. Անդրանիկի և նրա ջոկատի հայտնվելը Ղարաքիլիսայում գոնե հնարավորություն կտար ժամանակ չահել և խուսափել մարդկային ավերորդ կորուստներից:

²² Մ. Ղ. (Մուշեղ Ղազարեան), Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը. ականատեսի վկայություններ, Թիֆլիս, 1920, էջ 21:

²³ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 196-197:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը մեկ անգամ ևս հաստատեց այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ ազգային միասնութեան պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր հայ ազգային շահն ավելի բարձր է դասում իր անձնական շահերից ու հավակնութիւններից, հայ ժողովուրդն ընդունակ է կատարել անհնարինք. հակառակ պարագայում լինում է այն, ինչ եղավ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից հետո՝ անխուսափելի կորուստներ:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից մենք պարտավոր ենք դասեր քաղել, քանզի պատմութեան դասերը չսերտելու դեպքում դատապարտված ենք կրկնելու դրանք:

АРМЕН МАРУКЯН
ИИ НАН РА

КАРАКЛИССКОЕ СРАЖЕНИЕ И АНДРАНИК

РЕЗЮМЕ

В победных майских сражениях 1918 г., после которых была провозглашена Первая Республика Армения, Караклисское сражение было, пожалуй, самым трагичным. После сражения турками был устроен настоящий погром населения Караклиса и окружающих сел. Таким образом турки мстили населению, которое четыре дня в неравном бою оказывало героическое сопротивление превосходящим турецким регулярным войскам, нанеся им ощутимые потери и задержав дальнейшее продвижение турецких войск.

С этим сражением связана одно из таинственных проблем истории майских сражений — неучастие любимого героя армянского народа генерала Андраника в Караклисском сражении, что, по мнению некоторых исследователей, повлияло на поражение армянских сил.

В статье выявляются причины, которые повлияли на генерала Андраника не принять участие в Караклисском сражении. Делается также попытка выяснить эти мотивы.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ՝
ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՋ
(1918 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՀՈՒԼԻՍ)

Անդրկովկասը գրավելուց և այստեղ փոխարքայություն հաստատելուց հետո Ռուսական կայսրությունը Թիֆլիսը կենտրոն: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած ամիսներին և հատկապես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի իշխանության շրջանում երկրամասի քաղաքական և մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում իրենց կենտրոնատեղիներն էին հաստատել ոչ միայն վրացական, այլև հայկական ու մահմեդական հասարակական, քաղաքական, մշակութային և ըրբեդործական կազմակերպությունները:

Թուրքական վերջնագրերի և Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև փոխվստահության բացակայության հետևանքով՝ 1918 թ. մայիսի 26-ին վրացի մենչևեիկների նախաձեռնությամբ լուծարվեց Անդրկովկասի Սեյմը: Նույն օրը վրացիները հայտարարեցին Վրացական Հանրապետության անկախությունը, իսկ մայիսի 27-ին Կովկասի մահմեդականներին (կովկասյան թաթարներ, թուրքեր, հետագայում՝ ադրբեջանցիներ) ներկայացնող Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը հայտարարեց Ադրբեջանական Հանրապետության անկախությունը՝ յուրացնելով Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգ Ատրպատական-Ադրբեջանի պատմական անվանումը:

1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարված Հայոց ազգային համախորհրդակցության որոշմամբ ստեղծված Հայոց ազգային խորհուրդը, որը ստանձնել էր հայության ճակատագրի տնօրինությունը, Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հայտարարումով, կանգնեց կատարված

փաստի առջև: Նա այլ այլընտրանք չուներ, քան Անդրկովկասի հայության քաղաքական ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցնելը: Ահա այսպիսի պայմաններում մայիսի 30-ին խորհուրդը հրապարակեց իր հայտնի հայտարարությունը՝ «Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: ... Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»¹: Այս փաստաթուղթն ընդունված է համարել Հայաստանի անկախության հռչակագիրը:

Վրաստանի անկախացումից հետո Թիֆլիսը հռչակվեց վերջինիս մայրաքաղաքը՝ դադարելով Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների համար միասնական կենտրոն հանգիստանալուց: Այս պայմաններում առաջ եկավ Թիֆլիսում տեղակայված հայկական և ազրբեջանական պետական իշխանության մարմինների՝ քաղաքից հեռանալու և սեփական նորանկախ պետութայուններ տեղափոխվելու խնդիրը: Ահա թե ինչու արդեն Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 26-ի և 30-ի նիստերում խոսվում է հայկական իշխանության մարմինները Թիֆլիսից Երևան տեղափոխելու մասին², իսկ հունիսի 2-ին Երևանի ազգային խորհրդին ուղղված նամակում Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանն ու քարտուղար Ն. Աղրալյանը տեղեկացնում էին. «Հայտնել ենք Վրաց կառավարությանը, որ Հայոց կառավարութայունը կազմելուց (հետո-Հ. Ս.) Ազգային խորհուրդը մեկնելու է Երևան»³:

¹ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ՝ Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի, Ե., 2000, էջ 18: Ավանդաբար ընդունված է Հայաստանի անկախության օր համարել 1918 թ. մայիսի 28-ը, երբ Հայոց ազգային խորհուրդը հավանություն տվեց օսմանյան վերջնագրին և Ալ. Խատիսյանի գլխավորած պատվիրակությանը լիազորեց բանակցություններ վարել թուրքերի հետ:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 226 շրջ., 241:

³ Նույն տեղում, ֆ. 289, ց. 1, գ. 11, ք. 1 շրջ.:

Արդեն հունիսի 1-ին Վրաստանի կառավարութայն հանձնարարութայմբ Ռազմական նախարար Գ. Գեորգաձեն Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանին ուղղված դրութայմբ տեղեկացնում էր, որ Վրաստանի տարածքում օրենսդիր և վարչական իրավունքներով օժտված այլ մարմնի գոյությունը ոտնահարում է վրաց ժողովրդի ինքնիշխանութայն իրավունքը: Սա ոչ այլ ինչ էր, քան Հայոց ազգային խորհուրդը թիֆլիսից հեռացնելու անթաքույց հրահանգ: Այնուհետև վրացիներն ադրբեջանցիներից ու հայերից պահանջեցին անմիջապես լքել Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետութայն ղեկավարութայն նստավայր նախկին փոխարքայական պալատը: Հայ գործիչներն անմիջապես հեռացան պալատից, իսկ ադրբեջանցիները համառոտեցին, սակայն հունիսի 2-ին վրացիները նրանց ուժով ստիպեցին հեռանալ: Անկախ Վրաստանի մայրաքաղաք թիֆլիսից հեռանալու վրացական իշխանությունների պահանջին ի պատասխան հունիսի 2-ին Հայոց և Մուսուլմանական ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում որոշում կայացվեց, որ «յուրաքանչյուր խորհուրդ կշարունակի մնալ թիֆլիսում այնքան ժամանակ, ինչքան այդ անհրաժեշտ կլինի իրերի բերումով»⁶: Այն իրողությունը, որ թիֆլիսում գտնվող ինչպես հայ, այնպես էլ ադրբեջանցի գործիչներն ամենևին չէին շտապում հեռանալ Վրաստանի մայրաքաղաքից⁷, հասկանալի պատճառներով, առաջացնում էր վրացական ղեկավար շրջանների գեղձությունը⁸:

Հայոց ազգային խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում դաշնակցական նշանավոր գործիչ Հովհաննես Քաջազնունուն հանձնա-

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, ք. 7:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 289, ց. 1, գ. 11, ք. 1 շրջ.:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 58 շրջ.:

⁷ Մուսուլմանական ազգային խորհուրդն ու Ֆ. Խամ-խոյսկու գլխավորած կառավարությունը թիֆլիսից Ադրբեջանի ժամանակավոր մայրաքաղաք Գանձակ մեկնեցին հունիսի 15-ին:

⁸ «Յորիզոն», 5 յունիսի 1918 թ., N 107:

րարվեց կազմել կոալիցիոն կառավարութիւն, միաձայն որոշվեց նաև Հայոց ազգային խորհուրդը տեղափոխել Երևան⁹: Սակայն մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով ձգձգվում էր Հայոց ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարության՝ Երևան տեղափոխման հարցը:

Հայաստանի Հանրապետության իշխանութիւն կենտրոնական մարմինների տեղափոխմանը խոչընդոտում էին ճանապարհների փակ լինելը, Անդրկովկասի Դեմոկրատական Հանրապետության միասնական գույքի բաժանման չլուծված խնդիրը, տեղափոխումից հետո փոստ-հեռագրի բացակայութեան պայմաններում տարբեր պետութիւնների և Թիֆլիսում տեղակայված դիվանագիտական առաքելութիւնների հետ անհրաժեշտ կապեր պահպանելու դժվարութիւնները, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների շուրջ ընթացող բանակցութիւնները, չլուծված Ֆինանսական խնդիրները, տեղափոխման հարցում թուրքերի կողմից հարուցվող խոչընդոտները, Կ. Պոլսի կոնֆերանսի ավարտին սպասելը, թուրքական պատանդի վիճակում հայտնվելու հեռանկարը և այլն¹⁰: Ահա թի ինչու Հայոց ազգային խորհրդի մի շարք անդամներ անտրամաբանական էին համարում այսպիսի պայմաններում Երևան գնալը մտավախութիւն ունենալով, թի երկրի բարձրագույն իշխանութիւնները կապ չէին ունենա զբսի աշխարհի

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 249 շրջ.: Կոալիցիոն կառավարություն կազմելու Գ. Զաքարյանի անհատական փորձերից հետո՝ հունիսի 27-ին Հայոց ազգային խորհուրդը վերջինիս հանձնարարեց կառավարություն կազմել անհատական սկզբունքով: Գ. Զաքարյան կառավարության վերցնական կազմի մասին Խորհրդի կողմից պաշտոնապես տեղեկացվեց միայն Գ. Զաքարյանի կողմից 24-ին («Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 53):

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 11, գ. 141, ք. 264, ֆ. 200, ց. 1, գ. 557, ք. 60 շրջ.-61: «Մշակ», 27 յունիսի 1918 թ., N 122: Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք», 1928, սեպտեմբեր, էջ 119: Արզումանյան Ս., Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973, էջ 162: Գնտ. նաև՝ Խոնդկարեան Ա., Օպորտունիզմի Հանրապետական Հայաստանում, «Վեճ», 1934, թիւ 9, էջ 94-95, թիւ Ե, էջ 43-46:

հետ և կմեկուսացվեին: Պետք է նշել նաև, որ այստեղ իր որոշակի բացասական դերակատարությունն ունեցավ այն հանգամանքը, որ հայ գործիչների մի մասը դժվարությամբ էր հաշտվում համեմատաբար չքեղ Թիֆլիսը թողնելու և անտուն գաղթականներով լեցուն գավառական Երևան տեղափոխվելու հեռանկարի հետ, որի համար սուր քննադատության են արժանացել¹¹:

Վերը թվարկված հանգամանքներով էր պայմանավորված, որ Հայոց ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարութայան տեղափոխութայնը նվիրված Հայոց ազգային խորհրդի նիստերի ժամանակ վերջինիս անդամների համար հեշտ էր ընդհանուր հայտարարի դալ և ըստ այդմ գործել: Սա առաջացնում էր հատկապես Երևանի գործիչների գժգոհությունը և կտրուկ պահանջը՝ անմիջապես տեղափոխվել Երևան¹²: Այս պայմաններում հուլիսի 6-ին կայացած Հայոց ազգային խորհրդի նիստում, ընդառաջելով Երևանի գործիչների պահանջներին, որոշում է կայացվում նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել՝ երկու շաբաթվա ընթացքում Երևան տեղափոխվելու համար¹³:

Հուլիսի 7-9-ին թուրքերը խախտեցին զինադադարը և ռազմական գործողություններ իրականացրեցին էջմիածնի՝ վիճելի համարվող մի քանի գյուղերի ուղղությամբ: Այս տեղեկությունը Թիֆլիսում ստանալուց հետո՝ հուլիսի 12-ի առավոտյան տեղի ունեցած Հայոց ազգային խորհրդի արտահերթ նիստում անկուսակցական Ստեփան Մամիկոնյանն առաջարկեց վերաքննել Հայոց ազգային խորհրդի՝ Երևան տեղա-

¹¹ Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 186-187: Նույնի, Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէրոս, 1966, էջ 12: Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Ե., 2005, էջ 43: Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Ե., 2002, էջ 36-38:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 262 և շրջ.: «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 38: «Զամգ», 11 յունիսի 1918 թ., N 41:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, ք. 288 շրջ.:

փոխվելու հարցը¹⁴: Երկար վիճաբանություններից հետո նույն օրը երեկոյան տեղի ունեցած նիստում, ստանալով 8 կողմ ձայն, հավանության է արժանանում սոցիալ-դեմոկրատ Արամայիս Երզնկյանի առաջարկած բանաձևը՝ Երևան ուղարկել արտակարգ լիազորություններով օժտված երեք ներկայացուցիչներ: Որոշման ընդունումից հետո Հ. Քաջազնունին, ով Երևան տեղափոխվելու ջերմ կողմնակից էր, հայտարարեց վարչապետի պաշտոնից հրաժարվելու մասին¹⁵:

Հայոց ազգային խորհրդի հուլիսի 13-ի նիստում վիճաբանություն է առաջանում կուսակցությունների կողմից Երևան ուղարկվող լիազորների և նախորդ օրն ընդունված բանաձևի առնչությամբ: Արդյունքում՝ չեղյալ է հայտարարվում նախորդ բանաձևը: Վիճաբանությունների ընթացքում քննարկվում են հինգ բանաձևեր: Սոցիալ-դեմոկրատներին կողմից Հայկ Ազատյանն առաջարկում էր Երևան ուղարկել Խորհրդի երեք կամ չորս լիազորների, ովքեր Երևանի ազգային խորհրդի հետ ձեռնամուխ կլինեն տեղական խնդիրների լուծմանը: Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից Արշալույս Մխիթարյանն առաջարկում էր Հայոց ազգային խորհուրդը պահել Թիֆլիսում՝ իբրև գերագույն մարմին, իսկ Երևանի ազգային խորհուրդը դարձնել վարչություն՝ երկրի ներքին գործերը կառավարելու համար: Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից Խաչատուր Կարճիկյանն առաջարկում էր Հայոց ազգային խորհուրդն անմիջապես տեղափոխել Երևան՝ Հայաստանի բարձրագույն իշխանության մարմինները (կառավարություն, պառլամենտ) կազմակերպելու համար: Սոցիալիստ-հեղափոխական Անուշավան Ստամբուլցյանն առաջարկում էր, որպեսզի Ազգային խորհուրդը գնա Երևան, կազմի կա-

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 294 շրջ.:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 297 շրջ.: Ի դեպ, բանաձևին կողմ էին քվեարկել անկուսակցական Ս. Մամիկոնյանը, սոցիալ-դեմոկրատներ Ա. Երզնկյանը, Մ. Ղարաբեկյանը, ԴժԿ անդամներ Ա. Մխիթարյանը, Մ. Բերբերյանը, սոցիալիստ-հեղափոխական Ա. Ստամբուլցյանը, ԳՅԴ անդամներ Ա. Սահակյանը և Ս. Տիգրանյանը:

աւարուութիւնն և այնուհետև վերադառնա Թիֆլիս՝ «Իբրև ընդհանուր Հայկական Խորհուրդ»։ Իսկ վարչապետ Հ. Քաջազնունին կրկին առաջադրում էր նախորդ օրը Հավանութեան չարժանացած իր բանաձևը, որով առաջարկում էր Երևանում կազմակերպել Հայաստանի կառավարութիւնը, ինչից հետո Հայոց ազգային խորհուրդը երկու ամսով ընդհատելու էր իր գործունեութիւնը։ Քվեարկութեան ընթացքում Ա. Մխիթարյանի առաջարկած բանաձևը ստանում է 2 ձայն, Խ. Կարճիկյանինը՝ 5 ձայն, Ա. Սամբուլցյանինը՝ 6 ձայն, Հ. Քաջազնունունը՝ 6 ձայն։ Սոցիալ-դեմոկրատները հետ են վերցնում իրենց բանաձևը և ձայն տալիս Խ. Կարճիկյանի առաջարկած բանաձևի օգտին, որը, ստանալով 7 ձայն, համարվում է ընդունված¹⁶։

Հայոց ազգային խորհուրդն ու կառավարութիւնը Թիֆլիսից ճանապարհվելու էին հուլիսի 16-ին։ Նրանք երկաթուղով հասնելու էին մինչև Աղստաֆա, իսկ այստեղից ճանապարհը շարունակելու էին ավտոմեքենաներով։ Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելի. մեկնելու օրը վրացական իշխանութիւնները գրավեցին Խորհրդի պատկանող բոլոր ութ ավտոմեքենաները, իսկ այնուհետև հրաժարվեցին նաև մեկնող Հայ գործիչներին տրամադրել գնացքի վագոններ։ Միայն Հայոց ազգային խորհրդի ժամանակավոր նախագահ Ավետիք Սահակյանի և վրացական կառավարութեան ներկայացուցիչների միջև կայացած բանակցութիւնների արդյունքում միջադեպը կարգավորվեց¹⁷։ Հայ գործիչները, որոնց թվում էին՝ Հայոց ազգային խորհրդի և կազմավորման ընթացքում գտնվող ՀՀ կառավարութեան անդամներ Ավետիք Սահակյանը, Սիրական Տիգրանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Արտաշես Բարալյանը, Արշալույս Մխիթարյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Հայկ Ազատյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Հովհաննես Քաջազնունին, Խաչատուր Կարճիկյանը, Հով-

¹⁶ Լույս տեղում, ք. 298-299։

¹⁷ «Յորիզոն», 18 յուլիսի 1918 ք., N 141։

Հաննես Հախվերդյանը¹⁸, Թիֆլիսից մեկնեցին միայն հուլիսի 17-ին: Վրաստանի ղեկավարները չբարեհաճեցին նույնիսկ երկաթուղային կայարան գալու և ըրարի ճանապարհ մաղթելու Երևան մեկնող հայ գործիչներին:

Ի տարբերություն վրացիների, որոնք նույնիսկ փորձեցին հայ-վրացական սահմանում նոր խոչընդոտներ հարուցել հայ գործիչների առջև, Ղազախում ադրբեջանական տեղական իշխանության ներկայացուցիչներն աղ ու հացով, երաժշտությամբ դիմավորեցին ՀՀ ղեկավարներին: ՀՀ ղեկավար մարմինների նկատմամբ վրացիների այս վերաբերմունքը սուր քննադատության է արժանացել ժամանակակիցների կողմից¹⁹:

Հուլիսի 19-ի երեկոյան Հայոց ազգային խորհուրդն ու ՀՀ կառավարությունը ժամանեցին Երևան: Հայոց ազգային խորհրդի և Երևանի ազգային խորհրդի համատեղ նիստերի ընթացքում որոշում կայացվեց Հայոց ազգային խորհրդի կազմը եռապատկելու (բացի անկուսակցականներից), ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների ներգրավման ճանապարհով կազմավորել Հայաստանի Հանրապետության գերագույն օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդը: Վերջինիս անդրանիկ նիստը գումարվեց օգոստոսի 1-ին: Հ. Քաջազնունու կառավարության գործունեության ծրագիրը հաստատելուց հետո ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նորանկախ Հանրապետության առջև կանգնած բազմաթիվ հիմնախնդիրների կարգավորմանը:

¹⁸ Նույն տեղում, 17 յուլիսի 1918 թ., N 140:

¹⁹ Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 120: «Յորիզոն», 23 յուլիսի 1918 թ., N 144: «Աշխատավոր», 24 յուլիսի 1918 թ., N 90: «Մշակ», 24 յուլիսի 1918 թ., N 143: Վրացյան Ս., Չայաստանի Չամրապետություն, էջ 187-188: Բաբալեան Ա., էջեր Չայաստանի անկախութեան պատմութենէն, «Չայրենիք», 1923, յունիս, էջ 45:

**ВОПРОС ПЕРЕЕЗДА ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ЕРЕВАН (МАЙ-ИЮЛЬ 1918 Г.)**

РЕЗЮМЕ

После провозглашения 30 мая 1918 г. в Тифлисе независимости Армении Армянский национальный совет и правительство Республики Армения направились в столицу Ереван только 17 июля. В статье сопоставлением архивных и опубликованных документов, а также сообщений прессы показывается процесс возвращения армянских властей в Ереван.

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԹԸ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ 1918 Թ.

1918 թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով 600 հազար հայ դարձավ գաղթական: Նրանցից 400 հազարը, խուլյա տալով կոտորածներից, կուտակվեց Սևանա լճի ավազանում, մյուս մասն էլ անցավ Վրաստան¹:

Վրաստանում ապաստանած հայության զանգվածային դադթը Հյուսիսային Կովկաս սկսվեց մայիսի կեսերից, երբ թուրքական զորքերը շարժվեցին Թիֆլիսի ուղղությամբ: Անդրադառնալով այս գաղթին՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Անտանելին, սակայն, հայ ժողովրդի, Թիֆլիսում խռնված կարսեցի, շիբակեցի, արևմտահայ բազմահազար գաղթականության վիճակն էր: Մանավանդ, շատ էին ջղայնանում արևմտահայերը, որոնք, հասկանալի պատճառներով, ավելի էին սարսափում թուրքական արշավից: Նրանց դրուժյունը ահռելի էր: Ի՞նչ անել: Ու՞ր գնալ: Եվ ահա ծայր տվեց մի խուճապային փախուստ դեպի Հյուսիսային Կովկաս»²:

Վրաստանի տարածքից Հյուսիսային Կովկաս գաղթականները կարող էին անցնել Ռազմավիրական ճանապարհով և Փոթիից նավերով (Բաթումը գրավված էր թուրքերի կողմից): Վրաստանում գտնվելու ընթացքում գաղթականների հիմնական մասը կողոպտվել էր, կամ էլ՝ ծախսել սեփական միջոցները: Այգ պատճառով նրանց մեծ մասը նախընտրեց Հյուսիսային Կովկաս անցնել համեմատաբար ավելի մատչելի Ռազմավիրական ճանապարհով: 1918 թ. մայիսի վերջից Ռազմավիրական ճանապարհը

¹ Դանիելյան Է., Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914–1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվակազմը), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 1996, էջ 93–94:

² Վրացյան Ս., Դայաստանի Դանրապետություն, Ե., 1993, էջ 122:

ծածկվեց Հյուսիսային Կովկաս շտապող տասնյակ հազարավոր գաղթականներով³: Այս առթիվ Ա. Վրացյանը գրում է. «Հազարավոր մարդիկ, ծեր ու երեխա, գյուղացի ու քաղաքացի, աշխատավոր ու մտավորական — ով ինչով կարող էր — խուժեցին դեպի Ռազմավիրական ճանապարհը: Հոսանքի մի ծայրը հասել էր արդեն Վլադիկավկազ ու Արմավիր, մինչ մյուսը դեռ նոր էր դուրս գալիս Թիֆլիսից: Օրեր անընդհատ, Թիֆլիսից շարժվում էին հազարավոր սայլեր, կառքեր, ինքնաշարժներ, գրաստներ, ֆուրգոններ՝ բռնավորված տնային իրերով, կանանցով և երեխաներով»⁴:

Մայիսին Թիֆլիսից Հյուսիսային Կովկաս մեկնեց Արևմտահայ ապահովության խորհուրդը: Քննադատելով այդ քայլը՝ նշանավոր պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանը գրում է. «Փոխանակ հայացքը հառելու դեպի մայր երկիրը, սեփական ժողովուրդի պայքարի գործը կազմակերպելը, Արևմտահայ խուրհուրդը շտապում էր տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս՝ իր հետևից տանելով ահաբեկված գաղթականությունը, որի ծայրը հասել էր Վլադիկավկազ և Արմավիր»⁵:

Մի տեղեկության համաձայն՝ այդ օրերին Վրաստանից Հյուսիսային Կովկաս անցնել ցանկացող գաղթականների թիվը հասնում էր 100 հազարի⁶: Գաղթի ընթացքում սննդամթերքի և բժշկական օգնության բացակայության պատճառով շատ գաղթականներ ճանապարհին մահացան: Իրավիճակը հատկապես բարդացավ, երբ Հյուսիսային Կովկասում գործող թուրք գործակալների հակահայկական քարոզչությունը տվեց իր պտուղները: Սկզբից Ռազմավիրական ճանապարհով շարժվող հայ գաղթականները ենթարկվեցին ինգուլական ավազակախմբերի հարձակումներին, իսկ մայիսի 23-ին ինգուլները փակեցին Դարիա-

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 2, գ. 5, ք. 1:

⁴ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 122:

⁵ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914–1916 թթ., Ե., 1967, էջ 534:

⁶ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 122:

լի կիրճը՝ Կազբեկում կուտակված մոտ 30 հազար գաղթականներին խոչընդոտելով անցնել Հյուսիսային Կովկաս⁷:

Գաղթականներին Կազբեկից Վլադիկավկազ տեղափոխելու գործում կարևոր դերակատարումը ունեցավ Վլադիկավկազի Հայոց եկեղեցու քահանա և քաղաքի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Հակոբ Սառիկյանը: Վլադիկավկազի խորհրդային իշխանության աջակցությամբ վերջինս բանակցությունների մեջ մտավ ինգուշների ներկայացուցիչների հետ: Մայիսի 27-ին Սառիկյանի դժվարին նախաձեռնությունը պսակվեց հաջողությամբ: Ինգուշները համաձայնվեցին ճանապարհը բացել և գաղթականներին թույլ տալ մտնել Վլադիկավկազ՝ պայմանով, որ վերջիններս 15-20 օրից ավել չմնան քաղաքում և չաջակցեն թերեքի կազակներին: Միայն մայիսի 27-ին Վլադիկավկազ ժամանեցին ավելի քան 18 հազար գաղթականներ⁸:

1918 թ. մայիսի վերջից մինչև հունիսի սկիզբը անընդմեջ շարունակվող գաղթականական հոսանքի հետևանքով Վլադիկավկազում և հարակից շրջաններում կուտակվեց շուրջ 100 հազար գաղթական⁹: Արխիվային նյութերում եղած տեղեկությունների համաձայն՝ այս գաղթական զանգվածում հայերի թվաքանակը տատանվում էր 42-50 հազարի միջակայքում¹⁰:

Վլադիկավկազից Հյուսիսային Կովկասի այլ շրջաններ հայություն գաղթի իրականացվում էր հատկապես Վլադիկավկազի և ընդհանրապես Հյուսիսային Կովկասի հայաշատ վայրերում գործող հայկական կազմակերպությունների գործուն մասնակցությամբ: Գաղթին աջակցում էր նաև թերեքի խորհրդային իշխանությունը, որը գաղթականության այլ վայրեր տեղափոխելու համար գնացքներ և վագոններ տրամադրեց Վլադիկավկազի

⁷ Государственный архив Российской Федерации, ф. 1318, оп. 1, д. 413, л. 23, б. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), 3. Սառիկյանի ֆոնդ, գ. 4, ք. 105:

⁸ Նույն տեղում, ք. 107-108:

⁹ Նույն տեղում, ք. 108:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 143, ք. 187, գ. 291, մաս I, ք. 13:

Հայոց ազգային խորհրդին¹¹: Գաղթականներին Վլադիկավկազից Հյուսիսային Կովկասի այլ շրջաններ գնացքներով տեղափոխելու գործը ղեկավարում էր Մկրտիչ Լևոնյանը:

Քաղաքացիական կռիվների հետևանքով Հյուսիսային Կովկասի երկաթուղային գծերն ու ճանապարհներն ամիսներով անանցանելի դարձան և Վլադիկավկազից այլ շրջաններ ուղևորվող գաղթականների խմբերը հաճախ ստիպված էին շաբաթներով և նույնիսկ ամիսներով սպասել կայարաններում:

Վլադիկավկազից Հյուսիսային Կովկասի տարբեր մասեր շարժվող գաղթականների թիվն այնքան մեծ էր, որ շուտով տեղական իշխանությունները ստիպված եղան արգելել նոր գաղթականների մուտքը քաղաքներ և գյուղական բնակավայրեր: Օրինակ՝ Արմավիրում և Եկատերինոդարում ապաստանած գաղթականների թիվը հասել էր համապատասխանաբար 18 և 8 հազարի¹²: Արդեն հունիսի 11-ի դրությամբ Արմավիրը, Սուրբ Խաչը, Մոզդոկը, Գեորգևսկը և այլ քաղաքներ հրաժարվեցին նոր գաղթականներ ընդունել: Հյուսիսային Կովկասի հայկական կազմակերպությունները ստիպված դիմեցին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին՝ Հյուսիսային Կովկաս գաղթող հայերի հոսքն առժամանակ դադարեցնելու խնդրանքով¹³:

1918 թ. հունիս–հուլիս ամիսներից Թերեքի խորհրդային իշխանությունն արգելեց Վրաստանից եկող գաղթականներին (բացառությամբ ռուսների) անցնել սահմանը¹⁴: Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանը, բանակցությունների մեջ մտնելով Թերեքի իշխանության հետ, փորձում էր գաղթականների առջև բացել սահմանը¹⁵:

¹¹ ՊԱԹ, Գ. Առաիկյանի ֆոնդ, գ. 4, ք. 109:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, ք. 59: Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.), Ե., 2006, էջ 62:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, ք. 142:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 46, ք. 2:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 30, ք. 7:

Բանակցություններին արդյունքները հայտնի չեն: Սակայն ար-
խիվային նյութերում եղած տեղեկությունները փաստում են, որ
հունիս—հոկտեմբեր ամիսներին Ռազմավիրական ճանապարհով
և Փոթիից նավերով, հայ գաղթականները շարունակում էին
գնալ Հյուսիսային Կովկաս:

1918 թ. սեպտեմբերին սկսվեց հայ գաղթականների հերթա-
կան մեծ հոսքը Հյուսիսային Կովկաս, ինչը կապված էր թուրքե-
րի կողմից Բաքվի գրավման հետ: Թուրքական զորքերի կողմից
քաղաքը գրավելու նախօրեին՝ սեպտեմբերի 14-ից 15-ը, գաղ-
թականներով բեռնված նավերը Բաքվից ուղևորվեցին Կասպից
ծովի ափին գտնվող մոտակա նավահանգստային քաղաքները¹⁶:
Բաքվից գաղթած հազարավոր հայեր ափ իջան Պետրովսկ և
Դերբենտ քաղաքներում:

Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայա-
ցուցչությանը կից տեղեկատվական բյուրոյի 1918 թ. հոկտեմբե-
րի 10-19-ի իրադարձությունները լուսաբանող հաշվետվության
մեջ նշվում է, որ Թիֆլիս ժամանած (օրը նշված չէ) Դաղստանի
ժողովրդական խորհրդի պատասխանատու աշխատակիցներից
մեկը (անուն ազգանունը նշված չէ) հաղորդել է «Կավկասկոյն
սլովո» թերթի աշխատակցին, որ Բաքվի անկման երրորդ կամ
չորրորդ օրը 40 հազար գաղթականներ շոգենավերով ժամանել
են Դերբենտ¹⁷: Եթե անգամ այս տեղեկությունը համապատաս-
խանում է իրականությունը, ապա այդ զանգվածից միայն մի
քանի հազարն էր հայ: Արխիվային նյութերի ուսումնասիրու-
թյունը ցույց է տալիս, որ ոչ թե Դերբենտն էր դարձել Բաքվից
գաղթած հայության հավաքատեղի, այլ Պետրովսկը: Այստեղ
կուտակված գաղթականների թվաքանակի վերաբերյալ հավաս-
տի տեղեկություններ չկան: Սակայն հայտնի է հոկտեմբեր—նո-
յեմբեր ամիսներին Պետրովսկից այլ շրջաններ, մասնավորապես
Թերեքի մարզ և Դաղստանի խորքերը գաղթած հայերի թվաքա-

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 34, թ. 52:

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 143, թ. 32:

նակը, որի օգնութեամբ Հնարավոր է դառնում ճշգրտել սեպտեմբերին Պետրովսկում ապաստանած Հայերի թիվը, ինչը շուրջ 10–15 հազար էր:

Սեպտեմբերին Բաքվից Պետրովսկ և Դերբենա եկած Հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը կազմում էր առնվազն 20 հազար: Այս քաղաքներում ապաստանած գաղթականների մեծ մասն ապրում էր բաց երկնքի տակ և սննդամթերքի բացակայութեան հետևանքով սովամահութեան էր մատնվել: Միայն Պետրովսկում մահացած Հայ գաղթականների թիվը շուրջ 1500 էր¹⁸: Սովը և թուրքական զորքերի Դերբենտի ու Պետրովսկի ուղղութեամբ առաջխաղացումը գաղթականներին ստիպեցին հեռանալ այլ վայրեր: Կրկին սկսվեց գաղթը: Գաղթականների հիմնական մասը հեռացավ Դաղստանի խորքերը և Թերեքի արևելյան շրջաններ: Մնացած գաղթականների մի հատվածը Յենտրոկասպյան դիկտատուրայի և անգլիացիների աջակցութեամբ տեղափոխվեց Էնզելի, իսկ մյուս հատվածը՝ Կասպից ծովի Հյուսիսային և արևելյան ափերին գտնվող նավահանգստային քաղաքներ¹⁹: Հոկտեմբերին Պետրովսկից Աստրախան մեկնած գաղթականների միայն մեկ խմբում կար 2–3 հազար Հայ և 500 ուսուցիչներ²⁰:

Հոկտեմբեր–նոյեմբեր ամիսներին Բաքվից գաղթած հազարավոր Հայ գաղթականների մահվան և արտագաղթի հետևանքով Հյուսիսային Կովկասում նրանց թիվը 20 հազարից նվազեց 10–15 հազարի: Անդրկովկասից Հյուսիսային Կովկաս գաղթող Հայերի հոսքը դադարեց 1918 թ. նոյեմբերին, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրութեան զորքերը սկսեցին հեռանալ Անդրկովկասից:

¹⁸ Դադայան Խ., Դայերը և Բաքուն (1850–ական թթ. – 1920 թ.), Ե., 2006, էջ 144:

¹⁹ «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Ե., 2003, էջ 140, 273:

²⁰ «Հայրենիք», 1923, հունվար, էջ 71:

Հ. Սառիկյանի կարծիքով 1918 թ. ընթացքում Հյուսիսային Կովկաս գաղթած հայերի թիվը հասնում էր 150 հազարի²¹: Ավելի փոքր թիվ է նշում ակադեմիկոս Վ. Խոջաբեկյանը՝ 130 հազար²²: Ամենայն հավանականությամբ Հ. Ասռիկյանը և Վ. Խոջաբեկյանը, ինչպես նաև այլոք, 1918 թ. ընթացքում Հյուսիսային Կովկաս գաղթած հայության թվաքանակը հաշվելիս այդ թվին ավելացրել են 1915–1917 թթ. ընթացքում երկրամաս գաղթած 20 հազար արևմտահայերին²³, կամ էլ՝ 1914 թ. Հյուսիսային Կովկասում բնակվող մոտ 70 հազար հայերին²⁴:

Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ 1918 թ. փետրվար–հոկտեմբեր ամիսներին Ռազմավիրական ճանապարհով, երկաթգծով, նավերով Փոթիից և Բուքվից Հյուսիսային Կովկաս են գաղթել 80–100 հազար արևմտահայ և արևելահայ գաղթականներ: 1915–1917 թթ. ընթացքում Հյուսիսային Կովկաս գաղթած 20 հազար արևմտահայերի հետ միասին 1918 թ. վերջին երկրամասում գաղթականության թիվը հասնում էր 100–120 հազարի:

²¹ ՊԱԹ, Գ. Սառիկյանի ֆոնդ, գ. 4, ք. 112:

²² Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX–XX դարերում և XXI դարի շեմին, Ե., 2002, էջ 138:

²³ Симоноян М., Армянская диаспора Северо-Западного Кавказа: формирование, конфессиональный облик, взаимоотношения с властью, общественными и религиозными объединениями (конец XVIII - конец XX века), диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Краснодар, 2003, с. 28.

²⁴ Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 115:

МИГРАЦИЯ АРМЯН НА СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ (1918 Г.)

РЕЗЮМЕ

Весной 1918 г. когда турецкие войска вторглись в пределы Закавказья, начался массовый поток беженцев на Северный Кавказ. Основная часть беженцев-армян передвигалась на Северный Кавказ по Военно-грузинской дороге и морем через Поти и Баку. В конце мая и в начале июня только по Военно-грузинской дороге в Терскую область перешли около 45 тысяч беженцев-армян. За весь 1918 г. на Северном Кавказе скопилось от 80 до 100 тысяч беженцев-армян, которые надеялись найти там убежище и кров. Однако оказавшись в центре гражданской войны, значительная часть беженцев, а также и местное армянское население, добровольно или принудительно, приняли участие в войне. Голод, холод, болезни и военные действия отняли жизни тысяч беженцев-армян.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀՍԽՀ
ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1921-1922 ԹԹ.)

1921-1922 թթ. խորհրդային հանրապետությունների հետ ՀՍԽՀ առևտրատնտեսական հարաբերությունները մեծ նշանակություն են ունեցել հանրապետության տնտեսական կյանքի աշխուժացման համար, սակայն այդ հարաբերությունները համակողմանի կերպով չեն ուսումնասիրվել: Պետք է նշել, որ խորհրդային հանրապետությունների շարքում առանձնապես մեծ է եղել Ռուսաստանի դերը, որի հետ սերտ առևտրատնտեսական կապերը և նրանից ստացած տնտեսական օգնությունը մեծապես նպաստեցին Հայաստանի քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: ՌԽՖՍՀ-ի հետ մեկտեղ Հայաստանն առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել խորհրդային մի շարք հանրապետությունների հետ (Ադրբեջան, Վրաստան, Ուկրաինա): Այդ հարաբերությունների շնորհիվ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները կարողացան փոքր ինչ աշխուժացնել երկրի արդյունաբերությունը, ինչն էլ իր հերթին մեծ նշանակություն ունեցավ երկրում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման համար: Հենց այդ հարցի լուսաբանմանն էլ նվիրված է սույն հոդվածը:

1921 թ. սկսած առևտրատնտեսական որոշակի հարաբերություններ են հաստատվում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Հոկտեմբերին Ադրբեջանում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Դովլաթովը և Բաքվի «Դոմկրատ» գործարանի տնօրեն Հ. Քոչարովը պայմանագիր են ստորագրում, համաձայն որի՝ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն անհատույց իր տնօրինման տակ էր վերցնում վերջինիս դեռևս չպետականացված գործարանը՝ այնտեղ կացիներին, պայտերի և գյուղատնտեսության հա-

մար անհրաժեշտ այլ գործիքների արտագրուկթյուն սկսելու համար: Պայմանագիրը բաղկացած էր 8 կետից, որտեղ նշված էին Հ. Քոչարովի կողմից գործարանը ՀՍԽՀ-ին հանձնելու կարգը և պայմանները: Բացի այդ՝ նշվում էր, որ Քոչարովի գործարանն իր արտադրանքը պետք է վաճառեր միայն Խորհրդային Հայաստանին: Եթե ՀՍԽՀ իշխանուկթյունները պատրաստի արտադրանքի համար չվճարեին երկու ամսվա ընթացքում, Քոչարովն իրավունք ուներ դրանք վաճառել մասնավոր անձանց¹: Այս գործարքի մասին Դովլաթսվը տեղեկացնում է ՀԱՍՀ Ժողտնտխորհի նախագահ Լուկաշինին՝ նշելով, որ մետաղի ջարգոնի գնի պատճառով ավելի նպատակահարմար է, որպեսզի գործարանը մնա Բաքվում և աշխատի այնտեղ²:

Թե ինչպիսի պատասխան է տվել Լուկաշինը Դովլաթովի առաջարկին, հայտնի չէ, բայց, ամենայն հավանականությամբ, այն բացասական է եղել: Այս կարծիքը հիմնավորվում է այն փաստով, որ 1921 թ. վերջերին նույն Քոչարովը դարձյալ համագործակցուկթյան առաջարկով դիմում է Բաքվում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչուկթյանը, բայց այս անգամ ոչ միայն իր, այլև Բաքվի պղնձաձուլարանների նախկին տնօրեններ Օգաննզով եղբայրների և Աստվածատուր Տեր-Կարապետովի անունից: Խումբը Հայաստանի իշխանուկթյուններին առաջարկում էր իրենց պատկանող հաստոցների, շարժիչների և գործիքների օգտագործմամբ Երևանում բացել պողպատ-պղնձի ձուլարան և մեխանիկական գործարան: Ըստ նախաձեռնող խմբի ներկայացրած ծրագրի՝ բացվող գործարանում առաջարկվում էր ունենալ պողպատ-պղնձի ձուլարան, դարբնոց, մեխանիկական արտադրամաս³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 115, ց. 1, գ. 36, ք. 62:

² Նույն տեղում, ք. 64:

³ Նույն տեղում, գ. 82, ք. 21:

Թե ինչպիսին եղավ ՀՍԽՀ կառավարութեան պատասխանը և ինչ ճակատագիր ունեցավ վերոհիշյալ պայմանագրի նախադիժը, մեզ հայտնաբերել չհաջողվեց:

Մեր կարծիքով, Բաքվի հայ գործարանատերերի այս շահագրգռվածութունը բացատրվում էր նրանով, որ վերջիններս մտավախութուն ունեին, թե իրենց պատկանող հաստոցները կարող են պետականացվել ադրբեջանական իշխանութունների կողմից: Դրանք նվիրելով Հայաստանին՝ նրանք որոշ չափով կպահպանեին իրենց ունեցվածքը, որովհետև Հայաստանի իշխանութուններին առաջադրած պայմաններով հաստոցների տերերը պետք է հիմնադրվող գործարանում աշխատեին որպես տնօրեններ:

Հայ-ադրբեջանական առևտրատնտեսական համագործակցութեան օրինակ է այն փաստը, որ երկրի կաշվե արդյունաբերութեան զարգացման համար անհրաժեշտ աղաղման⁴ նյութերը Հայաստանի կառավարութունը որոշում է ձեռք բերել Ադրբեջանից: Այդ նյութերը ձեռք բերելու նպատակով ՀՍԽՀ իշխանութուններն Ադրբեջան են ուղարկում Հայրապետ Խաչատրյանցին: Վերջինս իր օգնականի հետ շրջում է Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում և պարզում, որ այդ նյութերն ավելի նպատակահարմար է ձեռք բերել «Ազսոյուզի» միջոցով, քանի որ մասնավոր անձանցից գնելու դեպքում հարկ կլինեի մի քանի անգամ ավելի թանկ վճարել: Հայաստանի պատվիրակներին հաջողվում է 1921թ. հուլիսի 5-ին Ադրբեջանին հանձնված Ղարաբաղի շրջանում ձեռք բերել 1222 փութ աղաղման նյութեր: Նոյեմբերի 20-ին Լուկաշինը Դովլաթովին և Խաչատրյանցին հեռագիր է ուղարկում՝ առաջարկելով աղաղման նյութեր ձեռք բերել նաև Ադրբեջանի Գյանջալի շրջանում: Հանձնարարութունը կատարվում է և Հայաստանի պատվիրակներին հաջող-

⁴ Այս նյութերը օգտագործվում են կաշվի վերամշակման համար:

վում է Գյանջայի և Գյոքչայի շրջաններում ձեռք բերել 446 փուլ՝ աղաղման նյութեր⁵։

Այս գործարքներից բացի Հայաստանի իշխանություններն առևտրական ակտիվ հարաբերությունների մեջ էին ադրբեջանական մեկ այլ ընկերության՝ «Ազնեվթի» հետ։ 1922 թ. հունվարի 30-ին «Ազնեվթի» ղեկավար Ա. Աբրեբրովսկին և ՀԱՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր են ստորագրում։ Այն բաղկացած էր 9 հոդվածից։ Պայմանագրի համաձայն՝ «Ազնեվթի» Հայաստանի ձեռնարկությունների կարիքների համար տրամադրում էր մոտ 100 հազար փուլ՝ նավթամթերք, որը բաց էր թողնվելու 1914 թ. հունվարի գներով։ Նավթի փոխարեն Հայաստանի Ժողտնտեսության բարձրագույն խորհուրդը Բաքու էր ուղարկում Հայաստանի պետական մարմինների տրամադրության տակ գտնվող ամբողջ ծծմբաքարը, դինին և կոնյակը։ Պայմանագիրն ուժի մեջ էր մտնում փետրվարի 1-ից և գործելու էր մինչև 1923 թ. մայիսի 1-ը⁶։

Այս պայմանագրում որպես համագործակցության հիմք ընդունվել էր ապրանքափոխանակությունը։ Ազրբեջանին տրամադրելով այդ պահին Հայաստանում արտադրվող ապրանքները, ՀԱՍՀ իշխանությունները դրա դիմաց ստացվող նավթը ոչ միայն օգտագործում էին երկրի գործարանների կարիքների համար, այլև այն փոխանակում էին այլ երկրներում՝ Հայաստան ներկրելով առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ։

«Ազնեվթի» հետ մեկ այլ պայմանագիր Հայաստանի իշխանությունները ստորագրում են ապրիլի 26-ին Բաքվում։ «Ազնեվթի» կողմից այն ստորագրում է կազմակերպության ղեկավարի օգնական Դոցը, իսկ հայկական կողմից՝ ՀԱՍՀ Ժողտնտեսության բարձրագույն խորհրդի ներկայացուցիչ Արտեմ Զոհրաբյանցը։ Պայմանագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածից։

⁵ Նույն տեղում, գ. 87, ք. 9։

⁶ Նույն տեղում, ք. 55։

Առաջին հողվածի համաձայն՝ Հայկական կողմը պարտավորվում էր Ալավերդու, Սուսիմադանի և Տանձուտի հանքերից «Ազնեվթի» կարիքների համար տարեկան ուղարկել 300 հազար փութ, ծծմբաքար: Ըստ Գրդ հողվածի՝ Հայաստանից ուղարկվող ծծմբաքարի դիմաց «Ազնեվթը» ուղարկելու էր նավթ, և կերոսին հետևյալ համամասնությամբ՝ 60 %-ը նավթ, 40 %-ը՝ կերոսին: Պայմանադրով նավթի մեկ փուլի դինը սահմանվում էր 40 կուպեկ, կերոսինի մեկ փուլը՝ 50 կուպեկ: Բաքու ուղարկվող ծծմբաքարի նախորդ ամսվա խմբաքանակի դիմաց ադրբեջանական կողմը վճարելու էր հաջորդ ամսվա 15-ին: «Ազնեվթը» որպես կանխավճար Հայկական կողմին տրամադրում էր 7 ցիստեռն նավթ, և 3 ցիստեռն կերոսին (հողվ. 11): 13-րդ հողվածի համաձայն՝ պայմանադրի բնօրինակը պահվելու էր Բաքվում, իսկ կրկնօրինակը՝ Երևանում⁷:

Սրանք Ադրբեջանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների կոնկրետ օրինակներ են և մեծ նշանակություն ունեցան Հայաստանի տնտեսության զարգացման համար:

Ադրբեջանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններին զուգահեռ, Խորհրդային Հայաստանը առևտրատնտեսական որոշակի առնչություններ է ունեցել նաև Խորհրդային Ադրբեջանի մաս կազմող Նախիջևանի ինքնավար Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հետ: 1921 թ. փետրվարի 22-ին Նախիջևանում բացվում է Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչությունը⁸, իսկ 1922 թ. փետրվարի 22-ին ՀՍԽՀ արտոդրծժողկոմատը Նախիջևան է ուղարկում Սերս Մանուցյանին: Վերջինիս տրված մանդատում նշվում էր, որ այն ներկայացնողը Նախիջևանի ինքնավար Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացու-

⁷ Եռյն տեղում, գ. 83, թ. 22:

⁸ Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Ե., 1967, էջ 395-396:

ցիչն է, և խնդրվում է Նախիջևանի իշխանություններին ամեն հարցում աջակցել նրան⁹:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթի «Եղբայրական օգնություն Նախիջևանին» վերնագրով հոդվածում նշված է, որ «Հայաստանի Ժողկոմիտոսը իր համեստ միջոցներից միշտ էլ բաժին է տրամադրել Նախիջևանի հանրապետությանը: Որոշում է ընդունվել Նախիջևանին մաս-մաս տրամադրել 20.000 ուսկով, որից 5000-ը մայիսի 10-ին է տրամադրվել»¹⁰:

1922 թ. հուլիսի 2-ին «Հայկոպի» և «Նախսոյուզի» (Նախիջևանի շրջանի կոոպերատիվների միություն) միջև ստորագրված համաձայնագրով վերջինս, որպես ինքնուրույն կոոպերատիվ կազմակերպություն, մտնում է Հայկոպի կազմի մեջ: «Նախսոյուզը» պարտավորվում էր արտասահմանյան բոլոր գնումները կատարել Հայկոպի արտասահմանյան գրասենյակների միջոցով: Փոխադարձ իրազեկության և կապի հաստատման նպատակով երկու կողմերը պայմանավորվում են երկուստեք ունենալ ներկայացուցիչներ: «Նախսոյուզի» հետ համաձայնություն է կնքվում Սուստինսկի աղահանքերը շահագործելու, ինչպես նաև Օրդուբադում շերամի կոկոններ ղնելու մասին¹¹:

Երկկողմ հարաբերություններում, այնուամենայնիվ, գոյություն ունեւր նաև որոշակի լարվածություն: 1921 թ. դեկտեմբերի 10-ին ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատը բողոքի նոտա է ուղարկում Նախիջևանի արտգործժողկոմատ, որտեղ նշվում է, որ Զուլֆայից Հայաստան եկող գնացքները կանգնեցվում են Նորաշեն կայարանում և ձերբակալվում են ՀՍԽՀ այն քաղաքացիները, որոնց մոտ լինում է թեկուզ մեկ փութ ցորեն: «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կովբյուրոյի հրամանով Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև բոլոր բեռները պետք է անցնեն առանց ստուգման և որ Հայաստանից Նախիջևան մեկ-

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 206, ք. 1, գ. 241, ք. 87:

¹⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 14 մայիսի 1922 թ., N 105:

¹¹ Նույն տեղում, 2 հուլիսի 1922 թ., N 145:

նող գնացքները չեն ստուգվում մեր կողմից, խնդրում եմ, որ պիսոյի Նախիջևանի Արտգործնախարարութիւնը միջամտի հետագայում նման դեպքերը բացառելու նպատակով»,— գրված է նոտայի վերջում¹²:

Ընդհանրապես, Նախիջևանի իշխանութիւններից և մանավանդ Նորաչեն կայարանի ղեկավարութիւնից միայն հայերը չէին գժգոհում: Հանիրավի գործողութիւններ էին կատարվում նաև Պարսկաստանի քաղաքացիների նկատմամբ: Հայտնի է, որ Նորաչեն կայարանում պարսիկ ուղևորների բեռները հափշտակելու փաստով Երևանում Պարսկաստանի փոխհյուպատոս Արգուլֆեթ խանը բողոքի նոտա է ուղարկել Նախիջանի իշխանութիւններին՝ նշելով, որ նման դեպքերի կրկնութիւնը դեպքում ինքը կդիմի Պարսկաստանի կառավարութիւնը¹³:

Խորհրդային հանրապետութիւնների շարքում մյուս երկիրը, որի հետ որոշակի առևտրատնտեսական առնչութիւններ հաստատելու փորձեր կատարեցին Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները, Վրաստանն էր: Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 27-ին Վրաստանում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ էր նշանակվել Դանուշ Շահվերդյանը: Այդ մասին հայկական կողմը հատուկ նամակ էր ուղարկել Վրաստան¹⁴:

Հայաստանի համար Վրաստանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերութիւններ հաստատելը կարևոր էր այն առումով, որ ՀՍԽՀ իշխանութիւններն այլ երկրների հետ ապրանքափոխանակութիւնը համար կարող էին օգտագործել Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստները, և բեռներն առանց դժվարութիւնների տեղափոխել Երևան: Վրաստանի հետ հարաբերութիւններն ակտիվացան միայն 1921 թ. փետրվարից հետո, երբ այնտեղ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Մինչ այդ, վրացական իշխանութիւններն անընդհատ արգելքներ էին հարուցում և թույլ

¹² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 206, ք. 11:

¹³ Նույն տեղում, գ. 187, ք. 90:

¹⁴ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 49, ք. 2:

չէին տալիս իրենց տարածքով անցնի Ռուսաստանից և Ադրբեյջանից դեպի Հայաստան ուղարկվող հացահատիկը և այլ բեռներ: Այս փաստը հարուցում էր Հայաստանի իշխանութիւններին արդարացի զայրույթը:

Արևիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ շատ հաճախ Վրաստանի կենտրոնական իշխանութիւնների հրահանգները չէին կատարվում տեղական վրացական չինովնիկների կողմից: Դրա վառ օրինակ է հանդիսանում Վրաստանից Հայաստան եկող գնացքի կամենդանտի հեռագիրը, որը նա 1921 թ. հունվարի 30-ին ուղարկել էր Վրաստանում ՀԱՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանին: Հեռագրում նշվում էր, որ Հայաստան եկող իր ղեկավարած գնացքը բերում է 12 վագոն ցորեն, գարի, բրինձ և զանազան այլ ապրանքներ: Սակայն, Շահալի կայարանի ղեկավարութիւնը հրաժարվել էր բաց թողնել 3 վագոն՝ չտալով ոչ մի բացատրութիւն և դրանով խախտելով տրանզիտի վերաբերյալ հայ-վրացական պայմանավորվածութիւնները: «Խնդրում եմ Ձեզ անհապաղ միջամտելու երեք վագոն ապրանքը բաց թողնելու համար»,— դրված է հեռագրի վերջում¹⁵:

Այս խնդրի վերաբերյալ Դանուշ Շահվերդյանը հետևողականութիւն է ցուցաբերում և միջադեպը հարթվում է: Վրացական կողմը համաձայնվում է վերադարձնել առգրավված 3 վագոն ապրանքը: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Դ. Շահվերդյանի կողմից 1921 թ. փետրվարի 15-ին Բաքվում ՀԱՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Աթաբեկյանին ուղարկված հեռագրից: Նշվում էր, որ Շահալիում կանգնեցված երեք վագոն ապրանքը բաց է թողնվել և թիֆլիսում ՀԱՍՀ լիազոր ներկայացուցչութիւնը անում է հնարավոր ամեն ինչ՝ ապագայում այլևս նման երևույթների չկրկնման համար¹⁶:

¹⁵ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 42, ք. 29, գ. 44, ք. 32:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 83, ք. 13:

Թիֆլիսում լիազոր ներկայացուցչությունից ըացի ՀՄՍՀ-ն հյուպատոսարաններ ուներ նաև Բաթումում և Սուխումում: Հատկապես ակտիվ էր Բաթումի հյուպատոսարանը: Այնտեղ էր գտնվում նաև Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչությունը:

Թիֆլիսում Հայաստանի ներկայացուցչությունը տնտեսական կապեր էր հաստատել Բաթումում գործող «Կովկաս» առևտրային ընկերութայան հետ: Վերջինս ՀՄՍՀ իշխանությունների պատվերով երկրին անհրաժեշտ ցանկացած ապրանք գնում էր արտասահմանից և տեղափոխում Բաթում, որտեղից էլ Հայաստանի իշխանությունները կազմակերպում էին այգ բեռների տեղափոխությունը Հայաստան¹⁷:

1922 թ. հունվարի 30-ի Բաթումում ՀՄՍՀ տնտեսական ներկայացուցչի գրությունում մանրամասն ներկայացված է Բաթումում իրենց գործունեությունը և Հայաստանի տնտեսութայան համար Բաթումի նշանակությունը: ՀՄՍՀ տնտեսական ներկայացուցչությունը պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում Բաթումի, արևմտյան և ուսական մերձծովյան շուկաներում տիրող վիճակի մասին: Տնտեսական ներկայացուցչութայան մյուս կարևոր խնդիրը գաղթականների հարցն էր: Բաթումում գտնվող գաղթականների վիճակը ծայրահեղ ծանր էր և տնտեսական ներկայացուցչությունն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում գաղթականներին օգնելու համար¹⁸:

Պետք է նշել, որ չնայած դժվարություններին, Հայաստանի իշխանություններն ամեն ջանք գործադրում էին Վրաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ բարելավելու ուղղությամբ և օգտագործում էին ցանկացած հնարավորություն՝ Հայաստանն անհրաժեշտ ապրանքներով ապահովելու համար:

Առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատելու որոշակի փորձեր կատարվեցին նաև Ուկրաինայի հետ: 1921 թ.

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 42, թ. 107:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 258, թ. 3-5:

հուլիսի 21-ին ՀՍԽՀ արտգործօրհանատր երկկողմ ապրանքափոխանակութուն հաստատելու առաջարկով դիմեց Ուկրաինայի իշխանութուններին, որոնք տվեցին իրենց համաձայնութունը: Այդ մասին տեղեկանում ենք 1921 թ. հոկտեմբերին ՀՍԽՀ արտգործօրհանատր ուղղված Ուկրաինայում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Կարախանյանի հեռագրից: Կարախանյանը հեռագրում հետաքրքրվում էր «Հայաստանն ի՞նչ քանակությամբ, թնդությամբ կոնյակ և երիտասարդ գինի կարող էր առաքել և ի՞նչ ժամկետներում: Ուկրաինայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչը նշում է նաև, որ այնտեղ կարելի է ձեռք բերել ռուսական արտադրության մինչև մեկ միլիոն արչին կտորեղեն և գյուղատնտեսական գործիքներ: Ապրանքափոխանակության դեպքում հաշվի են առնվելու մինչև պատերազմը գործած գները»¹⁹, — նշված է հեռագրի վերջում:

Կարախանյանի հեռագրի պատասխանը Հայաստանի իշխանութուններն անհայտ պատճառներով ձգձգում են: Այս փաստը զարմանալի է, քանի որ ուկրաինացիները համաձայնվել էին Հայաստանի հետ առևտուր իրականացնել հենց այն պայմաններով, որով ցանկացած երկրի հետ առևտրատնտեսական հարաբերութուններ հաստատելու ժամանակ ձգտում էին Հայաստանի իշխանութունները, այսինքն՝ ապրանքափոխանակության միջոցով: Հոկտեմբերի 29-ին Կարախանյանը կրկին հեռագրում է Հայաստան կրկնելով Ուկրաինայի հետ ապրանքափոխանակության հաստատման անհրաժեշտության մասին²⁰: Վերջապես, նոյեմբերին ՀՍԽՀ Ժողտնտեսության բարձրագույն խորհրդի քարտուղար Տեր-Հովնանյանը Կարախանյանին գրում էր, որ շուտով Հայաստանի Ժողտնտխորհի ներկայացուցչի հետ Ուկրաինա է ուղարկվելու կոնյակ և գինի²¹: Այդ մասին տեղե-

¹⁹ Նույն տեղում, ֆ. 115, ց. 1, գ. 36, ք. 77:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 82, ք. 33:

²¹ Նույն տեղում, ք. 32:

կանում ենք 1922 թ. հունվարի 23-ին ՀՍԽՀ ժողտնտխորհի նախագահ Լուկաշինին ուղարկված Կարախանյանի նամակից: Կարախանյանը գրում էր, որ Ուկրաինան կարող է բազմազան ապրանքատեսակներ ուղարկել Հայաստան, բայց դրա դիմաց պետք է ստանա այնպիսի ապրանք, որը չկա տեղում: Նա դիմում է բազմաթիվ հիմնարկութունների՝ առաջարկելով գնել հայկական կոնյակը, բայց մերժում է ստանում: Լիազոր ներկայացուցչի խոսքերով հնարավոր է կոնյակը վաճառել նաև մասնավոր անձանց, քանի որ Ուկրաինայում բացակայում է կոնյակի ազատ վաճառքի մասին ղեկըտը: Իսկ ինչ վերաբերվում է գինուն, ապա, զեկուցողի խոսքերով, այն ավելի դյուրին է վաճառել: Բացի այդ, Ուկրաինայի Արտառը (արտաքին առևտրի մարմինը) հրաժարվում է գյուղգործիքները և մանուֆակտուրան փոխանակել հայկական կոնյակի և գինու հետ՝ իր քայլը պատճառաբանելով նրանով, որ ստացված գինին և կոնյակն անհնար է վաճառել արտասահմանում:

1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Կարախանյանը հերթական հեռագիրն է ուղարկում Հայաստան: Հեռագրում նշվում էր, որ Խարկով քաղաքում բնակվող լուցկու գործարանատեր Յագիջյան եղբայրները դիմել են ներկայացուցչութուն և խնդրել աջակցել իրենց՝ այդ գործարանը Հայաստան տեղափոխելու հարցում: Յագիջյանները ցանկութուն էին հայտնել, բացի լուցկու արտադրութունից, Հայաստանում զբաղվել նաև մատիտի, կարմիր ֆոսֆորի և օճառի արտադրութայամբ: Գործարանի արդյունավետութայան բարձրացման նպատակով նրանք պարտավորվում էին Հայաստան տեղափոխել տարբեր հաստոցներ՝ հետևյալ պայմաններով՝ գործարանը համարվում էր ՀՍԽՀ սեփականութունը և եղբայրները ստանալու էին աշխատավարձ, ինչպես նաև շահույթից որոշակի տոկոս, կամ էլ եղբայրները համարվելու էին սեփականատերեր, սուբսիդավորվելու էին պետութայան կողմից և սուբսիդիան վերադարձնելու էին պատրաստի արտադրանքի

տեսքով²²: Վերջում Կարախանյանը ՀՍԽՀ իշխանություններից խնդրում էր պատասխանն ուղարկել Բաքվում Խորհրդային Հաստատանի լիազոր ներկայացուցիչ Դովլաթովի միջոցով:

Ուկրաինայի հետ տնտեսական առնչություններում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները որևէ էական հաջողությունների չհասան և երկու երկրների միջև այդպես էլ ապրանքափոխանակության վերաբերյալ պայմանադիր չստորագրվեց:

Այսպիսով խորհրդային հանրապետությունների հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատելու հարցում ՀՍԽՀ իշխանությունները հասան որոշակի հաջողությունների՝ չնայած այն հանգամանքին, որ ոչ բոլոր խորհրդային հանրապետությունների հետ առևտրական պայմանագրեր ստորագրվեցին: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ Հայաստանի կողմից առաջարկվող ապրանքների ցանկը չափազանց համեստ էր և ոչ միշտ կարող էր հետաքրքրություն առաջացնել այլ երկրներում: Խորհրդային որոշ հանրապետությունների հետ առևտրային պայմանագրերի բացակայությունը բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ այդ երկրները հրաժարվում էին առևտրի հիմքում դնել ապրանքափոխանակությունը և գերադասում էին առևտուր իրականացնել կանխիկ դրամով: Սա, իհարկե, ձեռնտու չէր ՀՍԽՀ-ին, որը, ունենալով դրամական սուղ միջոցներ, ձգտում էր առևտուր իրականացնել ապրանքափոխանակության միջոցով:

---

²² Լույս տեղում, գ. 87, ք. 12:

**ИЗ ИСТОРИИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
ССРС С СОВЕТСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (1920-1922 ГГ.)**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена торгово-экономическим отношениям Армянской ССР с советскими государствами начала 20-ых годов 20-го столетия.

Благодаря установлению торгово-экономических отношений с советскими республиками, правительству Армении удалось смягчить продовольственный кризис в стране и предпринять шаги к восстановлению промышленности Армении. Надо подчеркнуть, что в первую очередь были созданы прочные экономические отношения и связи с Россией. Некоторые экономические связи были установленные также с Азербайджаном, Грузией и Украиной.

Так, с отдельными предприятиями Азербайджана власти Армении заключили торгово-экономические соглашения, что способствовало активизации некоторых отраслей промышленности.

До установления советской власти, правительство Грузии всячески препятствовало транзиту грузов, предназначенных для Армении (даже гуманитарных) по своей территории, которые шли со стороны России. С Грузией экономические связи активизировались только после установления в стране советской власти.

Власти Армении пытались установить экономические связи и с Украиной. Армянское правительство в основу торговых отношений пыталось вложить принцип товарообмена, т.е. таким образом стремилось компенсировать отсутствие в стране наличной валюты. Но власти Украины отказались от такого принципа торговых отношений, поэтому между двумя государствами не было подписано торгового соглашения.

**ԹՈՒՐ-ՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴԻՐ-ՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԹՈՒՐ-ՔԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՅԵՐԻ, ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԵՎ
ՀՐԵԱՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ 1923—1926 ԹԹ.**

Առաջին համաշխարհային պատերազմում (1914—1918 թթ.) պարտված ցեղասպան Օսմանյան կայսրութունը փլուզվեց՝ իր տեղը զիջելով հանրապետական Թուրքիային: «Նոր» Թուրքիան, որի հիմնադիրն էր Մուստաֆա Քեմալը (Աթաթուրք), հայ և օտարազգի բազմաթիվ հետազոտողների կողմից արդարացիորեն գնահատվել է միայն իբրև արտաքնապես կերպարանափոխված, ժողովրդավարական և արմատական բարեփոխումների կեղծ դրոշակակիր դարձած երկիր, որը չէր փոխվել ներքուստ՝ պահպանելով ռազմաֆեոդալական կայսրութուններին հատուկ բազմաթիվ գծեր¹: Չէր փոխվել նաև Մ. Քեմալի ու նրա ռազմաքաղաքական խմբավորման դիրքորոշումը նախկին Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող ոչ Թուրք ժողովուրդների հանդեպ²:

---

¹ Արամ Անանյանը հենվելով քաղաքագետ Սվետլանա Լուրյեյի այն կարծիքի վրա, թե արտաքնապես արևմտականացած քեմալիզմն իր մեջ պարունակում է թուրքական ավանդական գիտակցության հենասյուների մոդիֆիկացիաները, եզրակացնում է, որ «...չեն փոխվել թուրքական ազգային նկարագրի հիմքերը, որ «նոր» Թուրքիան և վերջինիս գաղափարախոսությունը ամենևին էլ նոր չի, այլ հանդիսանում է սուլթանականի շարունակությունը՝ նույնքան կայսերապաշտական է» (տե՛ս Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991—2004 թթ.), Ե., 2006, էջ 15: Հմմտ. Лурье С., Метаморфозы традиционного сознания, СПб., 1994, с. 99—121):

² Չնայած Մ. Քեմալը բազմիցս դատապարտել է հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները, պահանջել պատժել դրանց իրականացնողներին, սակայն իրականում տեղահանության և ջարդերի ոչ քիչ թվով կազմակերպիչներ են բարձր պաշտոններ զբաղեցրել Թուրքիայի Հանրապետության օրենսդիր ու գործադիր իշխանության մարմիններում. մասնավորապես: Բիթլիսի և Հալեպի նահանգապետի պաշտոնները վարած Մուստաֆա Աբդուլիլալիք Ռեհդան՝ Ազգային մեծ ժողովի նախագահն էր, Դիարբեքիի ջարդերի կազմակերպիչներից Ազիֆ Ֆեզհին՝ տարածքային կառավարման նախարարը, իսկ վարչապետ, հետագայում

Նորաստեղծ Թուրքիայի Հանրապետությունը Լոզանի խորհրդատուողովում (1922 թ. նոյեմբերի 20 – 1923 թ. հուլիսի 24) չճանաչեց մեծ տերությունների հետ իր նախորդի՝ Օսմանյան կայսրության կնքած պայմանագրերը՝ ի մասնավորի Սևրի (1920 թ. օգոստոսի 10): Ավելին, Լոզանի պայմանագրում չկար ո՛չ Հայաստան, ո՛չ էլ Հայ անունը³, որոնց փոխարինել էր կրոնական փոքրամասնության սահմանումը: Պետք է նշել, որ այդ բնորոշումը, իր հերթին, բազմազգ և աշխարհիկ դարձած Թուրքիայում բավական վերացական ու հակասություններով լի ձևակերպում էր⁴: Թուրքիան իր տարածքում վերոնշյալ պայմանագրից հետո պաշտոնապես կրոնական փոքրամասնություններ ճանաչեց Հայերին, Հույներին և հրեաներին, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին Կ. Պոլսում⁵: Հետաքրքրական է, որ Լոզանի պայմանագրի կնքումից դեռ տարիներ առաջ՝ 1919 թ., Թուրքիայի «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանության միություն» կողմից կազմակերպված և հուլիսի 23-ից օգոստոսի 6-ը էրզրումում անցկացված Համագումարի ընդուն-

---

Թուրքիայի նախագահ՝ ազգայնամոլական զաղափարներ կրող Իսմեթ Ինոնյուն, Թալեաթի քրոջ ամուսինն էր: Յենց վերջինիս օրոք ու ջանքերով է 1943 թ. Թալեաթի աճյունը Գերմանիայից տեղափոխվել Թուրքիա (ավելի մանրամասն տե՛ս Անանյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 72, նաև՝ «Ազգ», 2001, 2 օգոստոսի, Խանլարի (Խանլարյան) Կ., Հայ բնակչության եթնկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետությունում. 1923–2005 թթ., Ե., 2005, էջ 29):

³ Christian Minorities of Turkey, Report produced by the Churches Committee on Migrant Workers in Europe, Brussels, September, 1979, p. 12.

⁴ Լոզանի պայմանագրով Թուրքիայում որպես կրոնական փոքրամասնություններ ճանաչվեցին միայն հայերը, հույները ու հրեաները. լուսանցքից դուրս մնացին նեստորականները, սիրիացի ուղղափառները, կաթոլիկները, բողոքականները, արաբ ուղղափառները և ուրիշներ: Չնայած նշված փոքրամասնությունները ևս կապված են Թուրքիայի նորագույն շրջանի և այդ երկրի հայության ճակատագրի ու պատմության հետ, սակայն այստեղ նպատակահարմար չէ շոշափել նրանց վերաբերող հարցերը, քանի որ դրանք բավական տարողունակ են և կարիք ունեն մանրակրկիտ ու համակողմանի ուսումնասիրության (խնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Christian Minorities of Turkey, p. 42): Թուրքերը որպես ազգային փոքրամասնություն՝ թուրքերը չճանաչեցին նաև քրդերին:

⁵ «Մարմարա» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, թիւ 6, 5 Նոյեմբեր, 1924, http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Turkey#note-tuik pop [այցելությունը կայքէջ կատարվել է 15.01.2008 թ.]:

նած որոշումներում ընդգծված է հետևյալը՝ «... փոքրամասնություններին չի կարող արվել որևէ զիջում, որը նրանց համար հավասարազոր կլիներ քաղաքական գերակայության ձեռքբերմանը»⁶։ Համագումարի գլխավոր մասնակիցներն էին Մ. Քեմալը, թուրքական բանակի՝ էրզրումի կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը և միլլի (ժողովրդական) շարժման այլ ներկայացուցիչներ։

Նոգանի խորհրդատուներից կարճ ժամանակ անց «արևմտյան ուղղությունը զարգացող» և աշխարհիկ պետություն դարձած Թուրքիան, ի դեմս իր նոր իշխանությունների, պարզորեն հասկացրեց ազգային փոքրամասնություններին (նախ և առաջ հայերին ու հույներին), որ մտադիր չէ կյանքի կոչել պայմանագրով ստանձնած անգամ այն նվազագույն պարտավորությունները, որոնցով երաշխավորվում էին ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների կյանքի, խոսքի, դավանանքի ազատությունները, սեփական շեզուն գործածելու, ազգային հաստատություններ հիմնելու, կրթություն ստանալու և մյուս իրավունքները։ Եթե վերոնշյալ պայմանագրի երրորդ «Փոքրամասնությունների պաշտպանություն» բաժնի 39-րդ հոդվածում կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Ոչ մահմեդական փոքրամասնությանը պատկանող Թուրքիայի քաղաքացիները պետք է օգտվեն այն նույն քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից, ինչպես մահմեդականները»⁷, ապա «փոքրամասնություն» բառն անգամ հիշատակված չէ Թուրքիայի Հանրապետության առաջին՝ 1924 թ. ապրիլի 20-ին ընդունված սահմանադրության մեջ⁸։ Հետաքրքրական է հատկա-

⁶ Turkey 1987, The General Directorate of Press and Information of the Republic of Turkey. Published by the General Directorate of Press and Information of the Prime Ministry of the Republic of Turkey. Translated and edited in English by: Teoman FEHİM, Ankara, 1987, p. 39-40.

⁷ Christian Minorities of Turkey, p. 85.

⁸ Պետք է նշել, որ Թուրքիայում 1961 թ. ընդունված սահմանադրության շատ կետեր և դրույթներ ևս չէին գործում ազգային փոքրամասնությունների պարա-

պես սահմանադրութեան 88-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ «Թուրք անունը պետք է ընկալվի որպես ազգային տերմին՝ ներառելով Թուրքական հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիներին՝ անկախ կամ առանց ազգային ու կրոնական պատկանելութեան նախապատվութեան: Յուրաքանչյուր երեխա, ով ծնվել է Թուրքիայում կամ այլ երկրում՝ ում հայրը Թուրք է, այն անձը, ում հայրը Թուրքիայում հաստատված օտարերկրացի է, այն անձը, ով բնակվում է Թուրքիայում կամ ով նախընտրում է մինչև քսան տարին լրանալը դառնալ Թուրքահպատակ, այն անձը, ով օրենքով սահմանված կարգով Թուրքիայի քաղաքացիութուն է ձեռք բերում հպատակազրման միջոցով՝ հանդիսանում է Թուրք»⁹: Փաստորեն, սահմանադրութեամբ երաշխավորվեց ու վավերացվեց Թուրքական հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիների Թրքացման պետական քաղաքականութունը¹⁰:

Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսի հայ համայնքին, ապա պետք է շեշտել, որ նրա ճակատագիրը թե՛ Լոզանի պայմանագրից, թե՛ քեմալական սահմանադրութունից հետո մնում էր մշուշոտ և անորոշ իրավիճակում: Գաղափար կազմելու համար, թե ինչպի-

---

գայում՝ ի մասնավորի այն հոդվածների, որոնցում նշված էր, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում յուրաքանչյուր ոք ունի հավասար իրավունքներ և պարտականություններ. արգելված էր լեզվի, կրոնի, հավատի, ազգային պատկանելության, գույնի, սեռի, քաղաքական կողմնորոշումների, կարծիքի կամ նմանատիպ այլ պատճառներով մարդկանց միջև խտրականություն դնելը (սահմանադրության ամբողջական տեքստը տե՛ս http://www.turkishembassy.org/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=165 [այցելությունը կայքէջ կատարվել է 20. 01. 2008 թ.]):

⁹<http://links.jstor.org/sici?sici=00323195%28192503%2940%3A1%3C73%3ATNCOT%3E2.0.CO%3B2-6&size=LARGE&origin=JSTOR-enlargePage> [այցելությունը կայքէջ կատարվել է 11. 10. 2008 թ.]:

¹⁰ 1982 թ. նոյեմբերի 7-ի հանրաքվեով վավերացված Թուրքիայի նոր սահմանադրությունը նույնպես լի է թրքացման պետական քաղաքականությունն ամրագրող պարբերություններով: Օրինակ, նշված սահմանադրության 86-րդ հոդվածում գրված է, որ «Յուրաքանչյուր ոք, ով թուրքական պետության հետ կապված է քաղաքացիության կապերով, թուրք է» (տե՛ս <http://www.cecl.gr/RigasNetwork/databank/Constitutions/Turkey.htm> [այցելությունը կայքէջ կատարվել է 20. 01. 2008 թ.], նաև՝ Академия Наук СССР, Институт востоковедения. "Турция: история и современность", сборник статей, М., 1988, с. 92-93):

սի մթնոլորտ էր տիրում պոլսահայուկթյան շրջանում թուրքական հանրապետութեան ծննդին հաջորդող երեք տարվա ընթացքում, հարկ է ծանոթանալ տեղի մամուլի հրատարակումներին: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Մարմարա» օրաթերթը 1925 թ. հունվարի 4-ի իր համարում գրում էր. «Օրինապէս տէր իր ընական իրաւունքներուն, Պոլսոյ հայ հասարակութիւնը կ'անցընէ փորձութեան շրջան մը... Հալածանք չկայ, բայց օղակները կը պրկուին անասան հետեւողականութեամբ: Ծիշդ է որ միեւնոյն քաղաքականութիւնը կը տիրէ բոլոր ոչ իսլամ հասարակութեանց հանդէպ, մասնաւորապէս կրթական գործի մասին, բայց եթէ բացառութիւններ պատահին, Հայերը կրկնապէս կը գրկուին»¹¹: Այնուհետեւ թերթը տեղեկացնում էր հայերի հանդեպ կիրառվող խտրականութիւնների, մահափորձերի և վախի մթնոլորտ ստեղծելու թուրք պաշտոնյաների վարած քաղաքականութեան մասին: Թուրքական մամուլն, ըստ «Մարմարայի», հանիրավի քննադատութիւնների թիրախ էր դարձնում պոլսահայուկթյանը: «Ուշադիր հետեւող մը պիտի եզրակացնէր, — գրում էր թերթը, — թէ թուրք մամուլը ուրիշ հոգ չունի, կամ թուրքիոյ մէջ ուրիշ գործ չէ մնացած, եթէ ոչ հետապնդել, վախցնել, փախցնել մնացորդ ասի մը հայութիւնը»¹²: Թուրքիայում բնակվող հայերի նկատմամբ այդ երկրի իշխանութիւնների դրսևորած վերաբերմունքն ավելի պարզորեն ի ցույց հանելու և գնահատելու համար նպատակահարմար է նախ համառոտակի քննարկել հուլյներին ու հրեաներին առնչվող որոշ իրադարձութիւններ:

Լոզանի պայմանագրով Թուրքիայի և Հունաստանի միջև ձեռք էր բերվել ու հատուկ կետով ամրագրվել հունահայատակ թուրքերի և թուրքահայատակ հուլյների փոխանակման համա-

¹¹ «Մարմարա», քիւ 61, 4 Յունուար, 1925:

¹² Նույն տեղում:

ճայնություն¹³: Մինչև 1925 թ. վերջերը Թուրքիայից Հունաստան անցավ շուրջ 100 հազար հույն, իսկ հակառակ ուղղությամբ՝ ավելի քան 400 հազար թուրք¹⁴: Գաղթել չցանկացող հունահպատակ թուրքերի իրավունքների պաշտպանությունը երաշխավորված էր Լոզանի պայմանագրով. «Այս բաժնի (Փոքրամասնությունների պաշտպանության – Վ. Ղ.) կետերով Թուրքիայի ոչ մահմեդական փոքրամասնություններին շնորհված իրավունքները պետք է նմանապես շնորհվեն Հունաստանի մահմեդական փոքրամասնությանը»¹⁵: Նշված համաձայնության կայացումից բառացիորեն ժամեր անց քեմալական կառավարությունը տենդագին կերպով լծվեց գործի: Մինչև 1925 թ. հունվար ամիսը Թուրքիայից, հիմնականում Կ. Պոլսից, Հունաստան էր գաղթել արդեն 75 հազար հույն¹⁶: Թուրքերի աչքից չվրիպեց անգամ Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքը: 1925 թ. հունվարի 21-ին հույն և թուրք ազգաբնակչության «Փոխանակության խառը հանձնաժողովի» թուրք պաշտոնյաները տեղեկացրին իրենց հույն գործընկերներին, որ պատրաստվում են պատրիարքին «ուղարկել» Հունաստան և անկախ վերջիններիս պատասխանից, իրենց որոշումն ի կատար են ածելու 15 օր անց¹⁷: Այդ հայտարարությունից, սակայն, 15 օր էլ չանցավ. հունվարի 31-ի վաղ առավոտյան թուրք ոստիկանները հայտնվեցին պատրիարքարանում, փակեցին շենքի բոլոր ելքերը՝ մեկ ժամ տրամադրելով Կոստանդին պատրիարքին ճամպրուկները հավաքելու համար: Անակնկալի եկած և կիսարթուն հոգևորականը չհասցրեց նույնիսկ ճանապարհածախսի համար անհրաժեշտ գումար վերցնել: Երկաթուղային կայարանում նա պարտքով դրամ է

¹³ <http://links.jstor.org/sici?sici=0032-3195%28192503%2940%3A1%3C73%3ATNCOT% E2.0.CO%3B2-6&size=LARGE&origin=JSTOR-enlargePage>, p. 12 [այցելությունը կայքէջ կատարվել է 11. 10. 2008 թ.], Christian Minorities of Turkey, p. 8.

¹⁴ Նույն տեղում, նաև Earle E. M, “The trek of Near Eastern Minorities”, in Asia, January, 1925, p. 49–70.

¹⁵ Christian Minorities of Turkey, p. 86.

¹⁶ «Մարմարա», թիւ 74, 21 Յունուար, 1925:

¹⁷ Նույն տեղում:

խնդրում իրեն ուղեկցող թուրք ոստիկանից, որը մերժում է՝ չունենալու պատճառաբանությամբ¹⁸ :

Թուրքիայից հունաց պատրիարքի արտաքսումը հասարակական մեծ հուզում առաջացրեց Հունաստանում: Հուլյն - թուրքական հարաբերությունները ծայր աստիճան սրվեցին և կողմերի համար ստեղծվեց նոր պատերազմի իրական վտանգ: Հունական քաղաքական շրջաններում քննարկվում էր թուրքիայից Հունաստանի դեսպանի հետկանչման հարցը: Թուրքերը պնդում էին, որ պատրիարքին Հունաստան «ուղարկելու» որոշումը կայացրել էր «Փոխանակության խառը հանձնաժողովի» թուրքական պատվիրակությունը, իսկ պաշտոնական Անկարան այդ ուղղությունը ոչ մի հրահանգ չէր տվել: Նշված պատվիրակության անդամ Համդի բեյը հայտարարեց՝ «Լօզանի մէջ կնքուած պայմանագրութիւնը, ղասակարդերու բաժնած չէ փոխանակելի անձերը: Այսինքն, հարուստ, աղքատ, անհատ, միւլֆթի կամ քահանայ, — ամէն մարդ նոյն պարտաւորութեան ենթարկուած է: Հետեւաբար, պատրիարքին փոխանակութեան մէջ ուրիշ ազդակ փնտռելու չէ»¹⁹: Իր հայտարարություններում ավելի հեռուն գնաց Կ. Պոլսի կուսակալ Սամի բեյը՝ ընդգծելով, որ հանրապետության բարձրագույն ղեկավարությունը պատրիարքի վտարման հրաման չի տվել, իսկ պատրիարքին հետեւելու են հուլյն եպիսկոպոսները²⁰: Պատրիարքի արտաքսումը ծանր հարված էր Կ. Պոլսի հունական համայնքին, որը զրկվեց համախմբող և ղեկավար ուժից:

Հունաստանը, սակայն, թուրքիայի հետ չխզեց իր դիվանագիտական հարաբերությունները, քանի որ շատ ժամանակ չէր անցել հուլյն-թուրքական վերջին պատերազմից (1919 — 1922 թթ.), որտեղ հուլյնները պարտություն էին կրել: Ի հավելումն դրա՝ պետք է նշել, որ երկիրը կքած էր ներքին և արտաքին

¹⁸ Նույն տեղում, թիւ 83, 31 Յունուար, 1925:

¹⁹ Նույն տեղում, թիւ 84, 1 Փետրուար, 1925:

²⁰ Նույն տեղում:

բազմաթիվ հոգսերի ծանրության տակ: Նոր պատերազմը կրե-
րեր միայն նոր ավեր՝ էլ ավելի ծանրացնելով Հունաստանի սո-
ցիալ-տնտեսական վիճակն ու միջազգային դրուժյունը²¹: Այգ
ամենը նկատի ունենալով՝ Հունաստանի իշխանությունները
հայտարարեցին, որ «... Պ. Փօլիթիսի (Թուրքիայում Հունաստա-
նի դեսպանը — Վ. Ղ.) ետ կանչուելը պարզապէս բողոքի ցոյց
մը կը նկատուի»²²: Մինչդեռ քեմալականները ջանասիրաբար
շարունակում էին անտանելի դարձնել Թուրքահայտակ Հույնե-
րի կենսապայմաններն ու սահմանավակել նրանց իրավունքնե-
րը: Ահա թե ինչ էր դրում «Մարմարան». «... Պոլսոյ յոյները
գաղթել կ'ուզեն... Պոլսոյ Յոյները ներկայիս կը փափաքին
ղանգուածային կերպով Յունաստան կամ արտասահման գաղ-
թել»²³: Այս պարագայում պաշտոնական Անկարայի համար, ի
դեմս Մ. Քեմալի, բնավ էլ հոգ չէր, որ «Եթէ Յոյները գաղթեն,
Պոլիս շուտով տնտեսական մեծ անկում մը պիտի կրէ»²⁴: Առաջ-
նային պլան էր մղված Թուրքիայի Թրքացումը, իսկ Կ. Պոլիսը,
իբրեւ առևտրական կենտրոն, երբեք Թուրքական չի եղել: Քա-
ղաքի առևտուրը գտնվում էր գերազանցապես Հույների, հայերի
և հրեաների ձեռքում: Իրերի նման վիճակը դժվար թե չան-
հանգստացներ և ակտիվ քայլերի չմղեր Թուրքական հանրապե-
տությունը Թուրքերի համար կառուցող քեմալական գաղափա-
րախոսներին:

Մ. Քեմալի կառավարութայան Թրքացման քաղաքականու-
թյունն ավելի դյուրին էր իրականանում հրեաների շրջանում:
Թուրքիայում բնակվող հրեաները ոչ միայն չհակադրվեցին
փոքրամասնությունների ձուլման Թուրքական քաղաքակա-
նութայնը, այլև պատրաստակամություն հայտնեցին կամավոր

²¹ Հիշյալ տարիներին հունական կառավարությունը լոջորեն մտահոգված էր մակ
երկրում պատսպարված բազմահազար հայ գաղթականների խնդիրներով և
ուղիներ էր փնտրում այդ հարցի շուտափույթ լուծման համար:

²² «Մարմարա», թիւ 84, 1 Փետրուար, 1925:

²³ Նույն տեղում, թիւ 90, 8 Փետրուար, 1925:

²⁴ Նույն տեղում:

և շատ արագ փոխել իրենց ազգութիւնը՝ դառնալով թուրք: Անշուշտ, Կ. Պոլսի հրեաների այդպիսի կտրուկ շրջադարձը դեպի թրքութիւն պարարտ հող էր և ուժեղ խթան դարձավ թուրքիայի Հանրապետութիւնն ամբողջութեամբ թրքացնելու ծրագրի իրագործման համար: Սակայն հարկ է վերապահումներով մոտենալ հրեաների՝ թրքանալու վերաբերյալ արած հայտարարութիւններին, քանի որ դրանց մեջ պարզորեն նշմարվում էր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի տարբեր դրսևորումները հրեական համայնքից և նրա անդամներից հեռացնելու միտումը: Իսկ ի՞նչ էր կատարվում Կ. Պոլսի հրեական համայնքում 1920-ական թթ.: Քաղաքը գրեթէ դատարկելով հույներից՝ թուրքական իշխանութիւններն իրենց ուշադրութեան կենտրոնից ոչ մի բան չհեռացրին հայերին ու հրեաներին: Թրքացման պետական քարոզչամեքենան գործում էր ամեն վայրկյան և մանրակրկիտ ուշադրութեամբ՝ անընդհատ բարձրաձայնելով չթրքացած տարրերի գոյութեան մասին: Սակայն հարկ է նշել, որ թե՛ հայկական, թե՛ օտար մամուլում հայ և հույն փոքրամասնութիւնների համեմատութեամբ ավելի քիչ թվով հողվածներ կան թուրքիայի հրեաների նկատմամբ կիրառվող ազգային ու կրօնական ճնշումների վերաբերյալ²⁵, որն ինքնաբերաբար առաջացնում է երկու հարց՝ ա) արդո՞ք մամուլը հիմնականում շրջանցում էր հրեաների հանդեպ ցուցաբերված խտրականութեան դրսևորումները, բ) արդո՞ք հրեաների նկատմամբ թուրքերը պակաս խտրական վերաբերմունք ունեին, որի պատճառով

²⁵ Կահիրեում հրատարակվող «Արեւ» օրաթերթի՝ 1974 թ. ապրիլի 4-7-ի 16.787-16.790 համարներում, օրինակ, Տ. Կյուլուգյանի հեղինակութեամբ տպագրվել է արժեքավոր հոդվածաշար, որը կրում է «Մուստաֆա Քեմալի հիմնած թրքական հանրապետութեան յիսուն տարիները» խորագիրը: Այդտեղ հեղինակը համառոտակի մերկայացրել է նաև Թուրքիայի ազգային փոքրամասնութիւնների դրությունը 1923-1933 թթ., որտեղ ոչ մի խոսք չկա հրեաների մասին. «1923-33-ի տեւողութեան, - մշում է հոդվածագիրը, - թուիք ժողովուրդը, բայց մանաւանդ երկրի փոքրամասնութիւնները - հայերը, յոյները, քիւրտերը - ապրեցան ահաւոր ճնշումի, բռնութեան եւ սարսափի մթնոլորտի մը տակ» (մանրամասն տես «Արեւ», թիւ 16.787, 4 Ապրիլ, 1974):

արձանագրված ղեպքերը քիչ էին: Ստորև ներկայացվող ղեպքերը վկայում են, որ իրականությանն ավելի մոտ է վերջին տարբերակը:

1925 թ. մայիսի 29-ի համարում «Մարմարան», հղում կատարելով թուրքական «Ագչամ» թերթին, տպագրել էր մի հոդված, որը վերաբերում էր թուրք պաշտոնյաների կողմից հրեաների հանդեպ ցուցաբերված խտրական վերաբերմունքին: «Մարմարան» գրում էր, որ մի խումբ հրեաներ մասնակցել են օտար լեզուների մասնագետների պաշտոններ զբաղեցնելու համար Կ. Պոլսում կազմակերպված մրցույթին և ստացել անբավարար գնահատականներ: Ըստ թերթի հրեաներն այդ անհաջողությունը վերադրել են իրենց ազգային պատկանելությանը, այլ ոչ թե լեզուների անբավարար իմացությունը, որի պատճառով էլ որոշել են դավանափոխվել և դառնալ թուրքեր՝ չցանկանալով հրաժարվել «... թարգմանի պաշտօնէն, որ հասութթաբեր գործ մըն է»²⁶: Ավելի հետաքրքրական էին 1926 թ. տեղի ունեցած ղեպքերը: Թուրք կառավարող շրջանները հիշյալ տարում հանրության մեջ տարածեցին կեղծ լուրեր, թե իբր 300 հրեա թուրքերի քաղաքական ու ազգային ճնշումներից խուսափելու և Իսպանիա հիմնական բնակության տեղափոխվելու նպատակով գրավոր դիմել է իսպանական իշխանություններին: Այդքանը բավական էր, որպեսզի Կ. Պոլսում բարձրանար հակահրեական հիստերիա՝ լուրջ վտանգ ստեղծելով հրեական համայնքի համար: Սակայն, ի մեծ զարմանս պաշտոնական Անկարայի, Կ. Պոլսի հրեաների հոգևոր առաջնորդն արեց ժամանակի համար սենսացիոն հայտարարություն՝ «Հակահրեայ տարածայնութիւններուն առաջըր առնելու համար բոլորովին պիտի թրքանանք (ընդգծումը - Վ. Ղ.)»²⁷: Այդ հայտարարությունն այնպես զարմացրեց թուրք պաշտոնյաներին, որ վերջիններս չկարողացան արագ կողմնորոշվել և ծրագրել իրենց հաջորդ անելիքը:

²⁶ «Մարմարա», թիւ 187, 3 Յունիս, 1925:

²⁷ Եւոյն տեղում, թիւ 411, 21 Փետրուար, 1926:

Մինչդեռ Հրեաներին հաջողվեց նմանատիպ հայտարարութիւններով ժամանակ շահել և իրենց ապահովագրել թուրքական մոլիսեան դեմ զանգվածների հարձակումներից ու անխուսափելի բախումներից: Այդպիսի վտանգի մասին ահազանգում էր Հրեական «էլ ահմպո» թերթը, որից ուշագրավ մեջբերում էր կատարել «Մարմարան»: «Թուրքիոյ Հրեաները երբեք այս օրուան չափ յուզումի մատնուած չէին, — գրում էր «էլ տեմպոն», — Հրեայ համայնքին դէմ թուրք մամուլին կողմէ միեւնոյն օրուան մէջ այսքան բուռն կերպով յարձակում գործուիլը չափազանց մտահոգիչ իմաստ մը կրնայ պարունակել»²⁸: Առավել ուշագրավը, որը բացահայտում էր թուրքական կառավարութեան ազգային փոքրամասնութիւնների հանդեպ ունեցած անհանգուրժողականութիւնը, նշված թերթում տպագրված հետևյալ միտքն էր. «Ուշադրութեան արժանի է որ այս թերթերուն (թուրքական — Վ. Ղ.) մեծագոյն մասը, առանց գնահատելու թէ այս հրատարակութիւնները (300 հրեայի իսպանիա տեղափոխվելու մասին — Վ. Ղ.) կրնան հանրութիւնը զրգռել եւ ծանրակշիռ հետեւանքներ ունենալ, տակաւին կը շարունակէ զանոնք, կարծես թէ երկար ատենէ ի վեր կուտակուած ատելութենէ մը մղուած ըլլար»²⁹:

Հատկանշական է, որ «պարի բռնվելով սատանայի հետ» Հրեաներն ունակ գտնվեցին «լսելու նրա երաժշտութիւնը»: Նրանք նախ հայտարարեցին, որ տեղյակ չեն իրենց ազգակիցների կողմից իսպանիայի իշխանութիւններին ուղարկված նամակի ու նրա բովանդակութեան մասին, ապա թուրքական կառավարութեանը ներկայացրին բողոք-դիմում՝ պահանջելով անհապաղ բացահայտել նամակի հեղինակներին և խստագոյնս պատժել նրանց, եթե իսկապես այդ մարդիկ գոյութիւն ունենին: Նշված բողոք-դիմումն ստորագրել էին Հրեական համայնքից ընտրված ազգեցիկ յոթ վաճառականներ, որոնք իրենց պահանջն

²⁸ Նույն տեղում, թիւ 414, 25 Փետրուար, 1926:

²⁹ Նույն տեղում:

ավարտում էին հետևյալ տողերով. «Այդ 300 ապերախտները թող գիտնան թէ, մենք իրենց պէս ապերախտ չենք եւ հաւատարիմ ծառաններն ենք կառավարութեան: Մենք թուրք ենք, թուրք պիտի ապրինք, եւ թուրք պիտի մեռնինք»³⁰: Նշվում էր նաև, որ այդ միջադեպը Կ. Պոլսի հրեաների դեմ կազմակերպված դավադրութիւնն էր: «Միւս կողմէ, — կարդում ենք «Ազգամից» «Մարմարայում» արտատպված հոդվածում, — խախտմապետ Պէճարանօ էֆէնտին կարգ մը շահեկան յայտարարութիւններ ըրած է, Հրեաները թրքացնելու խնդրին շուրջ»³¹: Ընդ որում, Կ. Պոլսի հրեաների թվաքանակի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ էր հաղորդում հրեա բարձրաստիճան հոգևորականը և առաջարկում նրանց թրքացման իր տարբերակը: Ըստ նրա՝ թուրքիայում 1926 թ. բնակվում էր 72 հազար հրեա, որոնց մեծ մասն զբաղված էր առևտրով և «այս երկրին (թուրքիայի — Վ. Ղ.) մէջ չկայ եւ ոչ իսկ մէկ հատ խելացի հրեայ, որ քաղաքականութեամբ ղրաղի»³²: Թուրք ղեկավարութիւնի համար, իհարկեւ, դժվար չէր կռահել հրեաների հոգևոր առաջնորդի բառերի բուն իմաստը, որը կարելի է մեկնաբանել հետևյալ ձևով՝ թուրքիայում չկա թեկուզ մեկ խենթ հրեա, որը կփորձի հակադրվել թուրքական գործող պետական քարոզչամեքենային: Ավելին, հրեաները կազմել և հրապարակել էին իրենց թրքացման սեփական նախագիծը. այն է՝ ա) երկու ձեռքով կողմ քվեարկել թուրքական կառավարութիւնի բոլոր որոշումներին, որոնց համաձայն՝ հրեական նախակրթարաններում և դպրոցներում դասավանդումը ֆրանսերենի փոխարեն պետք է ամբողջապես կատարվեր թուրքերենով, բ) հրեաների թրքացման համար թուրքերը պետք է օգտվեին Ռումինիայի փորձից, այսինքն՝ պետք է զինվեին համբերութիւնով և ընդունեին, որ այդ գործընթացը դանդաղ՝ 15 տարուց ոչ շուտ իրականանալի «երազանք է»: Հա-

³⁰ Նույն տեղում, թիւ 411, 21 Փետրուար, 1926:

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում:

տուև շեշտվում էր՝ այդպիսի մեթոդների շնորհիվ էր, որ «... Ռուսաստանի մէջ ռուսներէն չգիտցող հրեայ չմնաց: Ավելի ճիշդը, 15 տարուան մէջ, այնտեղի Հրեաները ռուսականացան»³³: Սակայն մեկ բան էր որևէ ազգի լեզվին ու մշակույթին տիրապետելը, ինտեգրվելը, լրիվ ուրիշ նրան ձուլվելը, որը, մեր կարծիքով, սկզբնական շրջանում անակնկալի գալու պատճառով հստակորեն չգիտակցեցին թուրք պաշտոնյաները³⁴: Հրեաներն ուղղակի կարողացան շատ արագ կողմնորոշվել ստեղծված նոր քաղաքական իրավիճակում, հասկացան դեպքերի զարգացման թուրքական տրամաբանությունը և թուրքերին միամտացնելով՝ իրենցից հեռացրին հաշվեհարդարի անմիջական վտանգը: Նրանք շարունակեցին նույնպիսի քաղաքականություն վարել նաև հետագայում: Անհնար էր, որ հրեաները ստեղծված չլինեին կամ նրանց վրա ծանր տպավորություն գործած չլինեին հույների (ներառյալ պատրիարքի) արտաքսումը թուրքիայից և թուրքերի կողմից վերջիններիս գույքի ու հարստության բռնազրավումը³⁵: Կ. Պոլսում հրեաներն ունեին տնտեսական մեծ շահեր և նյութական ահռելի կարողություններ, սակայն չունեին պետություն՝ պատրաստ նրանց ընդունելու փորձության ժամերին: Հետագայում՝ Իսրայել պետության ծննդից կարճ ժամանակ անց, թուրքահպատակ հրեաների բազմահազարանոց զանգվածներ սեղափոխվեցին իրենց նորաստեղծ երկիրը,

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Այդ դեպքերից նույնիսկ տասնամյակներ անց թրջացած հրեաների թիվը թուրքական համրապետության դեկավարության համար, մեղմ ասած, զոհացուցիչ էր: Ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ այսօր Կ. Պոլսի հրեաների թիվը չի գերազանցում 25 հազարը, որոնցից շատերը չեն խոսում մայրենի լեզվով և իրենց համարում են թուրք:

³⁵ Կ. Պոլսի հույների գույքի՝ թուրքերի կողմից բռնազրավման և դրա դրդապատճառների մասին մանրամասն տե՛ս «Սարմարա» օրաթերթի 1926 թ. մարտի 4-ի 420 համարը, ինչպես նաև Գունաստանի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայքէջը՝ <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/en-US/Policy/Geographic+Regions/South-Eastern+Europe/Turkey/International+Obligations+for+Turkey/Greek+Minority/> [առօրյակումը կայքէջ կատարվել է 11.10.2008 թ.]:

որը սատար էր կանգնել նաև Թուրքիայում մնացած հրեաների շահերի պաշտպանությունը:

Հրեաների թրջացմանը պատրաստ լինելու լուրը անակընկալի բերելուց զատ, մեծ ուրախություն պատճառեց թուրքական կառավարող շրջաններին: Անկարան պատրաստվում էր գրկաբաց ընդունելու հրեական պատվիրակությունը, որն ստանձնելու էր համայնքի՝ Թուրք ազգին ձուլելու քայլերի հաջորդականությունն ու կրելու էր դրանց անմիջական պատասխանատվությունը: Հրեա պատվիրակներն էլ նվազագույն առիթն անգամ բաց չէին թողնում հայտարարելու, թե իրենք թուրքերի բարեկամը չեն, այլ թուրք³⁶: Նշված իրադարձություններից հետո արդեն անցանկալի դարձած միջէթնիկ բախումներից խուսափելու նպատակով թուրքական կառավարությունն ստիպված էր հայտարարել, թե տեղի է ունեցել թյուրիմացություն կամ, ավելի ճիշտ, որոշ պաշտոնյաներ ամեն ինչ չափազանցրել են 300 հրեայի՝ Իսպանիա գաղթելու վերաբերյալ: Իրականում, ինչ-որ մի առիթով, Իսպանիայի իշխանությունները հայտարարել էին, որ հրեաները ցանկացած ժամանակ կարող են մուտք գործել Իսպանիա³⁷:

Ի մի բերելով ասվածը՝ պետք է ընդգծել, որ հրեաներն, ի դեմս իրենց հոգևոր առաջնորդի և երևելիների, կարողացան կանխել իրենց գլխին կախված ֆիզիկական ոչնչացման ու Թուրքիայից արտաքսման վտանգը՝ հայտարարելով, թե պատրաստ են անխտիր ընդունել կառավարության բոլոր որոշումները և թրջանալ: Ասկայն 1920–1926 թթ. Կ. Պոլսի հրեա ազգաբնակչության թվի (որն իրականից զգալիորեն քիչ էր ցույց տվել հրեաների ռաբբին՝ նշելով 72 հազար)՝ 1950–1955 թթ. գրեթե կիսով չափ նվազումը կատարվել էր ոչ թե ձուլման, այլ Իսրայել գաղթելու պատճառով. այն է՝ 1920 թ. 110 հազարի փոխարեն 1955 թ. Կ. Պոլսում մնացել էր 55 հազարից ոչ ավելի

³⁶ «Մարմարա», թիւ 413, 24 Փետրուար, թիւ 419, 3 մարտի 1926:

³⁷ Նույն տեղում, թիւ 419, 3 Մարտ, 1926:

հրեա: Այդ թիվը շարունակեց նվազել նաև հետագայում՝ 1965-ին կազմելով շուրջ 30 հազար, 1974-ին՝ 15 հազար, 1982-ին՝ 9.5 հազար, 1992-ին՝ 9 հազար, 2002-ին՝ 7.5 հազար, որը գերազանցապես Թուրքիայից դեպի Իսրայել և այլ երկրներ (Հիմնականում Եվրոպա և ԱՄՆ) արտագաղթելու հետևանք էր³⁸:

Հուլյների և հրեաների «խնդիրներով զբաղվելու» հետ մեկտեղ քեմալականներն իրենց տեսադաշտից չէին հեռացնում հայերին: Սկզբում կառավարութունը լուրեր տարածեց, թե իբր Կովկասի մահմեդականները քրիստոնյաների կողմից ենթարկվում են բռնաճնշումների և գտնվում են դժնդակ պայմաններում: Այնուհետև «Փոխանակութայն խառը հանձնաժողովի» թուրք անդամ Թեֆիկ Ռուշտի բեյը բանակցութուններ վարեց Ազգերի լիգայի պատվիրակների և հայերի հարցերով պատասխանատու պաշտոնյաների հետ՝ վերոհիշյալ մահմեդականներին Թուրքիայում, իսկ թուրքահայատակ հայերին՝ Կովկասում վերաբնակեցնելու համար: Այդ «սցենարում», ի դեպ, ծանրակշիռ, եթե ոչ գլխավոր, դերը վերապահված էր Ռուսաստանին՝ առանց նրա իսկ գիտութայն: Փողհարելով, թե հիշյալ երկրի կառավարութունը հունական կողմին առաջարկել էր Սուխումի 40 հազար հուլյներին փոխանակել Հունաստանում ապաստանած հայ գաղթականների հետ՝ թուրքական իշխանութունները նպատակահարմար էին գտնում Թուրքիայում մնացած հայերին ևս ուղարկել Հունաստան: Թուրքական լրատվամիջոցները նույնիսկ հաղորդում էին, որ «... ռուսական առաջարկը հելլեն կառավարութեան կողմէ նպաստաւոր կերպով ընդունուած ըլլալով, տեղւոյն վրայ բանակցութիւններ կատարելու համար վերջերս Յունաստան մեկնած է Անդրկովկասեան հանրապետութեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչ Պ. Ծահվէրտեան: Աթէնքի մէջ Պ. Ծահվէրտեանի, Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Պ. Չայլտսի, Աթէնքի ռուս ներկայացուցիչ Պ. Աթոեանիֆի և հելլեն

³⁸ <http://www.geocities.com/omogeneiaen/minorities-jevs.html> [այցելութիւնը կայքէջ կատարվել է 11.01.2008 թ.]:

կառավարութեան միջեւ այս նպատակով տեղի ունեցող բանակ-
ցութիւնները սկզբունքային համաձայնութեան մը յանգած
են»³⁹: Թեպետ այդ օրերին թուրքական կառավարությունը չէր
չտապում ո՛չ հերքել, ո՛չ հաստատել թուրքական և հայկական
մամուլում հայերի հնարավոր փոխանակութեան մասին շրջա-
նառվող լուրերը, սակայն որոշակի կարգազրուցյուններ էր արել
իր ներքին ու արտաքին գործերի նախարարություններին՝ նա-
խապատրաստվելու իրականացնել հայերին երկրից տեղահանե-
լու ծրագիրը: Անձը հաստատող փաստաթուղթ կամ դրան փո-
խարինող տեղեկանքներ չէին տրվում այն հայերին, ովքեր
կորցրել էին իրենց անձնագրերը, համապատասխան պետական
մարմիններին արգելվել էր հայերին թուրքիայից ելքի թույլ-
արվություն տրամադրել և այլն. «... հրամայուած է թուրքիա-
բնակ Հայերու տրտասահման մեկնումը չի թույլատրել և փոխա-
նակութեան ենթակայ Հոյներու նման, արտասահմանի համար
անցագիր չի տալ անոնց: ... երկարատեան է ի վեր արդէն անձնա-
գիր չի տրուիր Հայերուն», – գրում էր «Մարմարա»-ն⁴⁰:

Հունաստանը հավանություն չտվեց թուրքերի ծրագրին:
Վերջիններիս մտահղացմանը դեմ էր նաև ԱՄՆ-ը: Պետք է
ընդգծել, որ թուրքահպատակ հայերի փոխանակութեան ծրագի-
րը հակասում էր Լոզանի պայմանագրի այն կետերին, որոնցով
թուրքիան պարտավորություններ էր ստանձնել կրոնական
փոքրամասնությունների, այդ թվում հայերի հանդեպ: Մ. Քե-
մալի կառավարությունն ստիպված էր հերքելու հայերի հնարա-
վոր տեղահանման լուրերը: «Մարմարայի» հաղորդման համա-
ձայն, երբ Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչ
ծովակալ Պրիսթոլը տեղեկացել է թուրքահպատակ հայերի հա-
վանական փոխանակութեան մասին, կապվել է թուրքիայի կա-
ռավարութեան համապատասխան մարմինների հետ փորձելով
ճշտել շրջանառվող լուրերի հավաստիությունը: Թուրքական իշ-

³⁹ «Մարմարա», թիւ 6, 5 Նոյեմբեր, 1924:

⁴⁰ Նույն տեղում:

խանություններն անհիմն են համարել և հերքել դրանք՝ մեղքը րարդելով լրագրողների վրա⁴¹։ Սակայն 1924 թ. Կ. Պոլսում տեղի էր ունեցել ուշագրավ մի դեպք, որը վկայում է հայերի՝ Թուրքիայից գաղթեցման կառավարութայան ծրագրի գոյութայան մասին։ Հիշյալ տարում պոլսահայ գրեթե բոլոր վաճառականները միանդամից ու համախմբված ձևով դադարեցրին հարկերի վճարումը՝ համարելով, որ շուտով մեկնելու են երկրից և հետևապես կարիք չկար անտեղի գումարներ վատնելու⁴²։ Հայերի հնարավոր արտագաղթի մասին իր էջերում ուշագրավ նյութ էր գետնել նաև Աթենքում հրատարակվող «Նոր օր» թերթը։ «Հեյլէն քաղաքական շրջանակներու մօտ մեր կատարած դիմումները, — գրում էր պարբերականը, — այն համոզումը գոյացնել կու տան թէ՛ թրքական ղեկավար շրջանակները Թուրքիոյ Հայերուն Կովկասի Իսլամներու հետ փոխանակութեան հաւանականութիւնը միշտ աչքի առաջ ունին»⁴³։ Ի լրումն այդ ամենի՝ թերթը հայտնում էր, որ «Տեղիս (Աթենքի — Վ. Ղ.) գերմանական հաւաստի աղբիւրներուն ստացած տեղեկութիւնները եւս կը հաստատեն այս լուրը եւ կ'աւելցնեն նոյնիսկ որ այդ լուրին թրքական պետական շրջանակներուն կողմէ հերքուելուն պատճառը, տակաւին խնդրին ուսումնասիրութեան վերջ չգտնելուն մէջ կը կայանայ»⁴⁴։

Վկայակոչելով Կ. Պոլսի հրեական համայնքի օրինակը՝ կարելի է հաստատապես պնդել, որ քեմալական կառավարությունը Թուրք և միջազգային հանրությանը նախ ներկայացնում էր իրեն ձեռնտու հորինվածքներ, շրջանառութայան մեջ գնում կեղծ լուրեր և ունկնդրում դրանց հետևանքով առաջացող հասարակական արձագանքները, ինչպես նաև գնահատում օտարերկրյա պետությունների վերաբերմունքը։ Այդ արձագանքների ուժգնությանն ու պետությունների վերաբերմունքին համապատաս-

⁴¹ «Մարմարա», թիւ 6, 5 Նոյեմբեր, 1924:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

իսան թուրքական իշխանությունները կայացնում էին իրենց վերջնական որոշումները և նոր միայն այդ մասին հայանում հանրությանը: Կ. Պոլսի հայ համայնքի պարագայում Մ. Քեմալի կառավարությունն այս անգամ չկարողացավ անցնել բացահայտ ոտնձգությունների և թուրքիայի Հանրապետությունից հեռացնել հայության վերջին բեկորներին, որին դեմ էին նաև Հունաստանն ու ԱՄՆ-ը: Հայերի որպես ազգային-կրոնական փոքրամասնության տեղահանումը թուրքիայից, ինչպես արդեն նշվեց, կոպտորեն հակասում էր Լոզանի պայմանագրում ամրագրված կետերին: Այս հարցում թուրքերի հաջողությունն անպատվաբեր ապտակ կլիներ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի երեսին, որոնք նշված պայմանագրի երրորդ գլխի (Փոքրամասնությունների պաշտպանություն) 44-րդ կետի համաձայն՝ հանդիսանում էին թուրքիայի ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքների իրացման երաշխավորը և նշված տարիներին արգելք դարձան քեմալականների թուրքիան հայերից դատարկելու ծրագրին⁴⁵:

Թուրքական իշխանություններն ստիպված էին անցնելու այլ մարտավարության, որի առանցքում էր ազգային-կրոնական հաստատությունների գործունեության համար ավելորդ բարդությունների ստեղծումը, էթնիկ բախումների հրահրումը, հայերի նկատմամբ դատարանների և օրինապահ մարմինների ընդդեմված խտրական վերաբերմունքը, գավառահայերի՝ Կ. Պոլիս մուտքի և այդտեղից դեպի գավառներ հայ հոգևորականների ու այլ նշանավոր անձանց ուղևորությունների խոչընդոտումը և այլն:

Թուրքիայի Հանրապետության գոյության առաջին իսկ տարիներից թրքացման քաղաքականությունը լուրջ վտանգի տակ էր դրել նաև հայկական դպրոցների գոյությունն ու համանունների հայեցի կրթությունը: «Մարմարան» հաղորդում է, որ 1925 թ. ավելացվել են ոչ թուրքական դպրոցներում դասավանդվող թուրքերենի դասաժամերը՝ շաբաթական չորս ժամից հասնելով վեցի: Թուրքական կառավարությունը ազգային փոք-

⁴⁵ Christian minorities of Turkey, p. 86.

րամասնություններին պատկանող դպրոցներում դասավանդող թուրք ուսուցիչներին բառացիորեն հորդորում էր հետևյալը. «Ձեր պարտականութիւնն է թրքութիւնը ներշնչել տղոց (ազգային փոքրամասնություններին պատկանող երեխաներին — Վ. Ղ.), եւ թուրքերենը սիրցնել»⁴⁶: Ավելի ճնշող էր Թուրքիայի կառավարութեան հաջորդ որոշումը, որի համաձայն թուրքական և ազգային փոքրամասնություններին պատկանող դպրոցներում սովորող երեխաները չէին փոխադրվելու հաջորդ դասարան, եթէ թուրքերեն լեզվից ստանային անբավարար գնահատականներ⁴⁷: Հարկ է նշել, որ Լողանի պայմանագրի 40 և 41-րդ կետերով երաշխավորվել էր Թուրքիայի ոչ մահմեդական փոքրամասնություններին սեփական դպրոցներ ունենալու և իրենց երեխաներին նախընտրելի լեզվով կրթութեան տալու իրավունքը⁴⁸:

Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման տարիներին տուժեց նաև հայոց պատրիարքարանը: Այն 1922–1927 թթ. գտնվում էր տեղապահութեան շրջանում: Թեպետ ազգային այգ մարմինը զրկվեց նախկինում Կ. Պոլսի հայ համայնքի վրա ունեցած աշխարհիկ իշխանությունից, սակայն ջանք չէր խնայում Մեծ եղեռնը վերապրած հայերի ազգային-հոգևոր կյանքը վերակենդանացնելու, վերակազմակերպելու ուղղութեամբ:

Ամփոփելով ասվածը՝ առավել քան կարևոր է նշել, որ Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները կոպտորեն խախտել են Լողանի պայմանագրի այն կետերը, որոնցով երաշխավորվում էին թուրքահայատակ ոչ մահմեդական փոքրամասնություններին հայերի, հույների և հրեաների իրավունքները: Ավելին, Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիրներն ազգութեամբ ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ շարունակել են վարել իրենց նախորդների ազգայնամուլական քաղաքականութիւնը՝ Թուրքիան թուրքերի համար է: Չհամակերպվողներն ստիպված էին արտագաղթել երկրից:

⁴⁶ «Մարմարա», քիւ 198, 16 Յունիս, 1925:

⁴⁷ Լույս տեղում, քիւ 210, 30 Յունիս, 1925:

⁴⁸ Christian minorities of Turkey, p. 85.

**ПОЗИЦИЯ ВЛАСТЕЙ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ПО ОТНОШЕНИЮ ТУРЕЦКОПОДДАННЫХ АРМЯН,
ГРЕКОВ И ЕВРЕЕВ В 1923-1926 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

После геноцида армянского народа незначительная часть западных армян, проживающих в Турции, на Лозаннской конференции (20 ноября 1922 — 24 июля 1923 гг.) была оформлена как религиозное меньшинство. Согласно статьям Лозаннского договора в Турции религиозными меньшинствами считались также греки и евреи. Учитывая тот факт, что по пунктам третьего параграфа вышеупомянутого договора были определены обязанности турецкоподданных армян, греков и евреев, а так же защищены их права как граждан и религиозных меньшинств Турции, особо важным вопросом является осведомленность о ситуации национальных меньшинств в новом турецком государстве и о позиции властей по отношению к ним. С помощью изучения разных источников и прессы становится ясно, что правительство основателя новой Турции М. Кемалю буквально после заключения Лозаннского договора начало осуществлять политику туркофикации нетурецких народов страны. Тот, кто не хотел изменить свою национальность был вынужден покинуть Турецкую республику. По причине, главным образом, национальной дискриминации с 1923 г. из Турции (в основном из Стамбула) вновь начались массовые эмиграции армян, греков и евреев.

ՊՅԱՏԻԳՈՐՍԿԻ, ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԴՈՆԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ
ԿՑԱՆՔԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1920-ական թթ. Խորհրդային Ռուսաստանում Հայ դրական-գեղարվեստական կյանքի ոլորտում լուրջ դերակատարություն են ունեցել նախ Պյատիգորսկի, ապա նաև Մոսկվայի գրական խմբակցությունները:

Պյատիգորսկի Հայ Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունն ու նրա «Ալիք» գրական ժողովածուն ծնունդ են առել Ռուսաստանի, և մասնավորաբար, Հյուսիսային Կովկասի համար դժվարին հասարակական-քաղաքական ժամանակաշրջանում: Դա քաղաքացիական սլատերադմի ամենաթեթ շրջանն էր՝ 1919 թվականին. «Տեղումս, այս տարւայ գարնան սկզբներում, Հիմնեց Պյատիգորսկի Հայ Գրական-Գեղարւեստական Խմբակցութիւնը, որն իրեն նպատակ է դրել՝ համախմբել իր շուրջը գեղարւեստի զանազան ճիւղերում գործող գաղութիս փոքրաթիւ երիտասարդներին, որոնք իրենց համեստ ոյժերով պիտի սպասաւորեն հայրենի գեղարւեստին»¹: Այս նպատակով էլ Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունը գործնական քայլեր է իրականացրել թատերական և երաժշտական ասպարեզներում՝ հիմնելով համապատասխան սեկցիաներ, իսկ ավելի ուշ հրատարակել գրական սեկցիայի «Ալիք» ժողովածուն: Ծնունդ առնելով բարդ ժամանակաշրջանում և հայրենիքից դուրս՝ «Ալիք» գրական ժողովածուի հրատարակումը լուրջ ծախսերի հետ էր կապված: Այն տպագրվում էր Պյատիգորսկի տպարանատեր Գևորգ Սուքիասյանցի տպարանում, ով մեծապես աջակցում էր այդ գործին: Այս առթիվ ժողովածուի մեջ ընդգծվում է. «գրական որևէ հանդէսի հրատարակութիւնը հայրենի երկրից դուրս՝ գաղութներում

¹ «Ալիք», գիրք 1, Պյատիգորսկ, 1919, էջ 3:

կրկնակի դժվարութիւններ ճեղքելու հետ է կապուած: Ամենից առաջ նիւթերի կողմից. Հանքային Ջրերի հայ գաղութում պրոֆեսիոնալ գրողներ չկան, որպէսզի կարողանայինք աւելի ճոխացնել մեր ժողովածուի էջերը արժէքաւոր գրւածքներով²:

Խմբակցութիւնն իր խոսքում, որը տպագրվել է որպէս ժողովածուի նախաբան, ընդգծում էր. «Ժամանակակից թանգութիւնը մեզ երբէք յուսահատութեան դռան չէ կանգնեցրել. մեզ մտավախութիւն պատճառողը եղել է գաղութի վերաբերմունքը դէպի մեր՝ մեծ ծախսեր կլանող գործը... Ի հարկէ, մենք այնքան էլ լաւատես հաւակնութիւն չունինք մեր այս ժողովածուի վերաբերմամբ, բայց, յամենայն դէպս, մեզ թւում է, որ նա որոշ հետաքրքրութիւն ներկայացնում է իրանից»³:

Ինչպէս պարզորոշ երևում է վերոհիշյալ տողերից, խմբագրութիւնն իրատեսորեն էր գնահատում «Ալիք»-ի հնարավորութիւնները, սակայն լի էր վճռականութեամբ սկսված գործի հաջողութեան նկատմամբ «մանաւանդ քաղաքացիական այս պատերազմի ընթացքում, և երբ որ այդ դժուար ուղին հարթուած է, ինքնին դա ոգևորութեան մի աղբիւր է մեր ապագայ աւելի արգասաւոր գործունէութեան»⁴:

«Ալիք»-ի խմբագրութիւնն իր կողմից նախապէս աշխատակիցներին մատնանշել էր իրենց գործունեութեան մեջ կատարյալ ազատ և որևէ սահմանափակութեան մեջ չգնելու մասին՝ սկսած ուղղագրութիւնից մինչև ոճը, դարձվածքները և այլն: Նպատակը, գուցե, արդարացված էր, քանի որ նորամուծութիւնների վերաբերյալ զգուշ մոտեցում էր ցուցաբերվում:

«Ալիք» ժողովածուն բաղկացած էր երկու բաժիններից՝ գրական և բանասիրական, ուր իրենց գրվածքներով Հանգես էին գալիս բանաստեղծներ Վահրամ Զիթունին, Լևոն Բզնունին, Ք. Բաշինջաղյանը, Գ. Երկունին, Ար. Հովհաննիսյանը, արձա-

² «Ալիք», գիրք 1, Պատիգորսկ, 1919, էջ 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

կազմիրներ Մխիթար Հարությունյանը, Ե. Տեր-Մարտիրոսյանը, Ն. Տիրոսենցը և այլք: Գրական այս ուժերի մասնակցությունը էլ «Ալիք» ժողովածուն որոշակիորեն իր շուրջը համախմբեց Հյուսիսային Կովկասի (Եկաաերինոդար, Արմավիր, Եսսենաուկի, Ռոմանովսկի և այլն) հայ գրական ուժերը:

Ակտիվ գործունեություն է ծավալել դրական խմբակցության թատերական սեկցիան: Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունը 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին կազմակերպել է ներկայացում. «Թատերական սեկցիան այդ օրը խաղաց «Նաւթի ֆանտան» վոդեվիլը...»⁵:

1920 թ. հունվարի 12-ին տեղի է ունենում խմբակցության դրական չորրորդ հավաքը՝ նվիրված «Ալիք» ժողովածուի առաջին գրքույկին: Այս հավաքույթի ժամանակ ունկնդրության են արժանանում Ե. Տեր-Մարտիրոսյանի «Մենություն» դրվածքը, որը ներկայացնում էր գյուղական տառապող ուսուցչի հոգեկան ապրումները և Վ. Զիթունու «Խաչված երազներ» ու «Որպես երկու մանուկներ» աշխատանքները:

1920 թ. հունվարի 26-ի Գրական-գեղարվեստական խմբակցության ընդհանուր ժողովը, լսելով գործունեության հաշվետվությունը, որոշում է կայացնում «Ալիք» ժողովածուի երկրորդ գրքույկի հրատարակման մասին:

Պետք է նկատել, որ Պյատիգորսկի Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունը նշել է նաև հայ անվանի գրական և ազգային գործիչների հոբելյանները: Այսպես՝ «Ալիք»-ի առաջին գրքույկում անդրադարձ-հոդված է գրվել Հ. Թումանյանի 50-ամյակի առթիվ, իսկ 1920 թ. ապրիլի 4-ին Խրիմյան Հայրիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ ծրագրվել էր հրատարակել միօրյա թերթ, ամբողջովին նվիրված հոբելյարին⁶: Գրական-գեղարվեստական խմբակցության կազմակերպած միջոցառումները նպատակ են հետապնդել նաև ապահովել նյութական բազա, նվիր-

⁵ «Ալիք», գիրք 2, Պյատիգորսկ, 1920, էջ 61:

⁶ Նույն տեղում, էջ 62:

րատվութիւններ, որոնց մասին ավյալները գետեղված են ժողովածուներում: Արդեն 1920 թ. սկզբին Հյուսիսային Կովկասը դառնում է քաղաքացիական պատերազմի հիմնական թատերաբեմ: Արգելակվում է նաև Պյատիդորսկի իմբակցութեան գործունեութեանը. «Փետրուարի 15-ին և 22-ին նշանակած հերթական հավաքոյթները չկայացան քաղաքական իրադարձութիւնների պատճառով»⁷:

Պյատիդորսկի Գրական-գեղարվեստական խմբակցութեան հետագա գործունեութեան և «Ալիք» ժողովածուի հրատարակութեան վերաբերյալ տվյալները բացակայում են: Քաղաքացիական պատերազմի այս վճռական փուլում փակվեցին մեծ թվով հայ պարբերականներ և համայնքային-հասարակական կառույցներ: Այս ճակատագրին արժանացավ նաև գրական այս խմբակը:

Չնայած իր կարճատև գործունեութեանը՝ Պյատիդորսկի Հայ Գրական-գեղարվեստական խմբակցութեանը որոշ չափով հաջողվեց համախմբել Հյուսիսային Կովկասի հայ գրական ուժերը, անհայտութիւնից հանել նրանց, կազմակերպել հրատարակութիւն և հրամցնել հասարակութեանը:

Խորհրդային տարիներին նշանակալի դերակատարութիւն ունեցավ Մոսկվայում հիմնված հայ գրական-գեղարվեստական «Մուրճ և մանգաղ» խմբակցութիւնը, որը 1920-ական թվականներին դարձավ Ռուսաստանում հայ գրական-գեղարվեստական մտքի կենտրոնը. «1922 թ. գարնանը մի խումբ հայ երիտասարդ գրականագէտների մէջ միտք յղացաւ համախմբել գրականութեանն ու արւեստին նւիրւած նոր ու սկսնակ ուժերին»⁸: Խմբակի հիմնադիր և նոր անդամների 1922 թ. մայիսի 13-ի ընդհանուր ժողովում ընտրվում է ժամանակավոր վարչութիւն, իսկ օգոստոսի 4-ին կայացած ընդհանուր ժողովում ժամանակավոր վարչութեան փոխարեն հաստատվում է նոր վարչութիւն և

⁷ Նույն տեղում:

⁸ «Քուրա», Մոսկվա, 1923, N 1, էջ 13:

խմբագրական կոլեգիա: Վերջինիս գործունեությունն ամփոփվել է ներքին հավաքույթների, հրապարակային դասախոսությունների և երեկույթների հրատարակչական գործունեության մեջ:

Գրական խմբակի աշխատանքներին իրենց մասնակցությունն են բերել Գուրգեն Հայկունին, Ա. Արշարունին, Ե. Տեր-Մարտիրոսյանը, Շամունցը, Աբովը և ուրիշներ: Հասարակական երեկույթների մասնակիցներն են դարձել տեղի հայ երաժշտական խմբակի անգամները, դրամատիկական ստուդիայի ուսանողները, ուսուցիչները «Դարբնոց» (“Кузница”) խմբակցությունը և այլք: Դասախոսություններով հանդես են եկել՝ Գ. Հայկունին («Երեքի» դեկլարացիան և Չարենցի ստեղծագործությունները»), Հ. Գյուլի-Քեխյանը («Պրոլետարական պոեզիան») և այլն: 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին ի պատիվ համառուսական 10-րդ համագումարի հայ պատգամավորների կազմակերպված երեկույթին մասնակցել են Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինը և Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանը:

Գրական խմբակցության հրատարակչական գործը, հակառակ հոռետես տրամադրություններին, գլուխ բերվեց մի փոքր ավելի ուշ. «Նիւթական միջոցների բացակայութիւնը, տպագրական, տէխնիկական ոչ բաւարար պայմանները, և այլն, այս ամենը, սակայն, չկասեցրին սկսած գեղեցիկ գործը»⁹:

Խորհրդային իշխանության առաջին իսկ տարիներից խորհրդահայ տարբեր համայնքներում սկսվեցին հրատարակվել պարբերականներ, այդ թվում՝ գրական հանդեսներ, ուր ամփոփվում էին հայ գրողների և ստեղծագործ ուժերի գրվածքները: Այդպիսի հրատարակություններից էր գրական-գեղարվեստական և սատիրական օրգան «Քուրա»-ն, որը հրատարակվում էր

⁹ «Քուրա», Սոսկվա, 1923, N 1, էջ 15:

Մոսկվայում և Հանդիսանում «Մուրճ և մանգաղ» գրական խմբակի Հանդեսը:

«Քուրա» Հանդեսը կոչված էր համախմբելու պրոլետարական ստեղծագործական մտքի փոքրաթիվ ուժերը, ապահովելու պրոլետարական մտավորականության և մշակութային կյանքի զարգացումը. «Պրոլետարական խաւերի ծնունդ-մտաւոր ուժերի բեզմնաւորումն և զարգացումը երաշխիք են, անշուշտ, որ վաղը բանւոր դասակարգի առաջ պիտի բացւին ու ծաղկին գիտութեան և գեղարւեստի նորանոր հորիզոններ...»¹⁰: «Քուրա» Հանդեսը, որի առաջին համարը տպագրվել է 1923 թ. մարտին, խմբագրում էր Գ. Հայկունին: Հանդեսի առաջին համարի առաջաբանում Գ. Հայկունին ներկայացնում էր հայ պրոլետգրողների առջև ծառայած խնդիրը, այն է՝ Հանդես գալ պրոլետարական կուլտուրայի առաջապահ դիրքերում, դառնալ հայ բանվորության գինակիցը:

«Մուրճ և մանգաղ» խմբակցության համանուն հրատարակչությունը, բացի մի շարք գրքերի լույսընծայումից, զբաղվել է նաև թարգմանություններով հայ ընթերցողին ծանոթացնելով ռուսական և համաշխարհային նորագույն, հեղափոխական դրականության հետ: Այս հրատարակչությունում տպագրվել է Գորկու «Մայրը», Պլեխանովի «Գեղարվեստը» և այլ աշխատություններ: Հրատարակչությունն իր նպատակներից մեկն էլ տեսնում էր տաղանդավոր, երիտասարդ սկսնակներին խրախուսալու, շնորհալի գրական ուժերին անհայտությունից հրապարակ հանելու մեջ, ովքեր որոշակի անցում էին կատարել դեպի պրոլետարական գրականություն:

Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունը, ոչ առանց հպարտության, ընդգծում էր բարենպաստ պայմանների դեպքում կարելի էր անել կրկնակին. «Մոսկվայի Գրակ-գեղ. խմբակցութեան «Մուրճ և մանգաղ» հրատարակչութիւնը իր

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 1:

բովանդակալից ու սիրուն գրքերով արդէն բռնել է իր հանրագուտ ու պատւաւոր տեղը հայ հրատարակչութեան պատմութեան մէջ: Եւ ոչ մի անաչառ պատմագիր այլևս անգոր է լուծութեամբ անցնելու հայ գրականութեան մէջ այդ փայլուն շինարարական ու ստեղծագործական գործի վրայից: Ամբողջ Ռուսաստանի ու Կովկասի հայ իրականութեան մէջ, չհաշւած պետական հրատարակչութիւնը, նա այսօր առաջինն ու միակն է»¹¹: Այնուամենայնիվ, իմբակցությունն իրավացիորեն գտնում էր, որ ամեն ինչ կատարյալ չէ, ուստի կուսակցական, հասարակական և գրական համապատասխան շրջանակներին կոչ էր անում գորավիզ հանդիսանալ այդ կարևոր ձեռնարկին:

Շարունակելով իր գրական գործունեությունը՝ Մոսկվայի Հայ Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունը «Քուրա»-ի 2-րդ համարը լույս է ընծայում 1923 թ. հոկտեմբեր ամսին: Վերոհիշյալ համարում, բացի գեղարվեստական բաժնից, տպագրված նյութերն ունեին տեսական և քննադատական բնույթ, որն առավել էր արժևորում հանդեսը: Այս համարում Հայ Գրական-գեղարվեստական խմբակցությանն ուղղված ողջույնի խոսքով հանդես է եկել ռուս պրոլետգրողների «Դարբնոց» խումբը՝ հայ գրողների «Մուրճ և մանգաղ» խմբակցությանը համարելով ազգային փոքրամասնությունների միջև գործող փայլուն ու գործունյա գրական խմբերից մեկը¹²: «Քուրա»-ի հոկտեմբերի համարը ներկայացված էր գեղարվեստական, տեսական և քննադատական բաժիններով, ուր հանդես են եկել նոր գրական ուժեր (Մ. Դարբինյան, Բ. Սահակյան, Հ. Խաչանյան և այլոք), արծարծվել են տեսական այնպիսի թեմաներ ու հոդվածներ, ինչպիսիք են՝ «Պրոլետարական գրականություն» (Ի. Ֆիլիպչենկո՝ «Դարբնոց» խմբ. նախագահ), «Գեղարվեստի մասին» (Վ. Վանդեկ), «Արդի գեղարվեստական գրականությունը Հայաստանում» (Դր. Տեր-Սիմոնյան) և այլն:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹² Նույն տեղում, 1923, N 2, էջ 51:

Հետաքրքրական է, որ արդեն 1928 թ. հոկտեմբերին հրատարակված «Քուրա»-ն ներկայանում էր որպես Հասարակական-քաղաքական, գրական-գեղարվեստական, գիտական և քննադատական արմանախ և ներկայացնում Մոսկվայի՝ Խորհրդային Հայաստանի կուլտուրայի տան հրատարակչությունը:

1928 թ. հոկտեմբերին «Քուրա»-ի հրատարակչության վերսկսման առթիվ խմբագրությունը կրկին արժևորում է այն նպատակները, ինչը դրված էր դեռևս 1923 թ. «Քուրան վորոշ չափով պիտի կարողանա իր վրա առնել Բ.Շ.Փ.Շ.Ք. -ում ապրող հարյուր հազարավոր հայ բանվորա-գյուղացիական մասսաների կուլտուրական պահանջները բավարարելու մի մասը: Քուրան՝ պիտի իրագործե շրջանիս կուլտուրական անհատ ուժերի կամ խմբավորումների ավելի լայն ու կուռ համախմբումը պրակտիկ, ստեղծագործական հողի վրա»¹³:

Փոքր-ինչ վերակառուցված «Քուրա»-ն իր առաքելությունն էր դիտում պարբերական արմանախներով հրապարակ հանել նոր ու մնայուն երկեր, բարոյապես և նյութապես խրախուսել վաստակավոր հայ գրականագետներին. «Քուրան՝ քաղաքական-Հասարակական, գիտական, գրական-գեղարվեստական և քննադատական արմանախներով պիտի բավարարե շրջանիս հայ մասսաների կուլտուրական լայն պահանջների նվազագույնը»¹⁴: «Քուրա»-ն վերահաստատում էր իր գործունեությունը՝ համաշխարհային հեղափոխական գրականության նմուշների թարգմանության ուղղությամբ ձեռնարկումները և դրանք դարձնելու լայն խավերի սեփականությունը: Այս արմանախում տեղ էր գտել նաև Մոսկվայի հայ ուսանող Ա. Ալիխանյանի «Հայ ուսանողության անելիքները» հոդվածը, ուր բացահայտվում էր նոր իրողության պայմաններում հայ ուսանողությանն առաջադրվող խնդիրները: Ընդգծելով, որ Մոսկվան և Պետերբուրգը հայ մտավորականության և հեղափոխական գործիչների

¹³ Նույն տեղում, 1928, N 3, էջ 10:

¹⁴ Նույն տեղում:

Համար եղել են կրթական դարբնոց, հողվածում առանձնացվում էին ժամանակի պահանջներից բխող հետևյալ խնդիրները. «Հայ ուսանողը, լինի այն կուսակցական, բանվոր թե ինտելիդենտ, մոռացուլթյան չպիտի տա այն հանգամանքը, վոր յեթե ինքը չորս հազար վերստ տարածուլթյուն կտրելով՝ ուղարկվել ե այստեղ սովորելու, նա պիտի սովորի միայն այն յերկրի համար, վորը նրան ուղարկել ե: Դեպքեր են լինում, յերբ Հայաստանից թրշակ ստացող ուսանողը բարձրագույն դպրոց ավարտելով՝ հետ չի գնում աշխատելու»¹⁵:

Այսպիսով, Մոսկվայի Հայ Գրական-գեղարվեստական խմակցուլթյունն ու նրա «Քուրա» հանդեսը լուրջ աշխուժուլթյուն մտցրեցին ոչ միայն Մոսկվայի Հայ մտավոր կյանքում, այլև դարձան այն օղակը, որի շուրջը Համախմբվեցին գրական-գիտական նշանակալի ուժեր: Այս գրական կողմերով հանդերձ «Քուրա»-ն ներկայացնում և քարոզում էր Հայ պրոլետարական գրականուլթյունը՝ գտնվելով ժամանակի դազափարական-քաղաքական Հայացքների ներքո, ուր, սակայն, բացակայում էին գրական, հասարակական, գաղափարական ազատուլթյունն ու բազմակարծուլթյունը: Այնուհանգերձ, այդ հանգամանքը չի նսեմացնում «Քուրա»-ի արժեքն ու կարևորուլթյունը, որը 1920-ական թթ. կարողացավ ուղղուլթյուն տալ Մոսկվայի Հայկական գրական կյանքին:

ՌԽՖՍՀ Հայ գրական-հասարակական կյանքում 1930-ական թթ. առանձնահատուկ կարևորուլթյուն և հետաքրքրուլթյուն է ներկայացնում Դոնի խորհրդային գրողների միուլթյան Հայկական սեկցիան:

Դեռևս 1932 թ. ապրիլի 13-ին ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ որոշումով վերացվեց ՌԱՊՊ-ը (Ռուսաստանի պրոլետգրողների կազմակերպուլթյուն), որն ուղղակիորեն ցույց տվեց խորհրդային իշխանուլթյան բացասական վերաբերմունքը գրական ասպարեզում

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 161:

առկա փոքր-ինչ ազատ ստեղծագործական աշխատանքի նկատմամբ. «գրական այդ կազմակերպությունն ու շատ ուրիշ գրական կազմակերպություններ ոչ մի առնչություն չունեն խորհրդային գրականության հետ և արգելակում են նրա լիարյուն զարգացումը: Կուսակցական Կենտկոմի նույն որոշմամբ 1932 թվին կազմակերպվեց խորհրդային գրողների միությունը, որը և հանդիսացավ այն միակ կազմակերպությունը, որտեղ հավաքվեցին խորհրդային գրականության լավագույն ուժերը»¹⁶: Դոնի հայ գրական ուժերը նույնպես անհիմն կերպով ենթարկվեցին հետապնդումների և «մերկացումների», որը 1930-ական թթ. տեղ գտավ խորհրդային գրական շրջանակներում: Առավել մեծ չափերով այդ հետապնդումները շարունակվեցին սուր բռնաճնշումների փուլում 1937 թ., որին լայնորեն անդրադարձել է ժամանակի հայկական կուսակցական մամուլը: Այսպես՝ «Բոլշևիկ»-ը 1937 թ. հունիսի 6-ի համարում «Բոլշևիկյան անխնա քննադատությամբ մերկացնել թշնամուն» հոդվածում լուսաբանում է Դոնի Ռոստովի խորհրդային գրողների եւօրյա ժողովի արդյունքները. «3 օր անընդհատ գրողների և ընթերցողների ակտիվը քննարկում եր տրոցկիստական-ֆաշիստական գործակալության լրտեսական, դիվերսիոն, վնասարարական գործողությունը խորհրդային գրականության մեջ: Գրողների ժողովը պարզորոշ կերպով յերևան հանեց խորհրդային ժողովրդի այդ թշնամիների գործունեությունը ամբողջ էությունը առանձնապես մեր յերկրամասում»¹⁷:

Դոնի երկրամասի խորհրդային գրողների տեղական կառույցի հակախորհրդային գործելակերպի և գրաքննադատության բացակայության մեղավորությունը ժողովի մասնակիցները գրեցին տեղի ղեկավար կազմի վրա, որոնք մեծապես չեղել և սխալ ճանապարհի վրա էին դրել երիտասարդ ուժերին: Դոնի երկրամասում հակախորհրդային գործունեություն ծավալելու

¹⁶ «Բոլշևիկ», Դոնի Ռոստով, 1937, N 54, էջ 3:

¹⁷ Նույն տեղում:

մեղադրանքով ժողովը մերկացրել էր հայազգի մի շարք ստեղծագործողներին. «Զակրուտկինը (մանկավարժական ինստիտուտ) ժողովականների առաջ պարզեց Լինինի (քննադատ) կապերը ժողովրդի թշնամի Թաթուլովի հետ, թե ինչպես նա հրատարակված պուշկինյան ժողովածվում քողարկված կերպով տեղավորել երլրտես Թաթուլովի վնասարար հոդվածը: Թաթուլովի հակախորհրդային գործունեյության փաստերի շարանում հիշատակվեց և այն, թե ինչպես իր մերկացման նախորդակում, պրոլետարական մեծագույն բանաստեղծ Մայակովսկու մասին արած զեկուցման մեջ նա աշխատել է կեղտոտել Մայակովսկու անունը, նսեմացնել նրա պրոլետարական պոեզիայի առաջնակարգ դերը: Ժողովում պարզվեց ժողովրդի թշնամիներ Վարդանյանի, Գոգոբերիձեյի և ուրիշների քողարկված վնասարարական աշխատանքը, յերբ նրանք ամեն կերպ աշխատում էին իրենց ազդեցության տակ առնել մեր յերիտասարդ, անգամ և լավ գրողներին»¹⁸:

Հետաքրքրական է, որ վերոհիշյալ ժողովում քննադատության են արժանացել ազգային փոքրամասնությունների շրջանում գրական կադրերի պատրաստման աշխատանքները, քննադատության և ինքնաքննադատության պակասը, որը հնարավորություն կբացեր վեր հանել թերացումները և չչեղվել ուղուց՝ «անադարտորեն» իրականացնելու համար կուսակցության գլխավոր գիծը խորհրդային գրականության մեջ:

«Բուլչեիկ»-ը հետագա համարներում ևս անդրադառնում է խորհրդային դրական այս կառույցի շրջանակներում տարվող «գտումներին», որին զոհ էին դառնում անգամ իրենք «մերկացնողները»: Այսպես՝ 1937 թ. հոկտեմբերի 18-ին «Բուլչեիկ»-ն արտատպում է երկրամասի կենտրոնական մամուլում «Մոլոտ»-ում, հոկտեմբերի 15-ին Հ. Ղուկասյանի տպագրած ««Գրականագետներին» դիմակի տակ» հոդվածը, ուր «բացահայտված» էր երկրամասի հակախորհրդային հայ գրական խմբակն ու նրա

¹⁸ «Բուլչեիկ», Դոմի Ռոստով, 1937, N 54, էջ 3:

Թշնամական գործունեությունը, որի համար իբրև թե տանիք էր ծառայել նաև հայալեզու կուսակցական օրգան «Բուլչևիկ»-ը: Վերոնշյալ հոդվածը սկսվում էր հետևյալ տողերով. «Ժողովրդի թշնամիները, բուրժուական նացիոնալիստները, քիչ վնաս չհասցրին յերկրամասի հայկական կուլտուրային և գրականությանը: Այժմ մերկացված լրտես և դիվերսանտ Ավագովը, որը յերկար ժամանակ գործում էր յերկրային (այժմ մարզային) «Բուլչևիկ» թերթում, անց էր կացնում ըացահայտ վնասարարական հակահեղափոխական գիծ: Մաքսանենգությամբ քաշ տալով հակահեղափոխական-տրոցկիստական և ազգայնական «գաղափարներ», Ավագովն ամեն ըան անում էր, վորպեսզի վիժեցներ յերկրամասի ըազմահազար հայ բնակչության կոմունիստական լուսավորությունը և դաստիարակությունը: ... Ավագովը մերկացված և անվնաս է դարձված, բայց նրա արմատները դեռ մինչև վերջ արմատախիլ չեն արված»¹⁹:

«Մոլոտ»-ում հանդես եկող Հ. Ղուկասյանը նույն պիտակավորմամբ մեղադրական է ներկայացնում «Բուլչևիկ»-ի մեկ այլ պատասխանատու աշխատակցի՝ Արսեն Հովհաննիսյանին, որին անվանում է անսկզբունք և բարոյագուրկ, իրեն «պոետ» հորջորջող անձնավորություն: Ա. Հովհաննիսյանի ծանոթությունը Դոնի հայ գրական և քննադատական այն շրջանակի հետ, որոնց թվում էին Թաթուլովն ու Վարդանյանը, նրան դասում էր հակաժողովրդական-թշնամական գրական ճամբարի շարքը. «Հայտնի յե, որինակ, վոր տրոցկիստական դիվերսանտ Վարդանյանը, վորը գործում էր Տագանրոգում, շատ հետաքրքրվում էր Հովհաննիսյանի անձնավորությամբ: Ժողովրդի թշնամի Թաթուլովի հետ միասին Տագանրոգում նա կազմակերպեց այդ խորամանկի «ստեղծագործական» յերեկույթները... Իրականում Հովհաննիսյանի ամբողջ ստեղծագործությունը — դա ըացահայտ հակահեղափոխական-տրոցկիստական մաքսանենգություն է:

¹⁹ Լույս տեղում, N 100, էջ 2:

Նա ունի մի քանի «գրական աշխատություններ»: Այգ գրքերում քաշ ե տրվում զգվելի ֆաշխատական զրպարտություն խորհրդային ժողովրդի և մեր յերկրի դեմ»²⁰: Այնուհետև հոգվածում մեջտեղ էր բերվում Ա. Հովհաննիսյանի ստեղծագործություններն ու անդրադարձ կատարվում գրանցում թույլ տրված «չեղումներին»:

Հակահեղափոխական գրական գործունեության մեղադրական էր ներկայացվում «Բոլշևիկ»-ի մեկ այլ աշխատակից և Դոնի Ռոստովի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Եղոր Բարսեղյանին. ««Բոլշևիկ» խմբագրության մոտ շահատակում ե մի ուրիշ «գրականագետ», ոմն Յեգոր Բարսեղյան, իր սեփական խոստովանությունք, Հովհաննիսյանի «անփոխարինելի բարեկամը»: Այս «պրոֆեսորը» զրպարտիչ յեղույթներում կուսակցության, խորհրդային պետության և կոլխոզնիկների դեմ ոչ միայն հետ չի մնում, այլ նույն իսկ գերազանցում ե իր զինակից Հովհաննիսյանին: 1934 թվին նա լույս ե ընծայում «Ունեվոր կյանքի ուղին» բրոշյուրը»²¹: Ե. Բարսեղյանի վերոնշյալ աշխատությունը դիտվում էր որպես բացահայտ սադրանք՝ ուղղված լենինիզմի և կոլտնտեսային կարգերի դեմ. «Բրոշյուրում անամոթաբար և դիտավորյալ կերպով խեղաթյուրված են ընկեր Ատալինի աշխատություններից բերված մեջբերումները: Մի տեղում թույլ ե տրված բառերի ուղղակի թշնամական տեղադրություն: Ուրիշ տեղում Բարսեղյանը ցինիկաբար պնդում ե, վոր իբր թե «սերմային ֆոնդի զտման հետևանքով մեր դաշտերը ծածկվեցին մոլախոտով» (եջ 24) և այլն, և այլն»²²: Ե. Բարսեղյանի երկրորդ աշխատությունը «Աշխատանքի սոցիալիստական ձևերը», որն Ավագովի խմբագրությամբ լույս էր տեսել 1933 թ., դիտվում էր հակաստալինյան և լի նրա քաղաքական-գաղափարական հակառակորդ Տրոցկու ընդգծված ցիտատներով. «Նա

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

(նկատի է առնվում աշխատութիւնը — Հ. Ա.) նույնպես լի յետրոցկիստական զրպարտիչ հարձակումներով ընդդեմ կոմունիստական կուսակցութեան, ընդդեմ պրոլետարական դիկտատուրայի: ... Այդպես են Հովհաննիսյանի և Բարսեղյանի իսկական դեմքերը, վորոնք խորհրդային գրականագետների դիմակի տակ թագնվել են հայկական «Բոլշևիկ» թերթում: Այստեղ նրանք անպատիժ կերպով անում են իրենց գարշելի, հակահեղափոխական գործը»²³:

«Մոլոտ»-ի էջերում տպագրված «բացահայտումներն» առիթ դարձան, որպեսզի «Բոլշևիկ»-ի խմբագրական կազմին՝ Մ. Գիգոյանի գլխավորութեամբ, թերթի կուսկազմակերպութեան 1937 թ. հոկտեմբերի 16—17-ի ժողովում մեղադրանք ներկայացվի հակահեղափոխական մտքեր և քաղաքական սխալներ թույլ տալու համար. «Համարել հաստատված, որ մի շարք հակահեղափոխական գրքեր հրատարակված են «Ազով-Սեծովյան հրատարակչութեան» հայկական բաժանմունքի նախկին խմբագիր Հ. Պոտենցի կողմից, վորի մասին հաղորդել ՀԿ(բ)Կ Յերևանի քաղկոմին վորտեղ ներկա ժամանակ նա գտնվում է»²⁴:

Բացահայտ հակահեղափոխական գործունեութեան մեղադրանքով Արսեն Հովհաննիսյանին կուսժողովը հեռացրեց թերթի խմբագրակազմից և Խորհրդային գրողների միութեան մարզային բաժանմունքի առջև հարց բարձրացրեց նրան անդամութունից հեռացնելու վերաբերյալ, իսկ եզոր Բարսեղյանի վերաբերյալ բոլոր նյութերը որոշվեց հանձնել այն կուսկազմակերպութեանը, ուր նա գտնվում էր:

«Մոլոտ» թերթի էջերում «բացահայտված» և «հակահեղափոխական», «ժողովրդի թշնամի» որակումները ստացած գրականագետները, որոնք իբրև թե բույն էին դրել «Բոլշևիկ»-ի խմբագրութիւնում, ինչպես պարզվեց 1938 թ., զրպարտութեան զոհ էին: Այսպես «Բոլշևիկ»-ի 1938 թ. փետրվարի 11-ի համա-

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

րում տպագրված «Զրպարտողը մերկացնողի դիմակի տակ» հոդվածում բացահայտվում է ոչ միայն «Բոլշևիկ»-ի, այլ նաև «Մոլոտ»-ի արդեն նախկին աշխատակից Հ. Ղուկասյանի զրպարտիչ գործունեությունը: Հոդվածում սուր քննադատություն է արժանանում մամուլի միջոցների անհարկի շտապողականությունը, ինքնաապահովագրման տրամաբանությունը՝ թերթի էջերում նմանօրինակ հոդված գետեղելու համար: Միևնույն ժամանակ իրավացիորեն նշվում էր, որ հապշտապ և հախուռն «որոշման» հեղինակները, խորամուկ չլինելով գործի էությունը, իրենք են ինքնաքննադատության և զգաստության ոչ պատշաճ դրսևորում հանդես բերել. «Նույն հանցագործ վերաբերմունքն Ե. Գրոզների Միության Ռոստովի բաժանմունքը: Վերջինիս համար բավական Ե. Եղել «Մոլոտի» հոդվածը և «Բոլշևիկի» կուսակցական ու կոմյերիտական կազմակերպության վորոշումը, վորպեսզի կենդանական ահով բռնվեր, առանց ծանոթանալու Հովհաննիսյանի գրվածքների ու սխալների հետ և նրա բացակայությամբ վորոշում հաներ գրողների Միության թեկնածությունից հեռացնել Արսեն Հովհաննիսյանին»²⁵: Ծարունակելով իրականության փակ կողմերի բացահայտումը՝ քննադատվում են Ա. Հովհաննիսյանին ներկայացված մեղադրանքները. «Այն, վոր 1935 թվին Տագանրոգի կուսքաղաքային կոմիտեն, վորի քարտուղարն Եր. Եղել ժամանակ ժողովրդի թշնամի Ա. Վարդանյանը, կազմակերպում Ե. Եղել ժամանակ Ռոստովում գումարված գրողներին կոնֆերանսին մասնակցող 17 գրողներից գրական յերեկո, վորտեղ մասնակցում Ե. Եղել Արսեն Հովհաննիսյանը: Զրպարտչի համար բավական Ե. Եղել, վոր Եղել Ե. Եղել յերեկույթ, վորտեղ մասնակցել Ե. Եղել Հովհաննիսյանը... վորպեսզի նրան թշնամիների շարքը դասի»²⁶:

²⁵ Նույն տեղում, 1938, N 14, էջ 3:

²⁶ Նույն տեղում:

Զրպարտուիթյան զոհ դարձած Արսեն Հովհաննիսյանի ազնիվ անունը վերականգնվեց միայն ամիսներ անց. «Պետք է անցնենր յերեք ամիս, վորպեսզի կոմյերիտմիության քաղաքային կոմիտեն քննենր այդ հարցը և ստոր զրպարտուիթյան զոհ դարձած Արսեն Հովհաննիսյանին վերականգնենր կոմյերիտմիության շարքերում»²⁷:

Այսպիսով, 1920-ական թթ., հանձին Պյատիդորսկի և Մոսկվայի Հայ գրական-գեղարվեստական խմակցությաննների և նրանց «Ալիք», «Քուրա» հրատարակությաննների, ուսուսհայ գրական կյանքում երևան եկավ նկատելի աշխուժություն:

Պյատիդորսկի Հայ գրական խմբակցությունը հիմնադրվեց և գործեց հասարակական-քաղաքական ըարգ պայմաններում, սակայն կարողացավ իր շուրջը համախմբել Հյուսիսային Կովկասի Հայ գրական փոքրաթիվ ուժերին, կազմակերպել հրատարակչություն, անհայտությունից փրկել և ուղղորդել Հայ գրական կյանքի թեկուզև փոքրիկ ուժերը:

Մոսկվայի Հայ Գրական-գեղարվեստական խմբակցությունն ու նրա «Քուրա» հանդեսը շուրջ աշխուժություն մտցրեցին ոչ միայն Մոսկվայի Հայ մտավոր կյանքում, այլև դարձան այն օղակը, որի շուրջ համախմբվեցին գրական-գիտական նշանակալի ուժեր: Այս գրական կողմերով հանդերձ՝ «Քուրա»-ն ներկայացնում և քարոզում էր Հայ պրոլետարական գրականությունը և ժամանակի գաղափարական-քաղաքական հայացքները, ուր բացակայում էին գրական, հասարակական, գաղափարական ազատությունն ու բազմակարծությունը: Այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքը չի նսեմացնում «Քուրա»-ի արժեքն ու կարևորությունը, որը 1920-ական թթ. կարողացավ ուղղություն տալ Մոսկվայի Հայ գրական կյանքին:

1930-ական թթ. Գոնի Հայ գրական կյանքում հետաքրքրական իրողություններ էին տեղ գտել, որոնք ցավալիորեն դուրս են մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Այստեղ կան Հայ գրական կյանքին անհայտ բազմաթիվ անուններ,

²⁷ Նույն տեղում:

որոնք 1930-ական թթ. խորհրդային ամբողջատիրական մեքենայի և «գաղափարախոսութեան» զոհը դարձան: 1930-ական թթ. ամբողջ Միութիւնում տեղ գտած բռնաճնշումներն ու «մերկացումներն» իրենց շրջապատույտի մեջ առան նոր-նոր կազմավորվող Դոնի հայ գրական ուժերին, որոնց գործունեութիւնը որակվեց հակապետական, հակաժողովրդական, հակահեղափոխական և այլ պիտակներով:

1930-ականներին լայն կիրառութիւն գտած «թշնամիների որոր» իրականացվում էր զրպարտութիւնների և սադրանքների անմաքուր եղանակով:

Դեռևս բազում անհայտ էջեր կան խորհրդահայ գրական կյանքի ամբողջական և իրական պատկերը վեր հանելու համար, այնուհանդերձ ակնհայտ է, որ այս ասպարեզում ևս խորհրդահայ համայնքներում նկատելի էին տեղաշարժեր:

ОГАНЕС АЛЕКСАНИЯ
ИИ НАН РА

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЖИЗНЬ АРМЯН ПЯТИГОРСКА, МОСКВЫ И ДОНА В 1920-1930-х ГГ.

РЕЗЮМЕ

В 1920-1930 гг., после установления и упрочения Советской власти, в армянских общинах издавались новые печатные органы, которые играли огромную роль в консолидации армянского населения.

Литературную жизнь армян РСФСР в 1920-1930-е годы развивали кружки Пятигорска, Москвы и Ростова-на-Дону. Репрессии 1930-ых годов не обошли стороной и литературные кружки армян. Издавались литературные журналы "Алик" (Пятигорск) и "Горн"(Москва).

ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒՅԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒՅԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒՅԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտական փուլում, երբ կասկած չէր հարուցում պատերազմում խորհրդային Միության վերջնական հաղթանակը, խորհրդային ղեկավարությունը քայլեր ձեռնարկեց երկրի արտաքին կապերն աշխուժացնելու, խորհրդային ազդեցությունն այլ երկրներում տարածելու ուղղությամբ: ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ 1944 թ. կատարած փոփոխության համաձայն խորհրդային հանրապետությունները (այդ թվում՝ խորհրդային Հայաստանը) ստանում էին արտաքին գործերի նախարարություն հիմնելու սահմանադրական իրավունք: Վերջինիս գործառույթները թեև խիստ սահմանափակ էին լինելու, այնուհանդերձ գա առաջադիմական երևույթ էր, իսկ խորհրդային Հայաստանի պարագայում՝ նպաստելու էր նաև Հայրենիք-Սփյուռք կապերի զարգացմանն ու ամրապլնդմանը:

Կազմավորման առաջին իսկ օրերից խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարության առջև դրված էին քաղաքական մի շարք խնդիրներ: Դրանք առաջին հերթին առնչվում էին հայկական սփյուռքի գոյության, ինչպես նաև երկրի արտաքին կապերի ընդլայնման հետ: Նախարարությունն իր առջև խնդիր էր դրել ամենից առաջ ուսումնասիրել հայկական գաղութների դրույթունը¹: Ինչպես հայտնի է, 40-ից ավելի երկրներում գոյություն ունեին հայկական գաղթօջախներ, որտեղ բնակվում էին 1 մլն-ից ավելի հայեր:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 3, գ. 4, ք. 4:

ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության գոյության առաջին շրջանում (1944–1947 թթ.) բավականին նյութեր հավաքվեցին Հայկական գաղութների վերաբերյալ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ արտասահմանի Հայերի մեջ նկատվում էր Հայրենասիրական տրամադրությունների աճ, որն ամենից առաջ կապված էր Հայրենական մեծ պատերազմում ԽՍՀՄ-ի տարած հաղթանակի հետ:

Ընդառաջ գնալով Հայության ցանկությանը խորհրդային կառավարությունը 1945 թ. դեկտեմբերի 2-ին որոշում կայացրեց, որով արտասահմանի Հայերին թույլատրվում էր տեղափոխվել Խորհրդային Հայաստան²: ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց սփյուռքահայերի շրջանում. այն բնորոշվեց որպես մարդասիրության մեծագույն դրսևորում: Արտասահմանյան շատ երկրներում տեղի էին ունենում Հայկական մեծաթիվ հավաքներ, որոնց ժամանակ ստեղծվում էին ներգաղթի կազմակերպման տեղական կոմիտեներ (սկսվեց ներգաղթողների տեղափոխման համար անհրաժեշտ միջոցների հավաքումը):

Զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու և գաղութների վիճակին ծանոթանալու նպատակով Հայ դիվանագետները գործուղվում էին արտասահմանում գործող ԽՍՀՄ դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: 1946–1947 թթ. ԽՍՀՄ դեսպանատներ որպես խորհրդականներ գործուղվեցին Ն. Կ. Գասպարովը՝ Իրան, Ս. Տ. Գասպարյանը՝ Թուրքիա, Գ. Ա. Գրիբորյանը՝ ԱՄՆ, գործողումներ եղան նաև Սիրիայի և Լիբանանի ներկայացուցչություններ: Նույն տարիներին Ռումինիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Սիրիա, Լիբանան, Իրան և Ֆրանսիա գործուղվեցին երկուական ներկայացուցիչներ՝ Հայրենադարձություն կազմակերպելու նպատակով³:

² Նույն տեղում, ք. 11:

³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 161, ք. 3:

Միջազգային գրության սրվելու հետևանքով (կապված Սառը պատերազմի քաղաքականության հետ) փոխվեց դրությունը նաև հայկական գաղութներում: Հայկական գաղութներում դադարեց կամ կրճատվեց դեմոկրատական և հայրենասիրական հայկական կազմակերպությունների գործունեությունը: Այնուհանդերձ, չնայած Հ. Յ. Դաշնակցության հակախորհրդային քարոզչությունը, արտասահմանյան հայկական գաղութներում հայրենասիրաբար էին տրամադրված ԽՍՀՄ-ի և Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, վերջինս դիտում էին որպես իրենց հայրենիք:

Հայկական գաղութներին օգնություն ցուցաբերելու համար դիվանագիտական ներկայացուցչություններն առաջարկում էին ամենից առաջ տեղեկություններ և նյութեր ուղարկել Խորհրդային երկրի ձեռքբերումների վերաբերյալ՝ ժողովրդական տնտեսության զարգացման, մշակույթի, արվեստի, գիտության և կրթության բնագավառում, ինչպես նաև հայկական կինոֆիլմեր, հայերեն դասագրքեր, գեղարվեստական գրականություն, հայկական թերթեր և ամսագրեր: Առաջարկվում էր գաղութներ ուղարկել Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի, գիտության և արվեստի բնագավառի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև ՀԽՍՀ ԲՈՒՀ-երում ուսումնառության վերցնել սփյուռքահայ երիտասարդների:

Հայկական գաղութներին օգնություն ցուցաբերելու և արտասահմանյան հայերի շրջանում Խորհրդային Հայաստանի ազդեցությունն ամրապնդելու գործում վճռական նշանակություն ունեցավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1957 թ. հոկտեմբերին ընդունած որոշումը՝ արտասահմանյան հայերի շրջանում Հայաստանի ազդեցության ամրապնդման միջոցառումների վերաբերյալ⁴: Այս որոշումն իրականացնելու համար ՀԿԿ Կենտկոմը մշակեց սփյուռքահայերին օգնություն ցուցաբերելու մանրամասն ծրագիր:

⁴ Լույս տեսողւմ, ց. 1, գ. 327, ք. 4-5:

Հայկական համապատասխան կազմակերպությունները (Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի կոմիտե (ԱՕԿՍ), Մշակույթի, Հուսավորության նախարարությունները, ռադիոկոմիտեն և այլն) ակտիվացրեցին իրենց գործունեությունը արտասահմանում գտնվող Հայերին օգնելու նպատակով: Բավական մեծ չափով նյութեր և տեղեկություններ ուղարկվեցին խորհրդային Հայաստանի ե. ԽՍՀՄ-ի ձեռքբերումների մասին:

Մշակույթի և գիտության բնագավառի Հայ ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Կիպրոս, Հունաստան, Եգիպտոս, Լիբանան, Իրաք, Սիրիա: Գեսպանություններից Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարություն եկած տեղեկությունների համաձայն՝ դա տվել է գրական արդյունք և նպաստել արտասահմանում բնակվող Հայերի շրջանում խորհրդային ազդեցության ամրապնդմանը: Սփյուռքահայերի շրջանում մեծ ոգևորություն առաջացրեց առաջադեմ երիտասարդությունից տարեկան 20 հոգու խորհրդային Հայաստանի ԲՈՒՀ-եր ընդունելու վերաբերյալ որոշումը⁵:

Սկսած 1948 թվականից՝ ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև Հյուսպատոսական հարցերին (ներգաղթողների մուտքի փաստաթղթերն օրինականացնելուն, աշխատանքային ստաժի, կրթության, ամուսնական կարգավիճակի, ունեցվածքի, ժառանգության և այլնի վերաբերյալ): Հյուսպատոսական հարցերի վերաբերյալ խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարությունն ակտիվ գործունեություն է ծավալել խորհրդային Միության ԱԳՆ-ի համապատասխան բաժինների, արտասահմանում խորհրդային դեսպանատների, ներկայացուցչությունների, գլխավոր Հյուսպատոսությունների, ինչպես նաև խորհրդային Հայաստանի սոցիալական ապահովության մարմինների հետ:

⁵ Նույն տեղում, ք. 5-6:

Այդ հարցերով զբաղվելիս նախարարութիւնը հանդիպում էր նաև շատ դժվարութիւնների և խոչընդոտների: Մի շարք երկրորդն էր պարբերաբար ուշացնում էին նման փաստաթղթերը ժամանակին տրամադրելը, կամ էլ հրաժարվում էին տրամադրել դրանք, ինչն էլ մեծ դժվարութիւն էր առաջացնում ներգաղթողների գործերի օրինականացման հարցում: Այդ խնդրում օգտակար էր ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի իրավասութեան շրջանակի ընդլայնման վերաբերյալ որոշումը: 1961 թ. Խորհրդային Հայաստանի արտագործնախարարութիւնն իրավունք ստացավ Հյուսիսատոսական հարցերով անմիջական կապ հաստատել արտասահմանում խորհրդային դեսպանների և ներկայացուցչութիւնների հետ՝ առանց ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի միջամտութեան: Այս որոշումը բավականին արագացրեց արտասահմանից նշված փաստաթղթերի ստացման գործընթացը:

Հայկական գաղութների իրավիճակի ուսումնասիրման, ինչպես նաև հայկական գաղութներում խորհրդային կառավարութեան ազդեցութեան ամրապնդման նպատակով Արտաքին գործերի նախարարութիւնը դեռևս 1959 թ. ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի դեկավարութեան միջոցով հասավ նրան, որ կապիտալիստական երկրներում հավատարմագրված խորհրդային դեսպանութիւնները և ներկայացուցչութիւնները կարգադրութիւն ստացան Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարութիւն տեղեկութիւններ ուղարկել հայկական գաղութների վերաբերյալ: 1960-1961 թթ. ընթացքում նախարարութիւնը ուղարկվեցին բազմաթիվ տեղեկութիւններ հայկական գաղութների վերաբերյալ: Համապատասխան մարմինների միջոցով նախարարութիւնը կարողացավ օգնութիւն ցուցաբերել արտասահմանում գտնվող հայերին և հայկական կազմակերպութիւններին:

1953-1961 թթ. ընթացքում տարբեր երկրներից հայրենիք վերադարձան մոտ 4 հազար հայեր: Անհատական հայրենադարձութեան հարցերը լուծելու համար Խորհրդային Հայաստանի Մինիստրների խորհրդին կից ստեղծվեց հայերի հայրենադար-

ձուլթյան կոմիտե: Վերջինս միայն 1961 թ. գումարել է 9 նիստ, որտեղ քննարկվել է 202 հայ ընտանիքների դիմումները՝ հայրենիք վերադառնալու վերաբերյալ: Կոմիտեն թույլատրել է մուտք գործել Խորհրդային Հայաստան 151 ընտանիքների (514 հոգի), այդ թվում՝ 81 ընտանիք Իրանից, 6՝ Իրաքից, 17՝ Եգիպտոսից, 20՝ Լիբանանից, 2՝ Բուլղարիայից, 5՝ Հունաստանից, 2՝ Ռումինիայից, 11՝ Արգենտինայից, 2՝ ԱՄՆ-ից, 1՝ Եթովպիայից, 1՝ Ֆրանսիայից: Կոմիտեն տարբեր պատճառներով մերժել է 51 ընտանիքների (255 հոգի) հայրենիք տեղափոխվելու վերաբերյալ դիմումները: Այդ ընտանիքներին հայրենիք վերադառնալու արգելման հիմնական պատճառը կայանում էր նրանում, որ նրանց հարազատները չունեին բավարար բնակավայրեր և ներգաղթողներին տրամադրելու համար, համապատասխան կազմակերպությունները նույնպես նման հնարավորություն չունեին⁶:

Հայկական գաղութների ներկայացուցիչները 1961 թ. ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Ս. Խրուշչովի հետ հանդիպման ժամանակ հարց բարձրացրեցին հայրենադարձությունը շարունակելու վերաբերյալ: Ընդառաջ գնալով այդ խնդրանքներին՝ երկրի իշխանությունները թույլտվություն 1961 թվականից կազմակերպել զանգվածային նոր հայրենադարձություն Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից, Ամերիկա աշխարհամասից:

1961–1965 թթ. ընթացքում նախատեսվում էր կազմակերպել 40 հազար հայերի հայրենադարձություն՝ Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Թուրքիայից, Իրաքից, Ուրուգվայից և Արգենտինայից: Հանրապետությունում նախապատրաստական ակտիվ աշխատանքներ էին ընթանում արտասահմանից վերադարձող հայերի առաջին խմբերին ընդունելու և տեղափոխելու ուղղությամբ: Այդ կապակցությամբ ստեղծվել էր նաև կառավարական հանձնաժողով: Հանձնաժողովը, արտասահմանի հայերին ընդունելու հարցերով զբաղվող կոմիտեն, ինչպես նաև

⁶ Նույն տեղում, ք. 6–7:

ՀԽՍՀ արտգործնախարարությունը սերտ կապեր էին պահպանում խորհրդային արագործնախարարության հետ՝ հայրենադարձության և արտասահմանյան երկրները ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի ներկայացուցիչներ ուղարկելու հարցերի շուրջ: Նման ներկայացուցիչների հիմնական նպատակն էր տեղում իրավիճակի ուսումնասիրումը և հայրենադարձության կազմակերպումը⁷:

ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կողմից երկուական ներկայացուցիչներ էին ուղարկվելու հայերի զանգվածային ներգաղթը կազմակերպելու նպատակով: 1962–1966 թթ. նման ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Իրան (Գ. Տ. Գևորգյան), Արաբական Միացյալ Էմիրություններ (Գ. Մ. Մարտիրոսյան, Ա. Կ. Իսկանդարյան), Հունաստան (Հ. Հ. Մելքոնյան, Մ. Խ. Չամչյան), Կիպրոս (Ե. Կ. Հովհաննիսյան, Հ. Ս. Շահինյան)⁸ և Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն (Գ. Ա. Փահլևանյան, Ա. Կ. Նանագուլյան)⁹:

Հայ դիվանագետները և ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդի ներկայացուցիչները մեծ աշխատանք կատարեցին արտասահմանյան հայկական գաղութների հետ կապ հաստատելու գործում: Համաձայն ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1961 թ. նոյեմբերի 29-ի թիվ 560 որոշման՝ «Ժամանելով տվյալ երկիր՝ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներն անցնում էին իրենց պարտականություններին ԽՍՀՄ դեսպանություններում կամ հյուպատոսություններում: Ներկայացուցիչների առջև դրված խնդիրները հետևյալն էին, պարզել՝

ա) հայերի թիվը երկրում, նրանց տեղաբաշխումը քաղաքներում և մարզերում, սոցիալական կազմը

բ) հայերի տնտեսական վիճակը, զբաղվածության տեսակը, կյանքի մակարդակը (տալ քաղաքում բնակվող ժողովրդի և ազգային փոքրամասնությունների հետ համեմատական պատկերը)

⁷ Նույն տեղում, ք. 7:

⁸ Նույն տեղում, գ. 335, ք. 1–2:

⁹ Նույն տեղում, գ. 370, ք. 1:

դ) Հայերի քաղաքական և իրավական վիճակը, ինչ քաղաքական և սոցիալական իրավունքներից են օգտվում և ինչ սահմանափակումների են ենթարկվում, կառավարական մարմինների վերաբերմունքը Հայերի նկատմամբ: Ինչպիսին է Հայկական գաղութի վիճակը և ստատուսը տվյալ քաղաքում

զ) քաղաքական կուսակցությունները, խմբավորումները և Հոսանքերը Հայկական գաղութում (նրանց մասսայականությունը, ազդեցությունը, հեղինակությունը), այդ կուսակցությունների և խմբավորումների ծրագրերը, նրանց վերաբերմունքը ԽՍՀՄ-ին և ՀԽՍՀ-ին: Այդ կուսակցությունների, նրանց առաջնորդների և խմբերի միջև եղած Հարաբերությունները: Այդ կուսակցությունների և խմբավորումների կապերը կառավարության հետ և դրանց մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին

բ) Հայկական մամուլը, տպագրվող թերթերի և ամսագրերի անունները և քանակը, դրանց քաղաքական և կուսակցական ուղղվածությունը

դ) Հայկական եկեղեցու գերը և գործունեությունը, նրա ազդեցությունը, կապը տեղական իշխանության հետ: Եկեղեցու Հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի, Հայաստանի և Էջմիածնի հետ

է) Հասարակական, մշակութային, բարեգործական և այլ Հայկական կազմակերպությունների գոյությունը մասին, նրանց անվանումը, գտնվելու վայրը և բնութագիրը, Հարաբերությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ, գրադարանի, տպագրության և այլ մշակութային օբյեկտների առկայությունը, ազգային դրականության և արվեստի վիճակը (նշանավոր գրողներ, դերասաններ և այլն), նրանց կապը Հայաստանի հետ

ը) դպրոցների վիճակը, դասավանդման լեզուն, Հայերենի դասավանդումը

թ) Հայկական խմբերի Հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի և Խորհրդային Հայաստանի հետ

ժ) ազգային ունեցվածքի մասին (անշարժ և շարժական), կաակները, տարրեր ֆոնդերը, որ կազմակերպություններում են պահվում այդ միջոցները: Փոնդերի և կտակների գումարի չափը և հնարավորությունը դրանք խորհրդային Հայաստանի և հայերի ներգաղթի օգտին օգտագործելու համար:

ի) հասարակության տարրեր խավերի վերաբերմունքը հայերի՝ խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու նկատմամբ

լ) հայ հասարակական կազմակերպությունների և ներգաղթողների ֆիանասական ներդրումը ներգաղթի կազմակերպման գործում»¹⁰:

Վերը նշված հարցերով զբաղվող ներկայացուցիչները սերտ հարաբերություններ էին հաստատում ԽՍՀՄ դեսպանությունների և հյուպատոսությունների հետ: Այս հարցերի ուսումնասիրության աղբյուր էին հանդիսանում տվյալ քաղաքում խորհրդային Միության դեսպանության և հյուպատոսության տեղեկությունները հայկական գաղութի մասին, հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների և հայկական մամուլի նյութերը, անձնական հանդիպումները «հակախորհրդային և առաջադիմական» հայ գործիչների հետ:

Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները հիմնական խնդիրը պետք է լիներ տվյալ երկրում բնակվող հայերին ծանոթացնել խորհրդային երկրի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առողջապահության, արվեստի, գիտության և զրականության ոլորտների ձեռքբերումների և խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացման յոթամյա ծրագրի հետ: Համաձայն ԽՍՀՄ դեսպանությունների և հյուպատոսությունների հետ նախապես ձեռք բերված համաձայնության՝ խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները կարող էին ելույթ ունենալ հայկական կազմակերպությունների, գաղութների, ԽՍՀՄ դես-

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 299, ք. 1-2:

պանությունների և հյուպատոսությունների կողմից կազմակերպվող ընդունելությունների ժամանակ:

Ժամանելով տվյալ երկիր՝ ՀԽՍՀ ներկայացուցիչները կազմում էին ներգաղթող հայերի ցուցակը՝ նշելով նրանց ազգանունը, անունը, հայրանունը, սեռը, մասնագիտությունը և այլն: Այդ ցուցակում առաջնահերթ ընդգրկվում էին այն մարդիկ, ովքեր ունեին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության համար օգտակար արտադրողական մասնագիտություն: ՀԽՍՀ ներկայացուցիչներն ընդունում էին ներգաղթել ցանկացող հայերից ԽԱՀՄ տարածք մուտք գործելու գրավոր դիմումներ՝ ստորագրված ընտանիքի 16 տարեկանը լրացած բոլոր անդամների կողմից՝ նշելով քաղաքը և մարզը, ուր պերք է ժամաներ ներգաղթող ընտանիքը: Ներկայացուցիչները ԽՍՀՄ դեսպանատների և հյուպատոսությունների օգնությամբ պետք է օգնեին վերադարձող հայերին օրինականացնել բոլոր իրենց փաստաթղթերը (աշխատանքային ստաժի, ծննդյան, կրթության, ամուսնության և այլն): Ներկայացուցիչներն աշխատանքներ էին տանում ներգաղթող հայերի շրջանում, որպեսզի նրանք իրենց ունեցվածքն անձամբ տեղափոխեն (խորհրդային կառավարության որոշումով ներգաղթողներից մաքսային հարկեր չէին գանձվելու): Ներգաղթող հայերին տրվելու էին խմբային վիզաներ (40—50 հոգու համար), ներգաղթողների շարքերից ընտրվում էր մեկ հոգի, որը պետք է պատասխանատու լիներ խմբի կարգապահության և կարիքների համար Բաթումի նավահանգիստ հասնելու ճանապարհին: Քարավանների և խմբերի ղեկավարները նշանակվում էին արտասահմանում գործող ՀԽՍՀ ներկայացուցիչների կողմից:

Ներգաղթելու իրավունք չէին ստանում այն ընտանիքները, որոնք կազմված էին տարեց մարդկանցից, անաշխատունակ ամուսիններից: Այն ամուսիններին, որոնցից մեկը հայ չէր, չէր թույլատրվում նաև ընտանիքների մասնակի տեղափոխում, արգելված էր մուտքը նաև դաշնակցականների համար:

Խորհրդային դեսպանությունների, հյուպատոսությունների
b. տեղական կառավարման մարմինների համաձայնություն
ներկայացուցիչները ստեղծում էին Կենտրոնական և տեղական
կոմիտեներ ներգաղթող հայերին աջակցություն ցուցաբերելու
համար: Այդ կոմիտեների շարքերում ընդգրկվում էին սփյուռ-
քահայ նշանավոր գործիչներ¹¹:

1962 թ. Հայաստանի արտգործնախարարությունը շարու-
նակում էր ուսումնասիրել և նյութեր հավաքել հայկական գա-
ղութների վերաբերյալ: Կապված արտասահմանից հայերի մաս-
սայական հայրենադարձության կազմակերպման հետ՝ ավելի
էին ակտիվացել հայկական առաջադիմական և ժողովրդական
կազմակերպությունների շփումները Խորհրդային Հայաստանի
հետ: 1962 թ. հայկական բազմաթիվ գաղութներից հայրենիք
էին այցելել հայտնի հայ գրողներ, ուսուցիչներ, դերասաններ և
հասարակական գործիչներ: Որոշ երկրներում, որտեղից նախա-
տեսվում էր զանգվածային հայրենադարձություն կազմակեր-
պել, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պաշտոնական
ներկայացուցիչների հայտնվելն ավելի ուժեղացրեց հայերի հայ-
րենասիրական տրամադրությունները¹²: 1962 թ. ԱՕԿՍ-ը, ինչ-
պես նաև հայկական այլ կազմակերպություններն ավելացրել
էին գաղութներին ցուցաբերվող օգնությունը: Հայաստանի և
Խորհրդային Միության ձեռքբերումների վերաբերյալ բազմա-
թիվ նյութեր ու տեղեկություններ ուղարկվեց հայկական գա-
ղութներ: 1962 թ. հայկական գաղութներից ժամանեցին 15
ուսանողներ Խորհրդային Հայաստանի ԲՈՒՀ-երում սովորելու
համար: Որոշում ընդունվեց 1963 թվականից ավելացնել հայկա-
կան գաղութներից ուսանողների ընդունելությունը ՀԽՍՀ
բարձրագույն և մասնագիտական ուսումնական հաստատու-
թյուններում՝ մինչև 70 հոգի: Ընդհանուր առմամբ, 1961–1965
թթ. ՀԽՍՀ ԲՈՒՀ-երում սովորում էին մոտ 100 հայ ուսանողներ

¹¹ Լույս տեղում, ք. 4–6:

¹² Լույս տեղում, ք. 7–8:

Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրաքից, Արգենտինայից, Ուրուգվայից, Բուլղարիայից¹³:

Հայկական գաղութներում մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց Սիրիայից, Լիբանանից, Եթովպիայից, Կիպրոսից, Ֆրանսիայից և ԱՄՆ-ից հայ ուսուցիչների գործուղումը Հայաստան՝ վերապատրաստման կուրսերի մասնակցելու նպատակով, որը նույնպես խթան էր հանդիսանում Սփյուռքի հետ կապերն ամրապնդելու և ակտիվացնելու համար: Միևնույն ժամանակ ուսուցիչների վերապատրաստումն ակնհայտորեն նպաստում էր Հայկական գաղութներում կրթական մակարդակի բարձրացմանը, որը նույնպես դրական երևույթ էր: Այդ պատճառով ՀԽՍՀ ԱԳՆ-ն նպատակահարմար է գտնում հաջորդ տարիներին ավելի լայն կիրառել Հայկական գաղութներից ուսուցիչների հրավիրումը՝ վերապատրաստման կուրսերին մասնակցելու և նրանց մանկավարժական չափանիշները բարձրացնելու համար:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանի արտգործնախարարությունը հետպատերազմյան տարիներին մեծ աշխատանք կատարեց ինչպես զանգվածային, այնպես էլ անհատական հայրենադարձության կազմակերպման գործում: Հսկայական աշխատանք կատարվեց ներգաղթողներին օգնություն ցուցաբերելու և նրանց փաստաթղթերն օրինականացնելու համար: Հիմնական ուշադրությունն ուղղված էր արտասահմանում ապրող հայերի մեջ խորհրդային ազդեցության տարածմանը: Հարկ է նշել նաև, որ Խորհրդային Հայաստանի ԱԳՆ-ն, հիմնականում զբաղվելով արտասահմանում ապրող հայերի հետ կապեր հաստատելու խնդիրներով, արասասահմանում գործող խորհրդային դեսպանություններին և ներկայացուցչություններին ապահովում էր նաև ինֆորմացիոն-քարոզչական նյութերով:

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 46, գ. 327, ք. 1:

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ
АРМ ССР В ДЕЛЕ ОРГАНИЗАЦИИ РЕПАТРИАЦИИ В
ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ**

РЕЗЮМЕ

Статья отображает деятельность Министерства иностранных дел Армянской ССР в период после Великой Отечественной войны. Министерство в своей деятельности стремилось сблизить армянские колонии с Советским Союзом и Советской Арменией, усилить советское влияние на зарубежных армян, содействовать укреплению патриотических чувств среди них. В своей деятельности МИД Армянской ССР уделяло большое внимание вопросам получения советского гражданства для репатриантов, а также вопросам въезда в СССР на постоянное место жительства. Велась обширная дипломатическая переписка с советскими посольствами и генконсульствами за границей. В этих вопросах министерство сотрудничало с Комитетом по приему и устройству возвращающихся из-за границы армян при Совете Министров Армянской ССР, а также с другими компетентными органами республики. Для установления более тесных контактов с зарубежными армянами, оказания армянским колониям необходимой помощи, а также установления дружественных отношений с другими странами было создано Армянское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами (АОКС).

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հին և միջին դարերի պատմություն

1. Դումիկյան Ալիս Հին Հայաստանի մասին հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վկայությունները XIX դ. ֆրանսիացի արևելագետների լուսաբանմամբ.....	3
2. Վարդանյան Արգիշտի Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանք.....	14
3. Մելիքյան Կարինե Քրիստոնեական եկեղեցին միավորելու փորձերը (V դարի II կես – VIII դարի սկիզբ).....	24
4. Նազարյան Լիանա Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբություններն ու Դավիթ Կուրապաղատը.....	34
5. Թորոսյան Վահե Սսի, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովների թվագրման շուրջ.....	50
6. Գևորգյան Ջոհրաբ Կիլիկիայի հայկական պետության և Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական կենտրոնների միջև առևտրական առնչությունների պատմությունից.....	60
7. Թինոյան Դավիթ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը 1365 – 1373 թթ.	77
8. Մաղալյան Արտակ Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ժազումը.....	87

Նոր և նորագույն պատմություն

9. Ամիրջանյան Հասմիկ Լոռու գավառի էթնիկ պատկերը XVIII դ. վերջին և XIX դ. առաջին երեսնամյակին	113
10. Շախկյան Գայանե Հերման Աբիխը և Հայաստանը.....	124
11. Հայրապետյան Արմեն Ժողովրդագրական գործընթացները Գյումրի– Ալեքսանդրապոլում (XIX դար).....	145
12. Գինոսյան Նահրա Հայերն Օսմանյան կայսրության վարչա-կառավարման համակարգում (XIX դարի II կես – XX դարի սկիզբ).....	157
13. Սահակյան Արման Սերաստիա քաղաքի կրթական կյանքը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին.....	170
14. Հակոբյան Կարեն Հ. Յ. Դաշնակցությունը և սոցիալիստական ինտերնացիոնալը 1905 – 1907 թթ.	186
15. Բաբլումյան Արփինե Հայոց ցեղասպանության ընթացքը և հետևանքները խարբերդի նահանգում.....	201
16. Մարության Արմեն Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը և Անդրանիկը	218

17. Սուքիասյան Համո Հայաստանի Հանրապետության իշխանության կենտրոնական մարմինների՝ Երևան տեղափոխվելու հարցի շուրջ (1918 թ. մայիս-հուլիս)	228
18. Մինասյան Սմբատ Հայության գաղթը Հյուսիսային Կովկաս 1918 թ.	237
19. Բալասանյան Գրիգոր Խորհրդային հանրապետությունների հետ ՀՍԽՍՀ առևտրատնտեսական առնչությունների պատմությունից (1921 – 1922 թթ.)	245
20. Ղարախանյան Վահրամ Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունների դիրքորոշումը թուրքահպատակ հայերի, հույների և հրեաների հանդեպ 1923 – 1926 թթ.	258
21. Ալեքսանյան Հովհաննես Պյատիգորսկի, Մոսկվայի և Դոնի հայ գրական կյանքը 1920– 1930-ական թթ.....	278
22. Մխիթարյան Ալեքսանդր ՀԽՍՀ արտգործնախարարության գործունեությունը հայրենադարձության կազմակերպման գործում հետպատերազմյան տարիներին	295
Բովանդակություն	308

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Տեխնիկական խմբագիր՝
Էջադրուժը՝
Տպագրիչ՝

Գայանե Բորոխյան
Հայկանուշ Ավագյանի
Լևոն Մուրադյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

0019, Երևան 19, Մարշալ Բաղդասարյան 24^ա